HET PERSOONLIJKE IS POLITIEK

De invloed van vriendschap en persoonlijke relaties op kabinetsformaties in Nederland tussen 1977 en 1994

Dries van Agt (l) en Hans Wiegel (r) onthullen de 'beroemdste Nederlandse politieke foto' van hun samenzijn in restaurant Le Bistroquet gedurende de kabinetsformatie van 1977.

Studie	MA Geschiedenis van politiek en maatschappij
Auteur	Frank Westhoek
Scriptiebegeleider	Yuri van Hoef
Tweede lezer	Lars Behrisch
Woordenaantal	40.000
Datum	29 juni 2018

Universiteit Utrecht

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING 3

1. INLEIDING 4

DEEL I – THEORETISCH KADER 10

2. COALITIES EN KABINETSFORMATIES 10
3. POLITIEKE VRIENDSCHAP OF VRIENDSCHAP IN DE POLITIEK? 19
4. OPERATIONALISATIE & METHODOLOGIE 33

DEEL II – ONDERZOEK VAN CASUSSEN 43

5. DE KABINETSFORMATIE VAN 1977 43
6. DE KABINETSFORMATIE VAN 1994 65
7. DE KABINETSFORMATIES VAN 1981–1989 79
8. VERGELIJKING EN ANALYSE 88

9. CONCLUSIE 95

BRONNEN 100

LITERATUUR 102

Omslagfoto: gemaakt door Martijn Beekman bij de opening van de tentoonstelling *Haagse Foto's* in november 1997. Haags Gemeentearchief, identificatienr. 5.01126. Gebruikt met toestemming van rechthebbende.

SAMENVATTING

Kabinetsformaties vormen de vertaling van de verkiezingsuitslag naar een regering en zijn daarmee van groot maatschappelijk belang. Huidige theorieën over kabinetsformaties blijken maar matig in staat de empirische observaties te verklaren. Naast structurele en institutionele factoren, hebben politieke vriendschap en persoonlijke relaties mogelijk ook grote invloed op kabinetsformaties. In deze scriptie is daarom onderzocht in hoeverre politieke vriendschap en persoonlijke relaties invloed hebben gehad op kabinetsformaties in Nederland tussen 1977-1994 en hoe dit perspectief ingepast kan worden als verklarende factor in bestaande theorieën over kabinetsformaties.

Vriendschap is in zichzelf politiek, maar vriendschap kan ook invloed hebben op de politiek. Persoonlijk vertrouwen – een onderdeel van vriendschap – verlaagt namelijk de 'politieke transactiekosten' voor de totstandkoming van een kabinet. Politici kiezen voor de weg van de minste weerstand en het wordt dus verwacht dat de coalitie met de laagste politieke transactiekosten hun voorkeur heeft. Aan de hand van het analytisch kader van transactiekosten is de invloed van vriendschap op kabinetsformaties onderzocht. Politieke vriendschap is hierbij gedefinieerd als bestaande uit zeven elementen, goede persoonlijke relaties worden opgevat als een minder complete vorm daarvan. Politieke vriendschap wordt gerelateerd aan eerder filosofisch werk waarmee de implicaties van dit onderzoek van context en betekenis kunnen worden voorzien. Twee primaire casussen (de vorming van het kabinet-Van Agt I en Kok I) en vier secundaire casussen zijn onderzocht om inzicht te krijgen in causale mechanismen bij kabinetsformaties. Door de bevindingen uit deze casussen met elkaar te vergelijken, is ook de bredere toepasbaarheid van de inzichten getoetst. Het casusonderzoek in deze scriptie is gebaseerd op (nieuw) primair bronnenmateriaal en interviews met direct betrokkenen.

Uit de resultaten van het onderzoek blijkt dat bij alle onderzochte kabinetsformaties persoonlijke relaties grote invloed hadden op het verloop van de formatie. Het analytisch kader weet accuraat te verklaren waarom kabinetsformaties verliepen zoals zij verliepen. Zo verhinderde de verhouding tussen Den Uyl en Van Agt in 1977 de totstandkoming van een tweede kabinet-Den Uyl. Van Agt week uit zijn alternatief en wist met Wiegel het kabinet-Van Agt I te vormen. De vriendschap die ontstond tussen Van Agt en Wiegel tijdens de formatie is hierop van grote invloed geweest. In 1994 was de totstandkoming van een Paars kabinet geen vanzelfsprekendheid. Op een cruciaal moment in de formatie verkoos Kok een Paars kabinet boven de vorming van een centrumlinks kabinet. Hierbij gaven persoonlijke relaties de doorslag, maar van echte vriendschap was geen sprake. Ook bij de secundaire casussen (kabinetsformaties tussen 1981 en 1989) vergemakkelijkten of bemoeilijkten persoonlijke relaties de totstandkoming van een kabinet.

De bevinding dat politieke vriendschap en persoonlijke relaties invloed hebben op kabinetsformaties is van belang, omdat het meer inzicht geeft in kabinetsformaties. Met een casusgerichte historische onderzoeksmethode naar een theoretische kwestie in de politicologie blijkt het mogelijk te zijn tot nieuwe inzichten te komen. Dit interdisciplinaire onderzoek vormt daarmee een aanvulling op bestaande theorieën en opent de weg naar het verkrijgen van een rijker inzicht in kabinetsformaties. Het onderzoek draagt daarmee bij aan een herwaardering van de rol van individuele politici in de politiek. Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op de implicaties van deze bevindingen en op het bestuderen van de invloed van vriendschap op kabinetten in breder verband.

1. INLEIDING

> Als je zó lang zó intensief samenwerkt, ontwikkelt zich toch iets van een vriendschap.
>
> – *Mark Rutte over zijn relatie met Diederik Samsom.*[1]

Vriendschap is misschien wel een kernelement van het menselijk bestaan. 'What would human life be without friendship?' schrijft de politicoloog Graham M. Smith dan ook in zijn betoog over vriendschap.[2] Dat vriendschap als onderdeel van het menselijk bestaan een rol kan spelen in de politiek lijkt dan ook logisch. De leus 'het persoonlijke is politiek' – die voortkomt uit de emancipatiestrijd – kan dus ook betrekking hebben op de invloed van persoonlijke relaties op de politiek.[3] Politieke vriendschap als verschijnsel kan zowel positief als negatief benaderd worden. Politiek filosofen benaderen vriendschap overwegend positief; deze houding past binnen de traditie van de Griekse filosofen Plato en Aristoteles.[4] Daarentegen benadert een politicus als Thierry Baudet met zijn kritiek over het al dan niet bestaande 'partijkartel' politieke vriendschap als een negatief verschijnsel.[5]

Het bestaan en de invloed van politieke vriendschap is tot dusver voornamelijk vanuit politiek-filosofisch oogpunt bestudeerd.[6] Empirisch onderzoek naar de invloed van vriendschap op politieke uitkomsten is schaars, maar met name in relatie tot de internationale betrekkingen wel verschenen.[7] Ondanks het feit dat de politicologie een rijke onderzoekstraditie kent naar verklarende theorieën over coalitievorming, is de invloed van vriendschap of persoonlijke relaties hierin nog niet als verklarende factor onderzocht.[8] Tegelijkertijd weten deze theorieën de empirische observaties (feitelijke totstandkoming van kabinetten) onvoldoende te verklaren en is er dus behoefte aan meer inzicht in de dynamiek van kabinetsformaties.[9] Eerder (statistisch) onderzoek in de politicologie heeft vooral tot generieke inzichten geleid, waar de beschrijvende geschiedenis en de journalistiek voornamelijk tot specifieke (anekdotische) inzichten hebben geleid. Dit onderzoek slaat een brug tussen de twee methoden door een historische onderzoeksmethode toe te passen op een theoretische kwestie binnen de politicologie.

Met dit onderzoek wordt bestudeerd of politieke vriendschap en persoonlijke relaties invloed hebben gehad op de kabinetsformaties in Nederland tussen 1977-1994 en hoe dit perspectief ingepast kan worden als verklarende factor in theorieën over kabinetsformaties. Om deze hoofdvraag te beantwoorden, zal er een theoretisch kader gevormd worden over kabinetsformaties, politieke vriendschap en de relatie hiertussen. Hierin worden de bestaande theorieën over kabinetsformaties en hun tekortkomingen behandeld, evenals de roep van een

---

[1] Kok en Soest, "'Er zitten behoorlijke littekens op mijn gezicht'".
[2] Smith, "Introduction - Friendship: An Unanswered Question", 1.
[3] Devere en Smith, "Friendship and politics", 349; D'Ancona, *Het persoonlijke is politiek*, 8.
[4] King, "Friendship in Politics"; Derrida, "The Politics of Friendship"; Slomp, "Carl Schmitt on Friendship: Polemics and Diagnostics"; Smith, "Friendship and the world of states".
[5] Baudet, *Breek het partijkartel! De noodzaak van referenda*, 29.
[6] King, "Friendship in Politics"; Derrida, "The Politics of Friendship"; Slomp, "Carl Schmitt on Friendship: Polemics and Diagnostics"; Smith, "Friendship and the world of states".
[7] Arnold, Deen, en Patterson, "Friendship and Votes: The Impact of Interpersonal Ties on Legislative Decision Making"; van Hoef, "Interpreting Affect Between State Leaders: Assessing the Political Friendship Between Winston S. Churchill and Franklin D. Roosevelt".
[8] Ecker en Meyer, "The duration of government formation processes in Europe", 8; Döring en Hellström, "Who Gets into Government? Coalition Formation in European Democracies", 695.
[9] Andeweg, De Winter, en Dumont, "Introduction", xvi; Martin en Stevenson, "Government Formation in Parliamentary Democracies", 47.

aantal politicologen om meer aandacht te besteden aan de invloed van personen op de politiek. Politieke vriendschap wordt vanuit filosofisch perspectief benaderd om de relatie tussen vriendschap en de politiek te duiden. Hierbij wordt een causaal mechanisme over de invloed van vriendschap op kabinetsformaties geschetst aan de hand van de transactiekostentheorie en de rol van persoonlijk vertrouwen daarin. Daarmee ontstaat een analytisch kader waarmee casussen onderzocht kunnen worden.

Aan de hand van de bestudering van Nederlandse kabinetsformaties tussen 1977 en 1994 wordt onderzocht of en hoe persoonlijke relaties en politieke vriendschap invloed hebben gehad op deze kabinetsformaties. Door deze inzichten vervolgens systematisch te analyseren, wordt bestudeerd in hoeverre deze inzichten leiden tot een completere verklaring van de empirische observaties. Tot slot wordt bestudeerd hoe dit perspectief geïncorporeerd kan worden in theorieën over kabinetsformaties.

Naast de academische behoefte aan een beter inzicht in kabinetsformaties, is er ook een maatschappelijke behoefte hiernaar. De recentste kabinetsformatie in Nederland (2017) verliep bijzonder traag en dit leidde tot breed ongenoegen en onbegrip in de maatschappij.[10] Daarnaast blijkt vriendschap in de Nederlandse politiek te bestaan. Een recent voorbeeld hiervan is de relatie tussen Mark Rutte en Diederik Samsom. De persoonlijke band tussen hen is genoemd als verklarende factor voor het succes van de formatie en de stabiliteit van hun kabinet.[11] In zijn afscheid in de Tweede Kamer sprak Samsom dan ook naar Rutte uit dat hun samenwerking gebaseerd was op 'een zeldzame combinatie van maximale meningsverschillen en maximaal onderling vertrouwen.'[12] De relatie werd ook door Mark Rutte benoemd als een vriendschap.[13] Politici erkennen zelf dus het bestaan van vriendschap en de invloed daarvan op de politiek.

NAAR EEN BETER BEGRIP VAN KABINETSFORMATIES

De kabinetsformatie vormt de vertaling van een verkiezingsuitslag naar een regering: het is het wezen van de vraag 'wie regeert?' in parlementaire democratieën.[14] Coalitievorming verdient daarmee de aandacht van wetenschappers. In de politicologie wordt al sinds de jaren zeventig uitvoerig onderzoek gedaan naar verschillende theorieën over de vorming en stabiliteit van coalities. Dit onderzoek heeft zich vooral gericht op representatieve (parlementaire) democratieën in West-Europa.[15] Gebaseerd op een integrale dataset van Europese kabinetten tussen 1945 en 2009, concluderen de politicologen Döring en Hellström dat een aantal factoren een grote invloed hebben op de kans voor een partij om deel uit te maken van het kabinet. De verkiezingsuitslag (zowel aantal zetels als groei in zetels) en de ideologische posities zijn de meest invloedrijke factoren zijn bij coalitievorming.[16] Eerdere regeringservaring heeft ook een positief effect: deze

[10] Hendrikx, "Is dat nou nodig, zo'n ellenlange formatie? Vier (drog)redenen waarom het zo lang duurt"; Heringa en Woude, "Vijf misverstanden over de kabinetsformatie"; Sloot, "Waarom de kabinetsformatie zo lang duurt"; NOS, "Waarom duurde het zo lang voor het regeerakkoord af was?"; Voermans en Waling, "Waarom duurt de formatie zo lang? Omdat het kan".
[11] Brandsma en Oomkes, "Vier mannen en hun coalitieoverleg"; Niemantsverdriet, Witt Wijnen, en Kas, "Het geheim van Rutte II: Vallen? Dat nooit".
[12] Niemantsverdriet, "Dag Mark, media en parlement".
[13] Kok en Soest, "'Er zitten behoorlijke littekens op mijn gezicht'".
[14] Kaarbo en Lantis, "Coalition Theory in Praxis: A Comparative Politics Simulation of the Cabinet Formation Process", 506.
[15] Strøm, Müller, en Bergman, "Cabinets and Coalition Bargaining : The Democractic Life Cycle in Western Europe".
[16] Döring en Hellström, "Who Gets into Government? Coalition Formation in European Democracies", 693.

partijen hebben 1.5-2.5 meer kans op regeringsdeelname.[17] Partijen die het vorige kabinet vormden, hebben een driemaal hogere kans om in het kabinet deel te nemen (*incumbency effect*).[18]

De grote hoeveelheid onderzoek in de politicologie heeft echter nog niet tot een compleet begrip van coalitievorming geleid. Zelfs de meest complete modellen weten minder dan de helft van de geobserveerde kabinetsformaties te verklaren.[19] De verklarende waarde is nog kleiner voor Nederlandse kabinetsformaties: de huidige theorieën weten slechts 14% van de naoorlogse kabinetsformaties in Nederland te verklaren.[20] Daarnaast duren onderhandelingen in Nederland in internationaal perspectief uitzonderlijk lang: de coalitieonderhandelingen duren gemiddeld 90 dagen.[21] Een beter inzicht in (Nederlandse) kabinetsformaties is dus gewenst. Verder richten de huidige theorieën en modellen zich op de *uitkomsten* van het proces van kabinetsformaties en niet op de causale mechanismen die aan het werk zijn *binnen* deze kabinetsformaties.[22] Casusonderzoek kan bijdragen aan een beter begrip van deze mechanismen. De politicologen Andeweg, De Winter en Dumont beargumenteren dat de empirische observaties niet voldoende verklaard kunnen worden omdat wetenschappers genegeerd hebben dat kabinetsformaties worden uitgevoerd door menselijke actoren.[23] Ook de politicologen Ecker en Meyer wijzen op het belang van een casusgerichte onderzoeksmethodiek die de invloed van personen op kabinetsformaties onderzoekt.[24]

Onderzoek naar coalitievorming heeft zich tot dusver dus vooral gericht op structurele en institutionele factoren en te weinig op de invloed die individuele personen kunnen hebben. Het toeschrijven van een belangrijke rol aan individuen in de politiek ligt immers gevoelig. Het herinnert ons aan 'achtergestelde' bestuursvormen, nepotisme en een geschiedenis van de aristocratie waar persoonlijke netwerken (naast status) bepalend waren voor politieke invloed.[25] Democratisering en de hierbij behorende belofte van politieke gelijkheid zou het bevorderen van individuele belangen, groepsbelangen en nepotisme moeten voorkomen.[26] Instituties hebben hierbij een cruciale rol.[27] Zo positioneerde Montesquieu instituties als de handhaver van de scheiding der machten om zo despotisme en absolutisme tegen te werken.[28] Onderzoek naar (aspecten van) moderne democratieën richten zich dan ook op deze instituties: op politieke partijen; het parlement; de regering.

De nadruk op de rol van structuren en instituties binnen de politicologie is echter ten koste gegaan van onderzoek naar de rol van individuen. Een aantal politicologen vragen daarom om meer aandacht voor de rol en invloed van individuen in de politiek: 'to understand actions, practices and institutions, we need to grasp the relevant meanings, beliefs and preferences of the

---

[17] Ibid., 695.
[18] Ibid.; Andeweg, "Purple Puzzles", 156.
[19] Andeweg, De Winter, en Dumont, "Introduction", xvi; Martin en Stevenson, "Government Formation in Parliamentary Democracies", 47.
[20] Strøm, Müller, en Bergman, "Comparative Parliamentary Democracy Data Archive (compiled for: Cabinets and Coalition Bargaining: The Democratic Life Cycle in Western Europe)".
[21] Ecker en Meyer, "The duration of government formation processes in Europe", 3.
[22] Andeweg, De Winter, en Dumont, "Introduction", 2.
[23] Ibid., 4.
[24] Ecker en Meyer, "The duration of government formation processes in Europe", 8.
[25] North, Wallis, en Weingast, *Violence and social orders: a conceptual framework for interpreting recorded human history*, 94–95; Palmer, Colton, en Kramer, *A History of Europe in the Modern World*, 69–70.
[26] Dahl, *On Democracy*, 74.
[27] Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, 7–8.
[28] Palmer, Colton, en Kramer, *A History of Europe in the Modern World*, 316.

people involved.'[29] Ook de politicologen Byman en Pollack beargumenteren dat het van belang is dat de invloed van individuen op de politiek onderzocht wordt: 'Individuals, however, still matter even when strong institutions shape their behavior.'[30] Het onderzoeken van de rol van individuen in kabinetsformaties kan bijdragen aan het herstellen van de balans tussen *agency* en *structure* in het onderzoek naar kabinetsformaties. Eerder werk heeft namelijk al aangetoond dat vriendschap tussen politici kan bestaan en invloed heeft op hun handelen.[31]

Vriendschappen hebben invloed op de opvattingen en het gedrag van individuen.[32] Het is daarom niet verwonderlijk dat persoonlijke relaties tussen politici invloed kunnen hebben op de politiek. Vriendschap kan bestaan in de politiek, maar het concept van vriendschap is in zichzelf ook politiek.[33] Deze relatie werd al bestudeerd door de Griekse filosofen Plato en Aristoteles. In de 20e eeuw zijn deze concepten herontdekt en hebben academici zoals Gabriella Slomp, Graham M. Smith, Preston King en Jacques Derrida zich wederom gebogen over vriendschap, politiek en de relatie daartussen.[34] De politicologen Arnold, Deen en Patterson beschrijven vriendschap in de volgende bewoordingen:

> Networks of friends provide distinctive lines of communication, channel the exchange of information and influence, establish a basis for interpersonal commitments and loyalties and provide the social capital needed for goal attainment. [35]

Deze attributen van vriendschap zijn bij uitstek ook in een politieke context van belang: vrienden kunnen op basis van loyaliteit en persoonlijk vertrouwen samen politieke doelen behalen. Politieke vriendschap wordt in deze scriptie gedefinieerd aan de hand van zeven elementen. Het verschil tussen vriendschap en goede persoonlijke relaties betreft de compleetheid: een goede persoonlijke relatie kan bestaan uit een aantal van deze elementen, maar een echte vriendschap moet alle elementen bevatten. Beiden kunnen invloed hebben op kabinetsformaties en dit onderzoek bestudeert ook beide relaties. Vriendschap en persoonlijke relaties kunnen invloed hebben op kabinetsformaties omdat persoonlijk vertrouwen – één van de zeven elementen – de transactiekosten van coalitievorming verlaagt. Het concept van transactiekosten komt voort uit de neo-institutionele economie en heeft betrekking op de totale 'kosten' (tijd, aandacht) die gemaakt worden om tot een akkoord te komen en de naleving daarvan te handhaven. Coalitievorming kan worden gezien als een vorm van onderhandelingen en hiermee kan het economische concept van transactiekosten ook op de politiek worden toegepast. De coalitie met de laagste transactiekosten wordt daarbij geacht het gemakkelijkst te vormen te zijn. Omdat vriendschap en persoonlijke relaties deze transactiekosten kunnen verlagen, hebben zij daarmee invloed op welke coalitie gevormd wordt. Dankzij het gebruik van het theoretische kader van transactiekosten kunnen de

---

[29] Rhodes, "Thinking on: A career in public administration", 202.
[30] Byman en Pollack, "Let Us Now Praise Great Men: Bringing the Statesman Back In", 141.
[31] van Hoef, "Interpreting Affect Between State Leaders: Assessing the Political Friendship Between Winston S. Churchill and Franklin D. Roosevelt", 52; Arnold, Deen, en Patterson, "Friendship and Votes: The Impact of Interpersonal Ties on Legislative Decision Making".
[32] Arnold, Deen, en Patterson, "Friendship and Votes: The Impact of Interpersonal Ties on Legislative Decision Making", 143.
[33] van der Zweerde, "Friendship and the Political", 155–56.
[34] King, "Friendship in Politics"; Derrida, "The Politics of Friendship"; Slomp, "Carl Schmitt on Friendship: Polemics and Diagnostics"; Smith, "Friendship and the world of states".
[35] Arnold, Deen, en Patterson, "Friendship and Votes: The Impact of Interpersonal Ties on Legislative Decision Making", 142.

verschillende kabinetsformaties in samenhang bestudeerd worden en kunnen verschillen en overeenkomsten systematisch geanalyseerd worden.

Om te onderzoeken in hoeverre persoonlijke relaties en politieke vriendschap invloed hebben gehad op kabinetsformaties in Nederland tussen 1977-1994 en hoe dit perspectief ingepast kan worden als verklarende factor in bestaande theorieën over kabinetsformaties, is deze scriptie opgesplitst in twee delen. In het eerste deel van deze scriptie wordt er een uitgebreid theoretisch kader geschetst over kabinetsformaties, politieke vriendschap en de mogelijke relatie hiertussen. In hoofdstuk 2 worden de huidige theorieën over coalitievorming en kabinetsformaties behandeld, waarbij er met name aandacht is voor de verklarende waarde daarvan op empirische observaties en de tekortkomingen van deze theorieën. Hoofdstuk 3 behandelt het concept 'politieke vriendschap' en de relatie tussen politiek en vriendschap. Aan de hand van het concept van transactiekosten wordt er een analytisch kader geschetst waarmee vriendschap onderzocht kan worden. Verder wordt vriendschap gedefinieerd als bestaande uit zeven elementen. Hoofdstuk 4 behandelt een operationalisatie van deze definitie en de onderzoeksmethodologie van deze scriptie.

Het tweede deel van deze scriptie bestudeert een aantal casussen uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis om te onderzoeken in hoeverre vriendschap en persoonlijke relaties daadwerkelijk van invloed waren op deze kabinetsformaties. Hierbij is met name de relatie tussen de politieke leiders onderzocht, maar zijn – waar relevant – ook de relaties tussen en met de secondanten en (in)formateurs bestudeerd. Hoofdstuk 5 behandelt de kabinetsformatie van het kabinet-Van Agt I (1977), hoofdstuk 6 de formatie van het kabinet-Kok I (1994). In hoofdstuk 7 worden de formaties van de tussengelegen kabinetten Van Agt II (1981), en Lubbers I t/m III (1982, 1986, 1989) als secundaire casussen behandeld. Alle casussen worden vervolgens op systematische wijze met elkaar vergeleken in hoofdstuk 8. Hiermee wordt onderzocht of het vriendschapsperspectief tot beter inzicht in kabinetsformaties leidt en hoe dit kan worden geïncorporeerd in theorieën over coalitievorming.

De selectie van casussen is gebaseerd op een balans tussen relevante geschiedschrijving, beschikbare bronnen, mogelijkheid tot het voeren van interviews en actuele relevantie. Zo zijn de archieven over recentere kabinetsformaties nog niet openbaar toegankelijk. De kabinetsformaties van het kabinet-Van Agt I (1977) en het kabinet-Kok I (c.q. Paars I, 1994) zullen als primaire casussen dienen. De andere kabinetsformaties worden als secundaire casussen gebruikt in een asymmetrische vergelijking. Met deze asymmetrische vergelijking kunnen causale mechanismen in detail bestudeerd worden met onderzoek naar de primaire casussen. Daarbij kan ook bestudeerd worden of deze inzichten in breder verband van toepassing zijn (secundaire casussen). De formatie van het kabinet-Van Agt III zal buiten beschouwing worden gelaten omdat dit een rompkabinet was.

Er is gekozen voor de behandeling van de formaties van de kabinetten-Van Agt I en Kok I als primaire casussen omdat deze kabinetsformaties opmerkelijk waren. De onderhandelingen over het kabinet-Van Agt I met de VVD slaagde in zeer korte tijd nadat Van Agt maandenlang onsuccesvol had onderhandeld met de PvdA. De persoonlijke klik tussen Dries van Agt (CDA) en Hans Wiegel (VVD) is ook benoemd als succesfactor in de totstandkoming van dit kabinet.[36] De

[36] Pach, "25 jaar geleden: Dries van Agt over de kabinetsformatie van 1977".

formatie van het kabinet-Kok I vormde een breuk in de naoorlogse politieke geschiedenis omdat er geen christelijke partijen meeregeerden. Dit is niet alleen vanuit politiek oogpunt bijzonder, ook vanuit de coalitietheorie was de afwezigheid van het CDA als 'centrale spil' opmerkelijk: de partij (en haar voorlopers) hadden deze rol decennialang vervuld. De politicoloog Andeweg heeft de formatie van Kok I dan ook als 'afwijkende' casus geïdentificeerd.[37]

Voor de beantwoording van de onderzoeksvraag zullen meerdere bronnen gebruikt worden. Dit betreft naast wetenschappelijke literatuur ook de archieven van betrokken personen, betrokken partijen en van de Nederlandse overheid (o.a. notulen van de Ministerraad en archieven van de kabinetsformaties). Daarnaast wordt gebruik gemaakt van memoires en biografieën van politici en zijn er een aantal interviews gehouden met hoofdrolspelers in de desbetreffende kabinetsformaties.

De hypotheses in dit onderzoek zijn dat (1) politieke vriendschap en persoonlijke relaties invloed hebben op kabinetsformaties; dat (2) dit verklaard kan worden aan de hand van transactiekosten en ook zichtbaar is in observaties uit casussen; en dat (3) gebruik van dit inzicht een toevoeging kan vormen op bestaande theorieën over kabinetsformaties. Met het onderzoek zal deze scriptie een theoretische bijdrage leveren aan het onderzoeksveld door theorieën over coalitievorming, vriendschap, vertrouwen en transactiekosten te integreren. Daarnaast wordt de toepasbaarheid van dit theoretisch kader ook meteen onderzocht aan de hand van casussen uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis.

Figuur 1: Conceptualisatie theoretisch kader.

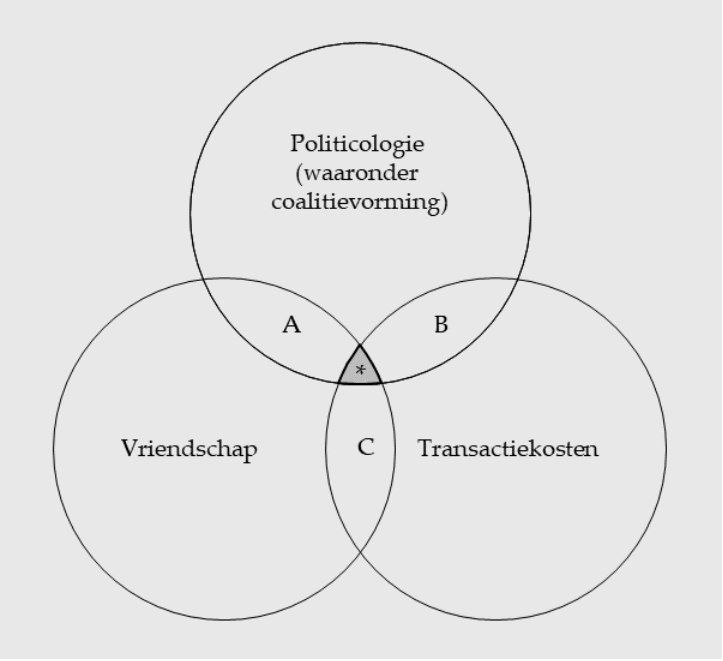

A Internationale betrekkingen
B Regeerakkoorden
C Vertrouwen
***** De invloed van vriendschap – door verlaagde transactiekosten – op coalitievorming

[37] Andeweg, "Purple Puzzles".

2. COALITIES EN KABINETSFORMATIES

> Elections do not choose governments, they alter the power relations between the parties.[38]

Het verkrijgen van inzicht in het proces van kabinetsformaties is één van de belangrijkste onderwerpen in de politicologie.[39] Politieke competitie – een integraal onderdeel van een democratie – kan namelijk worden omschreven als de keuze tussen kabinetten.[40] Zoals de Britse politicoloog Bogdanor beargumenteert, is het proces naar deze 'keuze' echter verre van rechtlijnig. Een partij kan de 'verkiezingen winnen, maar de formatie verliezen'.[41] In een groot gedeelte van de (West-Europese) democratieën is er geen politieke partij die een absolute meerderheid behaald. Regeringsvorming is daarom inherent gekoppeld aan de coalitievorming tussen verschillende politieke partijen.[42] Het proces van een kabinetsformatie is dus de vertaling van een verkiezingsuitslag naar een regering. Het is het wezen van de vraag 'wie regeert?' in parlementaire democratieën.[43] Coalitievorming is dus met andere woorden een cruciaal onderdeel van moderne Europese democratieën en verdient daarom de aandacht van wetenschappers.[44]

In dit hoofdstuk wordt een theoretisch kader omtrent coalitievorming geschetst.[45] Allereerst volgt een korte behandeling van het begrip 'coalitie', dat zowel in de sociale psychologie als in de politicologie gehanteerd wordt. Hierna volgt een overzicht van de ontwikkeling van de literatuur over kabinetsformaties. De factoren die hierop volgens de literatuur van invloed zijn worden besproken, evenals de verklarende waarde hiervan op basis van empirische observaties. Tot slot worden tekortkomingen van de huidige theorieën behandeld. Hierbij is sprake van een aanzwellend appèl om de invloed van individuele politici en persoonlijke relaties te bestuderen in kabinetsformaties met een casusgerichte onderzoeksmethodiek. Met deze scriptie zal in die lacune worden voorzien.

---

[38] Bogdanor, "Conclusion", 272.
[39] Andeweg, De Winter, en Dumont, "Introduction", 1.
[40] Ibid.
[41] Vis, "Coalition Government in Constitutional Monarchy: the Dutch Experience", 154.
[42] Andeweg, De Winter, en Dumont, "Introduction", 1.
[43] Kaarbo en Lantis, "Coalition Theory in Praxis: A Comparative Politics Simulation of the Cabinet Formation Process", 506.
[44] Coalitietheorie richt zich van oudsher voornamelijk op West-Europa, en pas recentelijk is er meer aandacht gekomen voor Centraal- en Oost-Europa (zie Döring and Hellström). Studies naar coalitievorming buiten Europa bestaan nauwelijks, o.a. omdat parlementaire democratiën zonder tweepartijenstelsel een vrij Europees verschijnsel zijn: Strøm, Müller, en Bergman, *Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies*, 4.
[45] In dit stuk worden de termen 'kabinetsformatie', 'en 'coalitievorming' afwisselend gebruikt om hetzelfde proces aan te duiden. Waar in de politicologie de benaming coalitievorming dominant is, gebruikt men in de geschiedenis, bestuurskunde en journalistiek vooral de term kabinetsformatie. Voor de leesbaarheid van dit stuk is besloten afwisselend beide termen te gebruiken. Hetzelfde geldt voor de termen 'kabinet' en 'regering': staatsrechtelijk gezien bestaat de Nederlandse regering uit de Koning en ministers, en het kabinet uit ministers en staatssecretarissen: het kabinet wordt geformeerd, maar de regering voert beleid uit. Voor de leesbaarheid is besloten beide termen afwisselend te gebruiken. Tot slot wordt in dit scriptie verwezen naar de koningin of het staatshoofd hoewel staatsrechtelijk de Koning juist zou zijn. In de onderzochte tijdsperiode betrof het echter Koningin Juliana en Koningin Beatrix. Verder wordt hiermee voorkomen dat er verwarring optreedt met Jan de Koning (CDA) die in de jaren tachtig een aantal malen informateur was.

1. COALITIES IN PERSPECTIEF

Coalities zijn zowel in de politicologie als in de sociale psychologie een onderwerp van onderzoek geweest. Beiden maken daarbij gebruik van speltheoriemodellen. De ontstaansreden van zulke coalities is dat de gezamenlijke opbrengst hoger is dan het totaal van de opbrengsten die individueel behaald kan worden.[46] Deze vormen van coalitietheorie gaan ervan uit dat actoren volledig rationeel keuzes maken.[47] In de (sociale) psychologie zijn deze theorieën vaak onderzocht door middel van experimenten.[48] Het gevangenendilemma (*Prisoner's Dilemma*) is misschien wel het bekendste voorbeeld uit deze onderzoeksschool.

Binnen de politicologie wordt een coalitie gedefinieerd als een 'team van individuen of een groep die zich verenigen voor een gemeenschappelijk doel'.[49] Politieke partijen moeten bij de keuze om een coalitie aan te gaan kiezen tussen drie (tegenstrijdige) doelen: het maximaliseren van beleidsinvloed (*policy*), het maximaliseren van het aantal kabinetsposities (aantal ministers; *office*), of het maximaliseren van het aantal stemmen (*votes*).[50] Binnen coalities zijn de coalitiepartijen gevangen tussen twee tegenstrijdige belangen: gezamenlijk (effectief) beleid voeren en electorale competitie met elkaar. Onderzoek naar coalitievorming heeft zich vooral gericht op representatieve (parlementaire) democratieën in West-Europa.[51] Deze onderzoeken richtten zich vooral op de volgende vragen: welke factoren bepalen of een politieke partij deelneemt in een coalitie?[52] En welke factoren bepalen welke coalitie uiteindelijk zal regeren?[53]

Onderzoek naar coalitievorming in de politicologie wordt geclassificeerd in drie tijdsperiodes.[54] In de jaren zeventig richtte het onderzoek zich vooral op het formuleren van een aantal modellen over coalitievorming, waarbij modellen gebaseerd op speltheorie dominant waren. Hoewel deze modellen slechts gedeeltelijk in staat bleken empirische observaties te verklaren, zijn ze leidend geweest in het onderzoeksveld. Twee typen modellen zijn hierbij gehanteerd: zogeheten '*office-seeking*' en '*policy-seeking*' modellen. Bij het eerste type wordt volgens het model gestreefd naar een zo klein mogelijke meerderheid in het parlement waardoor er niet onnodig veel coalitiepartijen regeren ('*minimal winning coalitions*').[55] In het tweede type model wordt gestreefd naar zo veel mogelijk ideologische en beleidsmatige samenhang. Partijen vormen bij voorkeur een coalitie met de partijen die naast hen staan op het links-rechts continuüm (*connected coalition*).[56] Later zijn deze modellen geavanceerder geworden: de invloed van centrumpartijen werd bijvoorbeeld in meer detail bestudeerd en de modellen werden geïntegreerd

---

[46] van Roozendaal, "Coalitietheorie en kabinetsformaties: Een empirische confrontatie van drie nieuwe voorspellingsprincipes met data van kabinetsformaties in vijf Westeuropese landen (1945-1988)", 254.
[47] Ibid., 255, 256; Strøm, "A Behavioral Theory of Competitive Political Parties", 566.
[48] Murnighan, "Models of coalition behavior: Game theoretic, social psychological, and political perspectives."; Bolton, Chatterjee, en McGinn, "How Communication Links Influence Coalition Bargaining: A Laboratory Investigation"; Komorita en Chertkoff, "A Bargaining Theory of Coalition Formation"; Gamson, "A Theory of Coalition Formation"; Nagle, "Power, Stability, and Friendship in Coalitions"; Komorita, "Coalition Bargaining"; Komorita, Aquino, en Ellis, "Coalition Bargaining: A Comparison of Theories Based on Allocation Norms and Theories Based on Bargaining Strength".
[49] Strøm en Nyblade, "Coalition Theory and Government Formation", 782.
[50] Strøm en Müller, *Policy, office, or votes? How Political Parties in Western Europe Make Hard Decisions*, 5–8.
[51] Saalfeld, "Institutions, Chance, and Choises: The Dynamics of Cabinet Survival".
[52] Döring en Hellström, "Who Gets into Government? Coalition Formation in European Democracies", 683–84.
[53] Ibid., 684.
[54] Ibid., 685.
[55] van Roozendaal, "Coalitietheorie en kabinetsformaties: Een empirische confrontatie van drie nieuwe voorspellingsprincipes met data van kabinetsformaties in vijf Westeuropese landen (1945-1988)", 255.
[56] Döring en Hellström, "Who Gets into Government? Coalition Formation in European Democracies", 685.

in een '*minimal winning connected coalition*'.[57] Bij zo'n coalitie zijn er niet meer partijen betrokken dan strikt noodzakelijk en staan deze partijen naast elkaar op het links-recht continuüm. Hoewel coalities met meer zetels dan strikt noodzakelijk hiermee verklaard kunnen worden (*connected* is namelijk een tweede voorwaarde), blijft het bestaan van minderheidscoalities problematisch voor deze modellen.[58]

In de tweede tijdsperiode (de jaren negentig) is een onderzoeksschool ontstaan die op meer systematische wijze (internationaal) vergelijkend onderzoek opzette. Hierbij werd gebruik gemaakt van nieuwe databases en statistische technieken.[59] Ook werd er meer aandacht besteed aan de invloed van institutionele beperkingen bij coalitievorming.[60] Instituties worden gedefinieerd als 'rules about behaviour, especially about making decisions'.[61] Zo blijkt dat er vaker minderheidskabintten voorkomen in landen waar kabinetten niet actief ingestemd hoeven te worden, maar in principe getolereerd worden.[62] Een andere institutie is bijvoorbeeld de traditie dat de grootste partij het voortouw neemt bij coalitiebesprekingen.[63] Een derde voorbeeld is dat in Nederland tot 2012 het staatshoofd ook een belangrijke rol speelde bij kabinetsformaties omdat deze de informateurs en formateurs benoemde.[64]

De derde tijdsperiode is recentelijk aangebroken. Nieuwe Europese democratieën in Centraal- en Oost-Europa bestaan nu zo'n twee decennia en daarmee is er voldoende data beschikbaar om vergelijkend empirisch onderzoek te doen. Hiermee wordt onder andere onderzocht in hoeverre de bevindingen over coalitievorming in West Europa generiek zijn of dat deze alleen van toepassing zijn op West-Europa. Tot dusver lijkt onderzoek uit te wijzen dat er aanzienlijke verschillen bestaan tussen West-Europa enerzijds en Centraal- en Oost-Europa anderzijds. Eerder getrokken conclusies zijn dus niet zonder meer van toepassing op Centraal- en Oost-Europa.[65] Ook is er groeiende aandacht voor het feit dat kabinetsformaties onderdeel zijn van een cyclisch proces en dat alle fasen van die cyclus een relatie met elkaar hebben.[66] Tot slot is er recentelijk meer aandacht gekomen voor een minder statische benadering van coalitievorming. Hierbij wordt ook de innerlijke werking van politieke partijen bij kabinetsformaties bestudeerd. Partijen worden hier niet als een uniform geheel beschouwd, maar als een mengelmoes van (tegenstrijdige) belangen van individuele politici: een coalitie in zichzelf.[67]

---

[57] van Roozendaal, "Coalitietheorie en kabinetsformaties: Een empirische confrontatie van drie nieuwe voorspellingsprincipes met data van kabinetsformaties in vijf Westeuropese landen (1945-1988)", 256.
[58] Ibid., 255; Andeweg, De Winter, en Dumont, "Introduction", 8.
[59] Döring en Hellström, "Who Gets into Government? Coalition Formation in European Democracies", 685.
[60] Strøm, Budge, en Laver, "Constraints on Cabinet Formation in Parliamentary Democracies", 303.
[61] Ibid., 307.
[62] Bergman, "Formation rules and minority governments", 55.
[63] Strøm, Budge, en Laver, "Constraints on Cabinet Formation in Parliamentary Democracies", 312.
[64] Ibid.; Strøm en Nyblade, "Coalition Theory and Government Formation", 793.
[65] Bergman, Ersson, en Hellström, "Government formation and breakdown in Western and Central Eastern Europe", 25; Döring en Hellström, "Who Gets into Government? Coalition Formation in European Democracies", 697.
[66] Strøm, Müller, en Bergman, "Cabinets and Coalition Bargaining: The Democractic Life Cycle in Western Europe"; Ecker en Meyer, "The duration of government formation processes in Europe".
[67] Giannetti en Benoit, *Intra-party politics and coalition governments*, 229.

2. VERKLARINGEN VAN COALITIEVORMING

In een toonaangevend onderzoek concluderen Döring en Hellström dat een klein aantal factoren een grote invloed hebben op de kans van een partij om deel uit te maken van het kabinet.[68] De verkiezingsuitslag (zowel aantal zetels als groei in zetels) en de ideologische posities zijn de meest invloedrijke factoren bij coalitievorming.[69] Daarnaast hebben partijen met gematigdere standpunten en de grootste partij een verhoogde kans op deelname aan een kabinet.[70] Eerdere regeringservaring heeft ook een positief effect: deze partijen hebben 1.5-2.5 meer kans op regeringsdeelname.[71] Deze bevindingen zijn echter niet volledig van toepassing op Centraal- en Oost-Europa.[72] Partijen die het vorige kabinet vormden, hebben een driemaal hogere kans om in het kabinet deel te nemen (*incumbency effect)* vanwege lagere transactiekosten.[73] Glasgow en Golder hebben echter aangetoond dat dit effect op coalitieniveau plaatsvindt: de vorige coalitie heeft een verhoogde kans op het vormen van de aankomende coalitie, maar afzonderlijke partijen binnen die coalitie hebben dat niet.[74] Tot slot hebben ook coalities met minder partijen een hogere kans van slagen omdat de transactiekosten lager liggen dan bij coalities tussen een hoger aantal partijen.[75]

De uitkomst van onderzoeken naar coalities is wel afhankelijk van de gekozen onderzoeksmethode. Zo laten Glasgow en Golder zien dat een statistische analyse op coalitieniveau (in plaats van partijniveau) tot afwijkende resultaten kan leiden.[76] De kans dat een partij toetreedt tot een coalitie is namelijk niet alleen afhankelijk van de eigen karakteristieken, maar ook van de karakteristieken van de coalitie waarvan het mogelijk onderdeel wordt.[77] Zo sloten in Nederland de VVD en de PvdA elkaar jarenlang (1959-1994) uit als coalitiepartners.[78] Als het waarschijnlijker wordt dat één partij zal toetreden tot een coalitie, heeft dit dus effect op de kansen van andere partijen.[79] Desalniettemin blijven de factoren die betrekking hebben op het aantal zetels en de ideologische en beleidsmatige samenhang van belang.[80]

De studie van Glasgow en Golder richtte zich op de kabinetsformaties van zeventien democratieën in West-Europa. Hierin hebben zij onderzocht welke factoren van invloed zijn op coalitievorming. Net als Döring en Hellström concluderen zij dat voornamelijk het aantal zetels en de ideologische en beleidsmatige samenhang van de coalitie van belang zijn. Met behulp van de publiekelijk beschikbaar gestelde data en code is voor gebruik in deze scriptie berekend welke factoren van invloed zijn op kabinetsformaties in Nederland. De resultaten daarvan worden hieronder weergegeven en vergeleken met de bevindingen van het onderzoek van Glasgow en Golder.

---

[68] Gebaseerd op een integrale dataset van kabinetten tussen 1945-2009 in 26 Europese democratieën.
[69] Döring en Hellström, "Who Gets into Government? Coalition Formation in European Democracies", 693.
[70] Ibid., 694.
[71] Ibid., 695.
[72] Ibid.
[73] Ibid.; Andeweg, "Purple Puzzles", 156.
[74] Glasgow en Golder, "A New Approach to the Study of Parties Entering Government", 749.
[75] Debus en Gross, "Coalition formation at the local level", 837.
[76] Glasgow en Golder, "A New Approach to the Study of Parties Entering Government", 739.
[77] Ibid.
[78] Andeweg en Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands*, 128.
[79] Glasgow en Golder, "A New Approach to the Study of Parties Entering Government", 740.
[80] Ibid., 747.

Tabel 1: De invloed van verschillende variabelen op kabinetsformaties 1946-1998.[81]

	Nederland		**Glasgow en Golder**	
Effect op kans op deelname aan coalitie:	*Coëfficiënt*	*Standaardfout*	*Coëfficiënt*	*Standaardfout*
Partijniveau:				
Partij in vorig kabinet	12.43	1583	**-1.42*** **	0.28
Grootste partij	-.95	.73	.33	0.21
Percentage zetels	**1.02** **	.46	**0.17*** **	0.02
Partij van vorige premier	.65	.73	0.19	0.25
Beleidspositie (gewogen afstand tot mediaan)	-7.44	4.74	**-1.87** **	0.88
Coalitieniveau:				
Vorige coalitie	**2.06*** **	.59	**2.88*** **	0.17
Minderheidscoalitie	.84	1.61	-0.23	0.31
'Minimal-winning' coalitie	.95	.82	**0.61*** **	0.22
Aantal partijen in de coalitie	-.30	.45	**-0.94*** **	0.11

*** p < 0.05; *** p < 0.01. Het aantal mogelijke coalities in het volledige model is 57.169, het aantal mogelijke coalities in Nederland in de gegeven tijdsperiode 1.227.*

De hierboven vermelde coëfficiënten geven aan hoe een verandering in de variabele (factor) invloed heeft op de waarschijnlijkheid van een partij (of coalitie) om de coalitie te vormen. De waarde van het getal geeft aan hoe groot deze invloed is, of de waarde negatief of positief is welke richting het verband opgaat (verkleint of vergroot de waarschijnlijkheid). Niet alle bevindingen over kabinetsformaties in Nederland zijn statistisch significant omdat het aantal waarnemingen (kabinetsformaties) beperkt is. Deze factoren zouden echter wel degelijk een rol kunnen spelen. Zoals volgt uit bovenstaande tabel, heeft in de Nederlandse context met name de vorige coalitie een verhoogde kans van het vormen van een coalitie (*incumbency effect*). Hier kan de opbouw van persoonlijk vertrouwen tussen de partijleiders een rol spelen.

De lengte van het formatieproces en de gevolgen daarvan is ook onderzocht door politicologen. Zo kunnen langdurige coalitieonderhandelingen leiden tot economisch tegenspoed, omdat investeerders in onzekerheid over het regeringsbeleid verkeren.[82] In de duur van coalitieonderhandelingen blijkt een grote variëteit te zitten, zowel tussen verschillende onderhandelingen binnen een land als tussen landen.[83] Nederland neemt een uitzonderingspositie in binnen de internationale vergelijking en heeft verreweg de langste gemiddelde onderhandelingsduur van alle onderzochte landen: coalitieonderhandelingen duren in Nederland gemiddeld 90 dagen. Uit onderzoek blijkt dat waar onzekerheid in de onderhandelingen tot een langere duur van kabinetsformaties leidt, complexiteit dat niet doet.[84] Daarnaast bestaat er discussie in de wetenschappelijke literatuur over de effecten van uiteenlopende ideologische voorkeuren en de onderhandelingsduur: sommige studies zien hiertussen een relatie, anderen niet.[85] Een volledig toereikende verklaring voor de factoren die invloed hebben op de

[81] Gebaseerd op Glasgow & Golder, eigen bewerking uitgevoerd met behulp van de publiekelijk beschikbaar gestelde data en code, bewerking uitgevoerd in Stata IC (versie 14).
[82] Ecker en Meyer, "The duration of government formation processes in Europe", 1.
[83] Ibid., 3.
[84] Ibid., 1.
[85] Ibid., 7; Bergman, Ersson, en Hellström, "Government formation and breakdown in Western and Central Eastern Europe", 15.

onderhandelingsduur is nog niet gevonden.[86] De geobserveerde variaties in de duur van onderhandelingen lijken er wel op te wijzen dat het recept tot coalitiesucces uit meer ingrediënten bestaat dan alleen het aantal zetels en ideologische samenhang.

Daarnaast wordt er in de politicologie aandacht besteed aan de verdeling van ministersposten. Dit wordt gezien als de tweede fase in een kabinetsformatie na het bereiken van overeenstemming over de speerpunten van het beleid. De verdeling van ministersposten verloopt niet proportioneel zoals sommige theorieën voorspellen maar is afhankelijk van de onzekerheid en complexiteit van de onderhandelingen.[87] Dit wordt verklaard door variaties in de onderhandelingsinvloed (*bargaining power)* van verschillende partijen. Deze invloed is niet alleen afhankelijk van de grootte van de partij maar ook van haar plek in het politieke spectrum en vervangbaarheid (een kleine middenpartij kan zo een onevenredig grootte onderhandelingsinvloed hebben).[88] In lastigere kabinetsformaties wordt er sneller voor een norm van 'eerlijkheid' en dus proportionaliteit gekozen in de verdeling van kabinetsposten.[89] Als de onzekerheid laag is, zouden kabinetsformaties moeten leiden tot '*minimal winning*' coalities: de standaard in de theorie. In deze 'simpele' gevallen benadert de theoretische onderbouwing de realiteit namelijk het beste.[90]

Tot slot is de stabiliteit van kabinetten ook een onderwerp van onderzoek in de politicologie. Zo wordt verwacht dat '*minimal winning*' coalities stabieler zijn dan coalities met een partij in overvloed en dat ideologisch verwante coalities stabieler (langduriger) zijn dan ideologisch gefragmenteerde coalities.[91] Twee afzonderlijke onderzoeken van Bergman et al. en van Saalfeld concluderen echter dat dit laatste niet het geval is:

> Finally, it is intriguing that both we in this article and Saalfeld (2008) find that ideological cohesive (connected) coalitions tend to break down earlier than coalitions that rely on a less coherent ideological majority. This is a puzzle that is in stark contrast with the general finding (also in our results) that ideological diversity is detrimental to coalition politics. This exception to the general rule should be further explored.[92]

3. MYSTERIES VAN COALITIEVORMING

Ondanks de indrukkwekkende hoeveelheid onderzoeken en geavanceerde onderzoeksmethoden blijft de verklarende waarde van de statistische modellen over coalitievorming beperkt. De meest complete modellen – gebaseerd op tientallen variabelen – weten minder dan de helft van de geobserveerde kabinetsformaties te verklaren.[93] Daarnaast richten deze theorieën zich op de

[86] Ecker en Meyer, "The duration of government formation processes in Europe", 7.
[87] Falcó-Gimeno en Indridason, "Uncertainty, Complexity, and Gamson's Law: Comparing Coalition Formation in Western Europe", 211, 241.
[88] Ibid., 224–25.
[89] Ibid., 241.
[90] Strøm en Nyblade, "Coalition Theory and Government Formation", 795.
[91] van Roozendaal, "Coalitietheorie en kabinetsformaties: Een empirische confrontatie van drie nieuwe voorspellingsprincipes met data van kabinetsformaties in vijf Westeuropese landen (1945-1988)", 257.
[92] Bergman, Ersson, en Hellström, "Government formation and breakdown in Western and Central Eastern Europe", 21; Saalfeld, "Institutions, Chance, and Choises: The Dynamics of Cabinet Survival", 351.
[93] Andeweg, De Winter, en Dumont, "Introduction", xvi; Martin en Stevenson, "Government Formation in Parliamentary Democracies", 47.

uitkomsten van het proces van kabinetsformaties (en de voorspellende capaciteit van verschillende variabelen) en niet op de causale mechanismen binnen deze kabinetsformaties.[94] De validiteit van de modellen wordt beoordeeld op basis van hun voorspellende waarde op de uitkomst, zonder te controleren of de aannames over het onderliggende proces wel correct zijn.[95] Meer onderzoek naar deze causale mechanismen is dus gewenst om de theorieën te kunnen valideren.

In het toonaangevend werk '*Puzzles of Government Formation: Coalition Theory and Deviant Cases*' hebben Andeweg, De Winter en Dumont afwijkende gevallen van kabinetsformaties bestudeerd. Doel van het onderzoek was om meer inzicht te verkrijgen in de mechanismen en processen bij kabinetsformaties. Het bestuderen van specifieke casussen is namelijk geschikt voor het testen van theorieën, maar bij uitstek ook voor het ontwikkelen van nieuwe theorieën.[96] Met het bestuderen van een klein aantal casussen, kan er dus beter inzicht worden verkregen in causale mechanismen bij coalitievorming.[97] Ook de politicologen Ecker en Meyer concluderen dat het bestuderen van casussen behulpzaam is voor het verkrijgen van inzicht in coalitievorming.[98]

Andeweg, De Winter en Dumont concluderen dat kabinetsformaties in Nederland significant afwijken van hetgeen de theorie voorspelt.[99] Ook uit een eigen bewerking van een dataset van Europese kabinetsformaties blijkt dat van de Nederlandse kabinetten tussen 1946 en 2000 er slechts drie kabinetten een een *minimal winning connected coalition* waren (Beel II, Cals, van Agt II).[100] In deze periode kende Nederland in totaal 22 kabinetten: slechts 14% van de Nederlandse kabinetten wordt dus verklaard door de coalitietheorieën. Er is dus duidelijk behoefte aan nader onderzoek naar de coalitievorming van Nederlandse kabinetten. In Tabel 2 is een overzicht weergegeven van de kabinetsformaties in Nederland in de tijdsperiode die onderzocht zal worden. Hiervan wordt er slechts één kabinet (Van Agt II) door de coalitietheorie juist voorspelt, maar juist dat kabinet viel al binnen acht maanden.

Empirische observaties worden dus maar nauwelijks verklaard door de theorieën. Andeweg, De Winter en Dumont beargumenteren dat dit het gevolg is van wetenschappers die het feit genegeerd hebben dat kabinetsformaties worden uitgevoerd door menselijke actoren.[101] Ook de psycholoog Van Beest beargumenteert dat politicologen onder ogen moeten zien dat politici niet alleen gedreven worden door hun ideologie en partij, maar ook door hun persoonlijkheid.[102] Door het bestuderen van de voorkeuren, verwachtingen, strategieën en besluiten van deelnemers aan kabinetsformaties kunnen historici bijdragen aan de theoretische ontwikkeling van coalitievorming.[103]

---

[94] Andeweg, De Winter, en Dumont, "Introduction", 2.
[95] Ibid.
[96] Ibid., 4.
[97] Debus en Gross, "Coalition formation at the local level", 843.
[98] Ecker en Meyer, "The duration of government formation processes in Europe", 8.
[99] Andeweg, De Winter, en Dumont, "Introduction", 14.
[100] Eigen bewerking van: Strøm, Müller, en Bergman, "Comparative Parliamentary Democracy Data Archive (compiled for: Cabinets and Coalition Bargaining: The Democratic Life Cycle in Western Europe)".
[101] Andeweg, De Winter, en Dumont, "Introduction", 4.
[102] Beest, "A neglected alternative? Psychological approaches to coalition formation", 39.
[103] Andeweg, De Winter, en Dumont, "Introduction", 5.

Tabel 2: Overzicht verschillende kabinetsformaties 1977-1994.[104]

	Van Agt I	**Van Agt II**	**Van Agt III***	**Lubbers I**	**Lubbers II**	**Lubbers III**	**Kok I**
Jaar	1977	1981	1982	1982	1986	1989	1994
Aantal zetels (van 150)	77	109	65	81	81	103	92
Aantal coalitiepartijen	2	3	2	2	2	2	3
Coalitiepartijen	CDA, VVD	CDA, PvdA, D66	CDA, D66	CDA, VVD	CDA, VVD	CDA, PvdA	PvdA, VVD, D66
Minimal winning coalition	Ja	Nee	Nee	Ja	Ja	Ja	Ja
*Minimal winning connected coalition***	Nee	Ja	Nee	Nee	Nee	Nee	Nee
Zelfde premier en kabinet	Nee	Nee	Nee	Nee	Ja	Nee	Nee
Onderhandelingsduur (dagen)	208	108	17	57	52	61	111
Aantal onsuccesvolle onderhandelingsrondes	5	3	0	1	0	1	2
Lengte regeerakkoord (aantal woorden)	7.900	15.900	n.v.t.	20.300	15.500	28.450	16.250

** Dit was een rompkabinet en wordt in deze scriptie buiten beschouwing gelaten.*
*** Niet elke 'minimal winning connected coalition' is ook een 'minimal winning coalition' en vice versa. Zo was het kabinet-Van Agt II niet elke partij benodigd (minimal winning) maar was het wel de kleinst mogelijke coalitie die ideologisch verbonden was. Bij het kabinet-Lubbers III werd dezelfde coalitie minus D66 gevormd: hierbij was wel elke partij (CDA, PvdA) benodigd (en dus minimal winning), maar was de coalitie niet ideologisch verbonden.*

Onderzoek naar coalitievorming in de politiek zou zich dus ook meer moeten richten op de rol van individuen. Zo laat Andeweg zien dat het behoud van D66 in het tweede Paarse kabinet niet noodzakelijk was, maar uit een vorm van 'eerlijkheid' werd vormgegeven.[105] Het bestuderen van 'afwijkende' casussen kan dus nieuw inzicht genereren in de processen bij kabinetsformaties.[106] Hoewel de gekozen onderzoeksmethode de invloed '*agency*' kan overdrijven ten koste van '*structure*', beargumenteert Andeweg dat persoonlijke vaardigheden en persoonlijke relaties tussen de belangrijke figuren een rol kunnen spelen in de coalitievorming.[107] Interpersoonlijk vertrouwen lijkt inderdaad van invloed te zijn in het verlagen van de politieke transactiekosten in complexe situaties.[108]

Instituties en structuren vormen bij kabinetsformaties dus een samenspel met menselijke actoren en meer onderzoek naar dit samenspel is cruciaal.[109] De beslissingen van coalitiepartijen zijn namelijk van elkaar afhankelijk en deze besluiten worden gebaseerd op de eerdere en

[104] Eigen bewerking van: Strøm, Müller, en Bergman, "Comparative Parliamentary Democracy Data Archive (compiled for: Cabinets and Coalition Bargaining: The Democratic Life Cycle in Western Europe)".
[105] Andeweg, "From Puzzles to Prospects for Coalition Theory", 198.
[106] Andeweg, De Winter, en Dumont, "Introduction", 5.
[107] Andeweg, "From Puzzles to Prospects for Coalition Theory", 201.
[108] Ibid.; Ştefuriuc, "Introduction: Government coalitions in multi-level settings-institutional determinants and party strategy", 2, 7.
[109] Kaarbo, "Coalition Cabinet Decision Making: Institutional and Psychological Factors", 57.

verwachte besluiten van de andere partijen. 'Coalition politics is the politics of anticipation'; kennis over de ander is dus noodzakelijk.[110] Vriendschap is ook opgebouwd uit kennis over en identificatie met de ander, hierin zit dus een relatie tussen vriendschap en coalitievorming. Om inzicht te krijgen in (conflicten over) besluiten van coalities is het noodzakelijk naar de individuele politici en hun persoonlijke relaties te kijken.[111] Zo kunnen personele veranderingen in de partijtop tot onzekerheid in onderhandelingen leiden.[112] Ook hier wordt dus gewezen naar de mogelijke invloed van persoonlijke relaties op coalitieonderhandelingen.

Uit bovenstaande behandeling van de stand van zaken blijkt dat coalitievorming – ondanks decennialange wetenschappelijke aandacht – nog niet voldoende begrepen wordt. De verklarende waarde van deze theorieën is zeer beperkt. Deze scriptie springt daarop in en onderzoekt de mogelijke invloed van politieke vriendschap en persoonlijke relaties op coalitievorming. In het volgende hoofdstuk wordt politieke vriendschap behandeld en gedefinieerd. Aan de hand van theorieën over politieke transactiekosten en persoonlijk vertrouwen kan de invloed hiervan op kabinetsformaties vervolgens bestudeerd worden.

[110] Vercesi, "Coalition Politics and Inter-Party Conflict Management: A Theoretical Framework", 178.
[111] Ibid., 182.
[112] Ecker en Meyer, "The duration of government formation processes in Europe", 8.

3. POLITIEKE VRIENDSCHAP OF VRIENDSCHAP IN DE POLITIEK?

Ō philoi, oudeis philos. – *Aristoteles*[113]

Wat is vriendschap? En wat onderscheidt *echte* vriendschap van partnerschap of persoonlijke relaties? Wat is de relatie tussen vriendschap en politiek? Met deze vragen houden (politiek) filosofen zich al eeuwenlang bezig.[114] Het definiëren van vriendschap – waarmee antwoord gegeven wordt op bovenstaande vragen – wordt in de wetenschappelijke literatuur dan ook als een uitdaging geïdentificeerd.[115] Een uiteenzetting van de filosofische achtergrond van politieke vriendschap is daarom voor deze scriptie van groot belang. Vriendschap kan namelijk een rol spelen in de politiek, maar ook gebruikt worden om het politieke te kunnen definiëren en onderzoeken.

Deze scriptie onderzoekt een aspect van de invloed van vriendschap op de politiek. Daarmee is een gedegen begrip van het concept van belang. Daarnaast kan de filosofische benadering de bevindingen van dit onderzoek van betekenis voorzien: wat betekent het als politieke vriendschap en persoonlijke relaties invloed hebben op de politiek? Alleen zo kan dit onderzoek gestoeld zijn op een degelijke wetenschappelijke basis en aansluiten op de bestaande literatuur. In dit hoofdstuk zal er daarom (1) een overzicht gegeven worden van de ontwikkeling van het begrip, de relatie tussen politiek en vriendschap en verschillende interpretaties van (politieke) vriendschap; (2) zal er een analytisch kader geschetst worden waarmee het effect van politieke vriendschap op kabinetsformaties onderzocht kan worden; en (3) zal een definitie van vriendschap voor gebruik in deze scriptie gepresenteerd worden.

1. DE ONTWIKKELING VAN POLITIEKE VRIENDSCHAP

Politieke vriendschap als concept raakt zowel aan de filosofie, politicologie en politieke geschiedenis. Sinds de jaren tachtig is er sprake van een wederopstanding en herwaardering van het begrip politieke vriendschap.[116] De terminologie rondom vriendschap heeft veel te danken aan de aandacht voor vriendschap van Griekse filosofen.[117] Het begrip vriendschap werd toen breder opgevat dan de relatief nauwe moderne Westerse opvatting van vriendschap.[118] Vriendschap kon namelijk alle relaties tussen deugdzame mannen beschrijven, kende verschillende gradaties van affectie en kon ook ethische of politieke betekenis hebben.[119] Zo beschrijft het Griekse *philia*

[113] Dit citaat van Aristoteles wordt gewoonlijk vertaald als 'O vrienden, er zijn geen vrienden' (Zie Derrida & van Klink). Echter, zoals Giorgo Agamben heeft aangetoond, is deze vertaling foutief en te wijten aan een onjuiste interpretatie van het oud-Griekse 'o' ten opzichte van de 'ō'. Een betere vertaling de uitspraak is dan ook: 'Hij die (veel) vrienden heeft, heeft niet één enkele vriend' (*He who has (many) friends can have no true friend*) (zie Agamben & van Klink). Vriendschap is dus iets exclusiefs en gelimiteerd tot een maximum aantal. Agamben, "Friendship", 7; van Klink, "'O vrienden, er zijn geen vrienden'. Over de terugkeer van de vijand in de hedendaagse politiek", 6; Derrida, "The Politics of Friendship".

[114] van Hoef, "Friendship in world politics: Assessing the personal relationships between Kohl and Mitterrand, and Bush and Gorbachev", 64–68; van der Zweerde, "Friendship and the Political", 148; Devere en Smith, "Friendship and politics", 344, 351; King, "Friendship in Politics", 126.

[115] King en Smith, "Introduction", 117.

[116] Devere, "The many meanings of friendship", 1; Devere, "The Academic Debate on Friendship and Politics", 6; Smith, "Introduction - Friendship: An Unanswered Question", 2.

[117] Devere, "The many meanings of friendship".

[118] Devere en Smith, "Friendship and politics", 341; Smith, "Friendship and the world of states", 13.

[119] Devere en Smith, "Friendship and politics", 341.

(vriendschap) affectie voor de ander, op een minder intense en emotionele dan *eros* (liefde) dat doet.[120] Aristoteles onderscheidde drie vormen van vriendschap, verschillend in compositie en intensiteit maar bij elk is wederkerigheid een voorwaarde:[121]

1. Voordeelvriendschap: gebaseerd op de voor beide partijen voordelige uitwisselingen van materiele goederen ('quid pro quo').
2. Pleziervriendschap: gebaseerd op een gedeelde bron van plezier
3. Deugdvriendschap: gebaseerd op een gezamenlijk streven naar een hoger goed (deugdzaamheid) waarin beide vrienden elkaar versterken.

Naar mate een vriendschap van voordeel naar plezier tot deugd transformeert, komt de vriendschap dichter bij de ideaal van de essentie (*telos*).[122] In relatie tot de politieke arena, onderscheidde Aristoteles *philia politika* en *xenia*. Het eerste beschrijft de onderlinge band tussen burgers binnen een (stads)staat en de daarbij behorende morele verplichtingen; het tweede de meer geritualiseerde 'gastvriendschap' die getoond werd aan burgers van andere stadsstaten.[123] Plato beschouwde vriendschap als datgene waar 'de echte vriend is een vriend voor niets anders dan het zijn van een vriend'.[124] Met andere woorden: alleen vrienden die geen materieel gewin najagen in een vriendschap, maar in een vriendschap de vriendschap najagen (cf. *l'art pour l'art*) zijn echte vrienden. Later combineerde Cicero de eerste twee vormen van Aristoteles' vriendschap, maar bleef de 'deugdvriendschap' het hoogste goed.[125] Romeinen gebruikten de term *amicitia* om vriendschap te beschrijven, wat zowel betrekking kon hebben op persoonlijke en politieke vriendschap. Zo werd *amicitia* gebruikt om de relatie tussen patroon en cliënt te beschrijven: de term had dus vooral betrekking op in harmonie coöperatief samenwerken in allianties en niet per se op diepere vormen van vriendschap.[126]

Tussen het tijdperk van de Grieken en Romeinen en de Renaissance, is er weinig aandacht geweest voor vriendschap.[127] Voor Griekse en Romeinse denkers was vriendschap (en de relatie met het politiek) ook een relevant onderwerp omdat hun goden 'menselijk' waren en vriendschap zowel tussen goden als tussen mens en de goden bestond.[128] In maatschappijen die gedomineerd werden door monotheïstische geloven – zoals het Christendom – was er dus vanzelfsprekend minder aandacht voor vriendschap omdat de relatie tussen mens en God minder in termen van vriendschap wordt geïnterpreteerd.[129] Desalniettemin is (in de Middeleeuwen) de relatie tussen mens en God ook wel beschreven als een vriendschap. Zo beschouwde Thomas Aquinas *caritas*

---

[120] Overigens beschouwde Aristoteles vriendschap als liefde voor de ander , en niet als geliefd worden door de ander (Derrida). Devere, "The many meanings of friendship", 1; Derrida, "The Politics of Friendship", 635.
[121] Het onderscheid hiertussen wordt niet gevormd door verschillende maten van *oprechtheid* maar van *compleetheid*. van Hoef, "Friendship in world politics: Assessing the personal relationships between Kohl and Mitterrand, and Bush and Gorbachev", 65; Lu, "Political Friendship among Peoples", 45.
[122] Derrida, "The Politics of Friendship", 636.
[123] Devere, "The many meanings of friendship"; van Hoef, "Friendship in world politics: Assessing the personal relationships between Kohl and Mitterrand, and Bush and Gorbachev", 64.
[124] van der Zweerde, "Friendship and the Political", 152.
[125] van Hoef, "Friendship in world politics: Assessing the personal relationships between Kohl and Mitterrand, and Bush and Gorbachev", 65.
[126] Devere en Smith, "Friendship and politics", 1.
[127] van Hoef, "Friendship in world politics: Assessing the personal relationships between Kohl and Mitterrand, and Bush and Gorbachev", 65.
[128] van der Zweerde, "Friendship and the Political", 154; King, "Friendship in Politics", 128.
[129] van der Zweerde, "Friendship and the Political", 154.

als de theologische liefde voor God.[130] Later identificeerde ook C.S. Lewis vier verschillende liefdes: affectie, vriendschap, *eros* en *caritas*.[131] Het wetenschappelijk debat over (politieke) vriendschap in de 20e en 21e eeuw is grotendeels gebaseerd op de oorspronkelijke gedachtes van bovenstaande Griekse en Romeinse denkers.

2. VRIENDSCHAP EN POLITIEK

Heeft vriendschap wel een plek in de politiek? Deze vraag wordt in de literatuur verbonden met de positie van vriendschap in het private (persoonlijke) en het publieke (politieke) domein.[132] Toonaangevende denkers menen dat vriendschap – in verscheidene gedaantes –wel een plek in de politiek heeft.[133] Devere en Smith identificeren verschillende wetenschappelijke stromingen rondom vriendschap. Academici doen enerzijds onderzoek naar vriendschap in de politiek waarbij de rol van vriendschap in de (hedendaagse) politiek wordt geïdentificeerd en onderzocht. Anderzijds wordt er onderzoek verricht naar de theoretisch-filosofische relatie tussen vriendschap en politiek: vriendschap wordt als cruciaal begrip opgevat om het politieke te kunnen definiëren en onderzoeken (ontologische benadering). Vriendschap is dus zowel een component in de politiek (*politics)* als een aangelegenheid van het politieke (*the political*).[134] De filosoof Van der Zweerde identificeert een inherente spanning in 'politieke vriendschap': tussen enerzijds nepotisme en anderzijds politieke vriendschap als een manier om een vijandig geschil te laten transformeren in een 'strijdlustig' geschil.[135] Het eerste is ongewenst, het tweede gewenst. Vriendschap en politiek zouden volgens Van der Zweerde zelfs een destructieve uitwerking op elkaar kunnen hebben. Politieke meningsverschillen zijn namelijk een gevaar voor de vriendschap en in de politiek is vriendschap verdacht vanwege het gevaar van nepotisme of amigocratie.[136]

Vriendschap – opgevat als solidariteit of kameraadschap – heeft echter overduidelijk een relatie tot de politiek. Niet voor niets was broederschap onderdeel van de *trinitas* van de Franse revolutie in 1789 (samen met vrijheid en gelijkheid).[137] Ook de Grieken benaderden vriendschap en politiek als verbonden: vriendschap was cruciaal voor het welzijn van de samenleving, het bereiken van rechtvaardigheid en het limiteren van macht.[138] Politiek werd hier niet opgevat als het mechanisme rondom macht, maar als het streven naar een hoger goed: naar 'het goede leven'.[139] Dit betreft dan de hoogste vorm van vriendschap: de deugdvriendschap. Een deugdzaam mens kan dus niet bestaan buiten de politiek: de politiek (het goede) is onderdeel van het menselijke en van vriendschappen.[140] De relatie tussen vriendschap en politiek wordt dus al gelegd in de werken van de klassieke filosofen zoals Plato en Aristoteles.[141] Zo beschreef Aristoteles: 'Vriendschap lijkt steden bijeen te houden en wetgevers lijken zich er meer over te

[130] Devere, "The many meanings of friendship", 2.
[131] Devere en Smith, "Friendship and politics", 345.
[132] van der Zweerde, "Friendship and the Political", 155–56; Smith, "Friendship and the world of states", 11, 14.
[133] van der Zweerde, "Friendship and the Political", 147, 148.
[134] Devere en Smith, "Friendship and politics", 344.
[135] van der Zweerde, "Friendship and the Political", 147.
[136] Ibid., 148; Hutter, "Friendship and Enmity", 1.
[137] Devere, "The many meanings of friendship", 2; Devere en Smith, "Friendship and politics", 345.
[138] Devere en Smith, "Friendship and politics", 341.
[139] van der Zweerde, "Friendship and the Political", 148; Smith, "Friendship and the world of states", 13.
[140] Devere en Smith, "Friendship and politics", 342; Hutter, "Friendship and Enmity", 17.
[141] Smith, "Friendship and the world of states", 13.

bekommeren dan over gerechtigheid.'[142] Volgens Aristoteles kon de hoogste vorm van rechtvaardigheid gevonden worden in vriendschap. Hij beschouwde burgerschap dan ook als een als een bijzondere vorm van vriendschap.[143]

De notie van 'vriendschap' speelt ook al eeuwenlang een rol in verdragen en allianties van staten en landen. Zo kenden de Grieken en Romeinen al vriendschapsverdragen.[144] Dit verklaart ook de aandacht vanuit de internationale betrekkingen naar het begrip vriendschap.[145] Daarnaast beschouwt King het leveren van een bijdrage aan de maatschappij als één van de tien kenmerken van vriendschap. Hierin is een relatie met het burgerschap volgens Aristoteles zichtbaar. Vriendschap kan namelijk dienen als voorbeeld (moreel kompas) voor anderen. De waarden binnen een vriendschap kunnen die vriendschap te boven gaan en er komt een generieke vriendschappelijkheid voort uit de ervaringen van vriendschappen (*emergent properties*).[146] 'Particulars […] give rise to universals' volgens King.[147] Vriendschap is ook meer dan de som der delen: vriendschap kent karakteristieken die alleen voorkomen in de gehele entiteit (ware vriendschap) en niet in de afzonderlijke componenten daarvan (individuen).[148]

De meest expliciete relatie tussen vriendschap en politiek wordt gelegd door de omstreden Duitse rechtsgeleerde Carl Schmitt. Hij definieert het politieke aan de hand van de demarcatie tussen vriend en vijand.[149] Politiek is in deze opvatting de fundamentele worsteling met vrienden tegen de vijand. Het klassieke adagium 'de vijand van mijn vijand is mijn vriend' wordt daarmee gebruikt om een expliciet verband tussen politiek en vriendschap te leggen. Schmitt onderscheidde twee vormen van vriendschap: nutsvriendschap en existentiële vriendschap.[150] Schmitt keert hiermee in essentie terug naar het onderscheid tussen 'lagere' en 'hogere' vormen van vriendschap zoals geïdentificeerd door Aristoteles.[151]

In de benadering van Schmitt (demarcatie tussen vriend en vijand) hebben beiden de ander nodig om de eigen identiteit en politieke affiliatie te kunnen bepalen.[152] Vriendschap is dus afhankelijk van de identificatie van de vijand (de Ander).[153] Met andere woorden: vriendschap kan niet los bestaan van de erkenning van de Ander.[154] Het resultaat van de confrontatie met de Ander is van belang voor de identificatie van de eigen identiteit.[155] Net zoals een mens maar één identiteit kan hebben, kan de mens dus ook maar één ware vijand hebben.[156] Vrienden verworden daarmee

---

[142] Devere, "The Academic Debate on Friendship and Politics", 6.
[143] Devere, "The many meanings of friendship", 13.
[144] Devere en Smith, "Friendship and politics", 347.
[145] Roshchin, "The concept of friendship: From princes to states".
[146] King, "Friendship in Politics", 142.
[147] Ibid.
[148] van Hoef, "Interpreting Affect Between State Leaders: Assessing the Political Friendship Between Winston S. Churchill and Franklin D. Roosevelt", 55, 57.
[149] Carl Schmitt werd in 1933 lid van de NSDAP, schreef (antisemitische) artikelen voor het nazi-regime en is daarom na de Tweede Wereldoorlog ontzet uit het hoogleraarsambt (zie Bart van Klink en Gabriella Slomp). van Klink, "'O vrienden, er zijn geen vrienden'. Over de terugkeer van de vijand in de hedendaagse politiek", 1.
[150] Slomp, "Carl Schmitt on Friendship: Polemics and Diagnostics", 206; van Hoef, "Friendship in world politics: Assessing the personal relationships between Kohl and Mitterrand, and Bush and Gorbachev", 67.
[151] van Hoef, "Friendship in world politics: Assessing the personal relationships between Kohl and Mitterrand, and Bush and Gorbachev", 67.
[152] Devere en Smith, "Friendship and politics", 364.
[153] Smith, "Friendship and the world of states", 18.
[154] Derrida, "The Politics of Friendship", 640.
[155] Slomp, "Carl Schmitt on Friendship: Polemics and Diagnostics", 207.
[156] Ibid.

tot een cruciaal onderdeel van vorming van de eigen identiteit.[157] Deze vriendschap beziet de relatie tussen de Zelf en de Ander: een ware vriend is een alter ego van de Zelf.[158] Binnen vriendschap heeft de Zelf het doel de Ander te verbeteren en hiermee verbetert de Zelf zichzelf dus ook.[159] Vriendschap is dus een wisselwerking tussen de eigen identiteit en de identiteit van de ander. Vriendschap keert hiermee terug naar de kern van politiek: hoe dienen we te reageren op anderen?[160]

De abstracte demarcatie van Schmitt is verreikend: elke *persoonlijke* vriend of vijand is ook onderdeel van een *politieke* (publieke) groep en zodoende een politieke vriend of politieke vijand.[161] Hiermee wordt vriendschap politiek omdat het publieke en het persoonlijke niet gescheiden is. Dit is in zichzelf een politieke keuze van Schmitt omdat het persoonlijke gepolitiseerd wordt. Dat vriendschap politiek kan zijn blijkt ook wel uit het feit dat in sommige interpretaties vriendschap – in tegenstelling tot liefde – niet om de personen draait maar om *iets* ('het goede').[162] Een politieke systeem gebaseerd op vriendschap (*amigocratie*) is dan ook niet onvoorstelbaar bij overeenstemming over wat 'het goede' is. Dit kan zelfs in een democratie plaatsvinden indien de groep vrienden dan ook het volk (*demos*) is: in de kleine Griekse stadstaat een waarschijnlijker scenario dan in moderne natiestaten.[163] In moderne democratieën wordt vriendschap dan ook voornamelijk als een persoonlijk aangelegenheid beschouwd.

Vriendschap kan zelfs tot het einde van de politiek leiden. Van der Zweerde beargumenteert dat een volledig inclusieve politieke vriendschap onder burgers tot perfecte eenheid in opvattingen zou leiden en daarmee het einde van de politiek zou inluiden.[164] Met Derrida is hij daarom van mening dat politieke vriendschap een droom dient te blijven:

> *Achieved* political friendship is a major danger for a pluralistic polity in which the political is to find a place, but *striving* political friendship is crucial for the agonistic articulation of the political.[165]

Vriendschap wordt hiermee als een risico voor de democratie beschouwd: vriendschap tussen politici mag alleen bestaan als het geen effect heeft op het politieke proces zelf.[166] In een democratie is namelijk een onderscheid aangebracht tussen persoon en functie, tussen individu en ambt.[167] Op het moment dat persoonlijke relaties (vriendschappen) de overhand krijgen boven functionele relaties staat dat element van de democratische rechtsstaat onder druk. Deze scriptie behandelt precies dat onderwerp. Heeft vriendschap tussen politici effect op kabinetsformaties? Hoewel dit vanuit democratisch oogpunt als onwenselijk beschouwd kan worden, hoeft dat niet te betekenen dat deze invloed er niet is. 'Staatsrechtelijk is de formatie hoe dan ook een kwetsbare fase' aldus Wallage.[168]

---

[157] Ibid., 207, 210.
[158] Hutter, "Friendship and Enmity", 11; Lu, "Political Friendship among Peoples", 47–48.
[159] Hutter, "Friendship and Enmity", 12; King, "Friendship in Politics", 133.
[160] Devere en Smith, "Friendship and politics", 352.
[161] van der Zweerde, "Friendship and the Political", 155.
[162] Ibid., 159.
[163] Ibid.
[164] Ibid., 164.
[165] Ibid.
[166] Ibid., 160.
[167] "Interview Tjeenk Willink, 11 mei 2018".
[168] Wallage, *Het land achter de heuvels: politiek als ambacht, 1968-2018*, 211.

3. INTERPRETATIES VAN VRIENDSCHAP

Er lijkt een consensus onder filosofen en academici te bestaan dat vriendschap kan bestaan in verschillende gradaties en dat er een speciale 'hoogste' vorm van vriendschap is die gebaseerd is op deugden (volgens Aristoteles en Cicero).[169] Van Hoef identificeert naast vriendschap ook (politiek) partnerschap gebaseerd op een quid-pro-quo-principe.[170] Dit onderscheid kan gebruikt worden om politieke vriendschap af te bakenen van politiek partnerschap. Een tussenvorm is een goede persoonlijke relatie: dit is geen echte vriendschap maar kent een diepere laag dan een rationeel partnerschap. Dit zijn 'betekenisvolle betrekkingen' die niet uitgaan van een wederdienst maar van het maken van een waardevolle verbinding met de ander.[171]

Met name King, van Hoef en Van der Zweerde leveren heldere definities (interpretaties) van vriendschap die bruikbaar zijn in de context van deze scriptie. Deze zijn – tezamen met een aantal andere definities of interpretaties – uiteengezet in Tabel 3. De politiek filosoof Preston King behandelt bijvoorbeeld de tien kenmerken van 'moderne' vriendschap:

> Vriendschap is een (1) relatie tussen personen, gekarakteriseerd door (2) affectie, (3) wederkerigheid, (4) beperkt door een maximum aantal (exclusief), (5) gelijkheid, (6) asymmetrisch delen, (7) moraliteit, (8) vrijwillig contractueel, (9) tolerant jegens diverse opvattingen en (10) levert een bijdrage aan de maatschappij.[172]

King beargumenteert dat aantrekkingskracht in vriendschappen zowel kan voortkomen uit verschillen als uit overeenkomsten.[173] Hoewel gelijkheid een belangrijk element is in vriendschap hoeft dit geen absolute gelijkheid in te houden: de gelijkheid zal er alleen in bepaalde aspecten zijn. Het dient te gaan om de gelijkheid van de relatie tussen personen A & B met de relatie van B & A. De gelijkheid heeft dus geen betrekking op het wegnemen van alle ongelijkheden die zouden kunnen bestaan tussen de personen (zoals leeftijd, rijkdom of religie).[174] Absolute gelijkheid zou het bestaan van individuele identiteit tegenspreken en kan dus niet bestaan in een vriendschap.[175]

De aantrekkingskracht van vriendschap komt ook voort uit (gedeeltelijke) verschillen in eigenschappen: dit is asymmetrische verdeling die King identificeert.[176] Het cruciale punt van gelijkheid binnen vriendschap is dat de wederzijdse *relatie* moet bestaan uit een gelijkheid. Dit is bijvoorbeeld niet het geval bij een ouder-kind, leraar-leerling of patroon-cliënt relatie.[177] Verder zijn de morele verplichtingen van een persoon tegenover zijn of haar vriend vrijwillig, maar ook impliciet contractueel.[178] Dit contractuele aspect is een interessant perspectief in relatie tot regeerakkoorden en theorieën omtrent transactiekosten. Ook de tolerantie en acceptatie van

---

[169] van Hoef, "Friendship in world politics: Assessing the personal relationships between Kohl and Mitterrand, and Bush and Gorbachev", 68.
[170] Ibid., 69.
[171] Wallage, *Betekenisvolle betrekkingen*.
[172] King, "Friendship in Politics", 130–42.
[173] Ibid., 131.
[174] Voor een uitgebreidere behandeling van het concept gelijkheid binnen vriendschap, wordt de lezer verwezen naar Preston King. Ibid., 135.
[175] Ibid.
[176] Ibid., 138.
[177] Mulgan, "The role of friendship in Aristotle's political theory", 18; King, "Friendship in Politics", 136; Hutter, "Friendship and Enmity", 4.
[178] King, "Friendship in Politics", 139.

diverse opvattingen is een cruciaal onderdeel van politieke vriendschap in relatie tot deze scriptie. Coalitievorming draait namelijk om de overbrugging van deze verschillen. De crux hiervan binnen vriendschappen is de vraag of verschillen in opvattingen op een liefhebbende en amicale wijze kunnen worden bemiddeld.[179] Met andere woorden: tolerantie in vriendschap prioriteert de wederzijdse affectie boven het bereiken van volledige overeenstemming. *Agree to disagree* is dan ook mogelijke uitkomst.[180] Het is wat van der Zweerde 'strijdlustige' politiek noemt: het erkennen van (fundamentele) meningsverschillen in combinatie met het weigeren dit te laten resulteren in een vriend-vijand classificatie.[181]

[179] Ibid., 141.
[180] Ibid., 142.
[181] van der Zweerde, "Friendship and the Political", 162.

Tabel 3: overzicht verschillende interpretaties of definities van (politieke) vriendschap:

Auteur	Interpretatie
Aristoteles[182]	Vriendschap is wederkerig en bestaat in drie vormen: 1. Voordeelvriendschap: gebaseerd op de voor beide partijen voordelige uitwisselingen van materiele goederen ('quid pro quo'). 2. Pleziervriendschap: gebaseerd op een gedeelde bron van plezier 3. Deugdvriendschap: gebaseerd op een gezamenlijk streven naar een hoger goed (deugdzaamheid) waarin beide vrienden elkaar versterken.
Cicero[183]	Vriendschap is wederkerig en bestaat in twee vormen: 1. Voordeelvriendschap: gebaseerd op de voor beide partijen voordelige uitwisselingen van materiele goederen of op een gedeelde bron van plezier 2. Deugdvriendschap: gebaseerd op een gezamenlijk streven naar een hoger goed (deugdzaamheid) waarin beide vrienden elkaar versterken.
van Hoef (2014)[184]	'Friendship is a reciprocal bond shared by two or more individuals based upon a shared understanding of each other, consisting out of perceived shared traits, virtues, opinions, agendas, etc.'
van Hoef (2018)[185]	'An (1) equal and (2) reciprocal bond between two or more individuals, which (3) imposes moral obligations upon them, has (4) emergent properties, and has at its foundation (5) a shared (grand) project.'
King[186]	Vriendschap is een (1) relatie tussen personen, gekarakteriseerd door (2) affectie, (3) wederkerigheid, (4) beperkt door een maximum aantal (exclusief), (5) gelijkheid, (6) asymmetrisch delen, (7) moraliteit, (8) vrijwillig contractueel, (9) tolerant jegens diverse opvattingen en (10) levert een bijdrage aan de maatschappij.
Schmitt[187]	Er bestaan twee vormen van vriendschap: 1. Voordeelvriendschap: een symbiotische relatie met publieke vrienden of bondgenoten van de eigen politieke groep 2. Existentiële vriendschap: een gedeelde manier van leven en het toebehoren tot dezelfde politieke groep
Smith[188]	Vriendschap is een relatie (band tussen persoon-persoon, groep-groep) die meerdere vormen aanneemt: het heeft betrekking op wat er gedeeld wordt tussen mensen, hoe zij samenwerkingen, hoe zij elkaar begrijpen, hun ideeën en idealen.
Van der Zweerde[189]	1. 'True friendship, exclusive personal relation between a limited number of individuals […]; the model is the pair, in extended form a triangle or square; keywords are stability, unconditionality and exclusiveness, and the friendship is an end in itself. 2. Friendships with larger numbers of people (colleagues, neighbors or co- citizens) – not all can be your friends, but nobody is a priori excluded; model: the bifurcating chain, with the potential of becoming a network of friends; keywords are relative stability, conditionality and selectivity, and the friendship is an end in itself, but with admixtures of utility and pleasure […] 3. Friendliness, maintaining friendly relations within the whole of a given group (colleagues, members of a team, etc.) in order to achieve such things as 'a good atmosphere' – it applies to any situation in which people are 'bound to get along', thus including the situation of 'citizens of a polity', and it is a background quality for other activities; the model is a field, keywords are superficiality, situational stability and inclusiveness, and it is a means to another end, but also a source of pleasure. 4. Friendly networks, a practical instrument to achieve particular aims, in fact an economic activity (a form of applied labor force); the model here is that of a network, keywords are conditionality, selectivity and expediency, and it is instrumental. […] 5. Alliance, a strategic or tactical joining-of-hands between individuals and/or groups for a specific (set of) goals, which can be political, military, economic, even private (for example in a vendetta); the model is that of the block (which can be composite, and usually opposes another block) or party, keywords are temporariness, necessity, and opposition, and it is a means to realize (a) specific goal(s).'

[182] van Hoef, "Friendship in world politics: Assessing the personal relationships between Kohl and Mitterrand, and Bush and Gorbachev", 65.
[183] Ibid.
[184] Ibid., 68.
[185] van Hoef, "Interpreting Affect Between State Leaders: Assessing the Political Friendship Between Winston S. Churchill and Franklin D. Roosevelt", 55.
[186] King, "Friendship in Politics", 130–42.
[187] Slomp, "Carl Schmitt on Friendship: Polemics and Diagnostics", 206; van Hoef, "Friendship in world politics: Assessing the personal relationships between Kohl and Mitterrand, and Bush and Gorbachev", 67.
[188] Smith, "Introduction - Friendship: An Unanswered Question", 2.
[189] van der Zweerde, "Friendship and the Political", 149–50.

4. TRANSACTIEKOSTEN EN HET EFFECT VAN VRIENDSCHAP OP COALITIEVORMING

Om de invloed van vriendschap op kabinetsformaties zichtbaar te maken, is een analytisch kader benodigd om deze invloed te kunnen bestuderen. Met behulp van theorieën over transactiekosten kan de invloed van persoonlijk vertrouwen op kabinetsformaties bestudeerd en verklaard worden. Het concept van transactiekosten is door eerder onderzoek al toegepast op kabinetsformaties.[190] Ander onderzoek heeft de rol van (interpersoonlijk) vertrouwen op transactiekosten geëxpliciteerd.[191] Tot dusver is er echter nog geen onderzoek gepubliceerd dat dit gecombineerd heeft. Een expliciete toepassing van interpersoonlijk vertrouwen (vriendschap) in transactiekostentheorie op coalitievorming ontbreekt dus: daarin vormt deze scriptie een aanvulling op de literatuur. Hieronder volgt een behandeling van het concept van transactiekosten, transactiekosten als analytisch kader voor het bestuderen van kabinetsformaties en de rol van persoonlijk vertrouwen in transactiekosten.

Het concept van transactiekosten komt voort uit een onderzoeksschool in de economie die speciale aandacht heeft voor instituties (*new institutional economics*).[192] Transactiekosten worden in economische zin opgevat als de som van de kosten voor (a) het vinden en aantrekken van handelspartners; (b) het sluiten van contracten; en (c) toezicht houden en handhaven.[193] Met name de wetenschappers Coase, North en Williamson hebben een belangrijke rol gespeeld in het ontwikkelen van het concept van transactiekosten en de toepassing daarvan op de economie en geschiedenis.[194] De observatie dat (economische) transacties bepaalde kosten met zich meebrengen is echter al eeuwenoud. Prominente denkers in de economie, zoals John Stuart Mill en Carl Menger, observeerden al dat economische transacties met een bepaalde 'frictie' gepaard gaan.[195]

Met het concept van transactiekosten is een analytisch kader ontstaan waarin economen en historici onderzoek kunnen doen naar de ontwikkelingen van economieën en instituties. Organisaties, instituties en bedrijven hebben namelijk invloed op de hoogte van transactiekosten: het verlagen van transactiekosten vormt de economische reden voor het ontstaan van bedrijven.[196] Hiermee vormt het ook de theoretische basis voor neoliberaal beleid zoals deregulering en privatisering.[197]

North beschrijft dat er lage transactiekosten zijn bij persoonlijke transacties omdat de betrokken personen of meermaals met elkaar handelen of kennis hebben over de ander. Bedrog en opportunisme lonen niet of nauwelijks.[198] Dit gaat echter niet op in een onpersoonlijke context, zoals handel in ontwikkelde economieën. Daarom bestaan er formele contracten, systemen om dit

---

[190] Lupia en Strøm, "Bargaining, Transaction Costs and Coalition Governance"; Strøm en Müller, "The keys to togetherness: Coalition agreements in parliamentary democracies".
[191] Beccerra en Gupta, "Trust Within The Organization: Integrating The Trust Literature With Agency Theory And Transaction Costs Economics", 178; Bromiley en Harris, "Trust, Transaction Cost Economics, and Mechanisms".
[192] Klaes, "History of Transaction Costs", 4–5.
[193] Ibid., 3.
[194] Ibid., 5.
[195] Ibid., 4.
[196] Coase, "The Nature of the Firm".
[197] De toepassing van transactiekosten (een marktgericht concept) op de publieke sector impliceert bijvoorbeeld dat er daar ruimte is voor marktwerking. Verder zouden transactiekosten dalen – en daarmee de efficiëntie van bepaalde sectoren verhoogd worden – als er privatisering plaatsvindt: de theorie van transactiekosten vormt daarmee de motivatie voor neoliberaal beleid. Larner, "Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality", 7.
[198] North, "Institutions, transaction costs and economic growth", 420.

te monitoren en effectieve handhavingsmechanismes door derde partijen (o.a. rechters) om het gedrag van de deelnemers in te perken. Hiermee worden de algehele transactiekosten verlaagd. 'Institutions matter' concludeert Douglas North dan ook.[199] Bij persoonlijke transacties wordt het gedrag van de deelnemers eveneens ingeperkt. 'In personal exchange, kinship ties, friendship, and personal loyalty all play a part in constraining the behavior of participants.'[200] Er is echter geen derde partij betrokken die handhavingsmacht heeft.[201] Dat is ook het geval in de politiek.

Transactiekosten kunnen niet alleen gebruikt worden om het proces van coalitievorming te bestuderen, het vormt ook de reden voor de vorming van coalities. Net zoals instituties ontstaan vanwege transactiekosten, ontstaan coalities omdat zij in zichzelf voor lagere transactiekosten zorgen.[202] Zonder coalities zou elke parlementaire meerderheid elke keer opnieuw onderhandeld moeten worden: dat proces wordt versimpeld door het aangaan van langdurigere relaties in een coalitieregering.[203] Deze redenering kan ook doorgevoerd worden op de persoonlijke relaties binnen zo'n coalitieregering. Met het aangaan van een 'persoonlijke' coalitie worden de transactiekosten om tot een kabinet te komen verlaagd. Daarnaast kunnen transactiekosten verklaren waarom er na langdurige onderhandelingen toch gekozen kan worden voor andere coalitiepartners. Als de transactiekosten voor een bepaalde coalitie namelijk zodanig hoog worden dat het voor een partij aantrekkelijker wordt om een coalitie met een andere partij met lagere transactiekosten (maar minder ideologische overeenkomst), dan zullen ze dat doen.[204] Politici kiezen in zulke gevallen voor de weg van de minste weerstand en daarmee voor de coalitie met de laagste transactiekosten.

Huidige theorieën over coalitievorming weten de observaties onvoldoende te verklaren. De bestuurskundige Timmermans stelt dan ook dat 'de empirische waarde van louter op coalitiesamenstelling gerichte theorieën is dan ook beperkt. Juist regeerakkoorden vormen een sleutel tot een beter begrip van coalitievorming'.[205] Regeerakkoorden worden opgesteld omdat partijleiders verwachten dat deze investering zal renderen en leidt tot efficiëntere beleidsuitvoering en minder conflicten in de coalitie.[206] Handhaving van zo'n akkoord is cruciaal om opportunistisch gedrag te voorkomen.[207] Het regeerakkoord vormt in zichzelf al een mechanisme van handhaving. De partijen verbinden zich namelijk publiekelijk aan elkaar.[208] Naast inhoudelijke afspraken over beleidsvoornemens, worden regeerakkoorden ook regelmatig gebruikt voor procesmatige afspraken: hiermee heeft het akkoord wederom een handhavende rol op de coalitie.[209] Het heeft ook een psychologische functie: de vorming van een regeerakkoord leidt tot binding en harmonisatie tussen partijleiders die kort daarvoor elkaars tegenstanders waren in de verkiezingen.[210]

---

[199] Ibid., 419.
[200] Ibid., 423.
[201] Ibid., 424.
[202] Lupia en Strøm, "Bargaining, Transaction Costs and Coalition Governance", 14; Hindmoor, "The Importance of Being Trusted: Transaction Costs and Policy Network Theory", 25.
[203] Lupia en Strøm, "Bargaining, Transaction Costs and Coalition Governance", 14.
[204] Ibid., 20.
[205] Timmermans, "Regeerakkoorden, conflicten en het explosiegevaar in coalities", 80.
[206] Timmermans, "Standing apart and sitting together: Enforcing coalition agreements in multiparty systems", 263.
[207] Ibid., 264.
[208] Strøm en Müller, "The keys to togetherness: Coalition agreements in parliamentary democracies", 258.
[209] Ibid., 268.
[210] Raad voor het openbaar bestuur, "Het regeerakkoord als startdocument: basis voor responsief overheidsbeleid", 5.

Als een regeerakkoord wordt opgevat als een 'contract' tussen twee of meer partijen, zijn er twee aspecten uit de transactiekostentheorie van belang. Dit betreft enerzijds het tijdsverschil tussen de onderhandelingen en uitvoering van het contract en anderzijds het ontbreken van een derde handhavende partij.[211] Het minutieus uitonderhandelen van standpunten tussen partijen leidt weliswaar tot hoge investeringen (tijd, energie) vóór het sluiten van het akkoord, maar tot lagere handhavingskosten achteraf omdat conflicten beperkt blijven.[212] Empirische observaties lijken dit te bevestigen: expliciete compromissen leiden minder vaak tot coalitieconflict dan impliciete compromissen.[213] Hierbij is vertrouwen tussen de partners van belang:

> The need for commitment reflects the essence of exchange as 'always sequential, namely, some time elapses between the quid and the quo' […] One will not enter into an objectively profitable exchange relationship unless the other party can *ex-ante* commit to fulfil his contractual obligations *ex-post*.[214]

Naleving van het akkoord wordt allereerst bepaald door een morele norm binnen wederkerige relaties.[215] Daarnaast is er sprake van onderling afhankelijke afspraken ('wij voeren afspraak A uit als jullie afspraak B uitvoeren') waarmee partijen een stimulans hebben om zich aan afspraken te houden. Daarmee is er mogelijkheid tot wederzijdse vergelding. Een te grote asymmetrie in de fasering van uitvoering van het akkoord ondermijnt het onderling afhankelijke karakter van de afspraken en kan dus tot problemen leiden.[216] Ook is er sprake van ingebouwd belang: het niet naleven van het akkoord heeft effect op de reputatie van die partij en daarmee ook op het eigenbelang van die partij in de toekomst.[217] Tot slot hebben politieke partijen in Nederland altijd een stimulans tot handhaving van het regeerakkoord.[218] Elke partij kan namelijk een kabinetscrisis veroorzaken waarna er verkiezingen worden uitgeroepen. Uit empirisch onderzoek blijkt dat dit nadelig is voor alle partijen van de coalitie.[219] Omgekeerd vormt dit ook een verklaring voor de complexiteit van de onderhandeling voorafgaand aan het sluiten van het regeerakkoord. Om kiezers te behouden dienen zij zaken voor elkaar te krijgen en dus coalities met anderen aan te gaan. Dit vergt enige (maar niet te veel) compromisbereidheid.[220] Politieke partijen zijn daarmee altijd bezig met de 'schaduw van de toekomst' en proberen tijdens de onderhandelingen over een coalitie al te anticiperen op het effect daarvan op hun kiezers en politieke tegenstanders.[221]

Daarnaast kan ook de 'arena' waarin besluitvorming tot stand komt van invloed zijn op de naleving. In het kabinet is er bijvoorbeeld een speciale rol weggelegd voor de premier als handhaver van het akkoord.[222] Daarnaast heeft de minister van Financiën vaak een handhavende

---

[211] Timmermans, "Regeerakkoorden, conflicten en het explosiegevaar in coalities", 80; Timmermans, "Standing apart and sitting together: Enforcing coalition agreements in multiparty systems", 265; Strøm en Müller, "The keys to togetherness: Coalition agreements in parliamentary democracies", 271.
[212] Timmermans, "Regeerakkoorden, conflicten en het explosiegevaar in coalities", 80, 83.
[213] Timmermans, "Standing apart and sitting together: Enforcing coalition agreements in multiparty systems", 271.
[214] Greif, "The Fundamental Problem of Exchange: A Research Agenda in Historical Institutional Analysis", 254.
[215] Timmermans, "Regeerakkoorden, conflicten en het explosiegevaar in coalities", 83.
[216] Ibid., 83–84; Strøm en Müller, "The keys to togetherness: Coalition agreements in parliamentary democracies", 272.
[217] Timmermans, "Regeerakkoorden, conflicten en het explosiegevaar in coalities", 83.
[218] Ibid., 84.
[219] Ibid.
[220] Lupia en Strøm, "Bargaining, Transaction Costs and Coalition Governance", 10.
[221] Ibid.; Strøm en Nyblade, "Coalition Theory and Government Formation", 783.
[222] Timmermans, "Standing apart and sitting together: Enforcing coalition agreements in multiparty systems", 277–79.

rol op de budgettaire aspecten van het regeerakkoord.[223] Ook kan het toetreden van onderhandelaars van het akkoord tot het kabinet leiden tot een grotere kans op handhaving omdat zij daarmee ook verantwoordelijk worden voor de uitvoering ervan.[224] Hier kan de invloed van (informeel) vertrouwen in elkaar ook een rol spelen. In bredere zin kunnen partijleiders op informele wijze een belangrijke rol spelen in conflicthantering binnen coalities: ook hier doen persoonlijke factoren ertoe.[225]

Onderling vertrouwen tussen personen kan dus van belang zijn bij de naleving van akkoorden. De relatie tussen vertrouwen en transactiekosten is ook onderzocht. Zo beargumenteren Beccera en Gupta – net als Bromiley en Harris – dat de wetenschappelijke literatuur over vertrouwen niet alleen verenigbaar is met de transactiekostentheorie, maar hier ook extra beschrijvende en verklarende waarde aan toevoegt.[226] Bromiley en Harris definiëren vertrouwen als 'one's non calculative belief in another's honesty in negotiations, good-faith efforts to keep commitments, and forbearance from opportunism.' Belangrijk element in deze definitie is dat vertrouwen dus verder gaat dan een puur berekenende overweging. Ook het mijden van (politiek) opportunisme is een teken van vertrouwen. Een andere invloedrijkwerk definieert vertrouwen als volgt:

> Trust is based on three components: dependability (expectation that the partner will act in the alliance's best interests), predictability (consistency of actions), and faith (partner will not act opportunistically).[227]

Ook in de politiek zijn betrouwbaarheid, voorspelbaarheid en trouw van belang. Van een coalitiepartner wordt namelijk verwacht dat zij het regeerakkoord juist uitvoert (betrouwbaarheid), het kabinet niet in gevaar brengt (voorspelbaarheid) en geen andere partijen aan een parlementaire meerderheid helpt (trouw). Uit empirisch onderzoek blijkt ook dat vertrouwen tot minder conflict leidt en samenwerking bevordert.[228] Te veel vertrouwen brengt wel risico's met zich mee omdat dit vertrouwen beschaamd kan worden. Vertrouwen is dus een subjectief oordeel over het (verwachte) gedrag van anderen op meerdere dimensies, zoals eerlijkheid, voorspelbaarheid, respect en het houden aan gemaakte afspraken.[229] De basis voor persoonlijk vertrouwen bestaat uit kennis over en identificatie met de ander.[230] Hierin zijn duidelijk kenmerken van vriendschap zichtbaar, omdat ook vriendschap leunt op identificatie met de ander.[231] Daarnaast bestaat er ook onpersoonlijk vertrouwen; gebaseerd op rationele

---

[223] Strøm en Müller, "The keys to togetherness: Coalition agreements in parliamentary democracies", 275.
[224] Timmermans, "Regeerakkoorden, conflicten en het explosiegevaar in coalities", 84; Timmermans, "Standing apart and sitting together: Enforcing coalition agreements in multiparty systems", 274.
[225] Timmermans, "Regeerakkoorden, conflicten en het explosiegevaar in coalities", 87; Strøm en Müller, "The keys to togetherness: Coalition agreements in parliamentary democracies", 272.
[226] Beccerra en Gupta, "Trust Within The Organization: Integrating The Trust Literature With Agency Theory And Transaction Costs Economics", 178; Bromiley en Harris, "Trust, Transaction Cost Economics, and Mechanisms", 124.
[227] Young-Ybarra en Wiersema, "Strategic Flexibility in Information Technology Alliances: The Influence of Transaction Cost Economics and Social Exchange Theory", 443.
[228] Beccerra en Gupta, "Trust Within The Organization: Integrating The Trust Literature With Agency Theory And Transaction Costs Economics", 181.
[229] Ibid., 182.
[230] Ibid., 183; Bromiley en Harris, "Trust, Transaction Cost Economics, and Mechanisms", 131.
[231] Hutter, "Friendship and Enmity", 12.

overwegingen zoals de positieve waarde van een goede reputatie.[232] Williamson – een grondlegger van de transactiekostentheorie en voorstander van rationele overwegingen – beschrijft dan ook dat persoonlijk vertrouwen zeldzaam is.[233] 'Trust […] is reserved for very special relations between family, *friends*, and lovers. Such trust is also the stuff of which tragedy is made. It goes to the essence of the human condition. [nadruk FW]'[234] Er is dus overduidelijk sprake van een relatie tussen vertrouwen en vriendschap.

Tussen vertrouwen en transactiekosten is er ook een relatie: het hebben van vertrouwen verlaagt de transactiekosten.[235] Hoog persoonlijk vertrouwen wordt geassocieerd met 'open communicatie', het delen van informatie en conflictmanagement: dezelfde karakteristieken die cruciaal zijn in een vriendschap.[236] In de woorden van Williamson: 'exchange relations which feature personal trust will survive greater stress and display greater adaptability.'[237] Andersom geldt dat relaties met een laag persoonlijk vertrouwen hogere transactiekosten hebben.[238]

Deze behandeling van vriendschap, transactiekostentheorie en persoonlijk vertrouwen leidt tot het volgende vermoeden: een goede persoonlijke relatie of een vorm van vriendschap tussen politici leidt tot hoger persoonlijk vertrouwen in elkaar; dit vertrouwen verlaagt vervolgens de transactiekosten voor het aangaan van een coalitie. Dankzij deze lagere transactiekosten wordt het aangaan van een coalitie vergemakkelijkt; dit leidt tot een voorspoedigere kabinetsformatie. Deze gevolgtrekking kan een zelfversterkend effect hebben: een succesvolle kabinetsformatie (of: regeringsperiode) kan leiden tot hoger persoonlijk vertrouwen en vriendschap. Dit mechanisme kan de verklaring vormen voor de empirische observatie dat partijen die samen een coalitie vormden een hogere kans hebben op het vormen van de aankomende coalitie.[239]

5. NAAR EEN OPERATIONALISATIE VAN VRIENDSCHAP

Uit bovenstaande behandeling van vriendschap blijkt dat het verscheidene kenmerken kan hebben, als politiek kan worden opgevat en invloed kan uitoefenen op kabinetsformaties door – via persoonlijk vertrouwen – de politieke transactiekosten te verlagen. Om vriendschap tussen politici en de invloed daarvan op kabinetsformaties te kunnen aantonen in casussen, is het benodigd om te komen tot een operationalisatie van het begrip. Het volgende hoofdstuk zal zich op deze operationalisatie richten met daaraan gekoppeld een beschrijving van de methodologie die gehanteerd wordt in deze scriptie. Om te kunnen komen tot zo'n operationalisatie is het cruciaal een definitie van vriendschap te kiezen.

---

[232] Beccerra en Gupta, "Trust Within The Organization: Integrating The Trust Literature With Agency Theory And Transaction Costs Economics", 183; Bromiley en Harris, "Trust, Transaction Cost Economics, and Mechanisms", 125.
[233] Beccerra en Gupta, "Trust Within The Organization: Integrating The Trust Literature With Agency Theory And Transaction Costs Economics", 187.
[234] Williamson, "Calculativeness, Trust, And Economic Organization", 484.
[235] Beccerra en Gupta, "Trust Within The Organization: Integrating The Trust Literature With Agency Theory And Transaction Costs Economics", 188; Seppänen, Blomqvist, en Sundqvist, "Measuring inter-organizational trust-a critical review of the empirical research in 1990-2003", 249.
[236] Beccerra en Gupta, "Trust Within The Organization: Integrating The Trust Literature With Agency Theory And Transaction Costs Economics", 196; Seppänen, Blomqvist, en Sundqvist, "Measuring inter-organizational trust-a critical review of the empirical research in 1990-2003", 249; Hutter, "Friendship and Enmity", 14.
[237] Williamson, "Transaction Cost Economies. The Governance of Contractual Relations", 240–41.
[238] Beccerra en Gupta, "Trust Within The Organization: Integrating The Trust Literature With Agency Theory And Transaction Costs Economics", 196.
[239] Döring en Hellström, "Who Gets into Government? Coalition Formation in European Democracies", 695.

In deze scriptie zal een definitie van vriendschap gehanteerd worden die gebaseerd is op eerder werk van King (2007) en Van Hoef (2018). Zij bouwen weer voort op eerdere interpretaties van onder andere Aristoteles. In deze scriptie wordt een onderscheid aangebracht tussen goede persoonlijke relaties en vriendschap. Beiden kunnen van invloed zijn op kabinetsformaties. Voortbouwend op het werk van King (2007) en van Hoef (2018), wordt vriendschap in deze scriptie als volgt gedefinieerd:

> Vriendschap is een wederkerige relatie tussen individuen (1), gekarakteriseerd door affectie (2) en gelijkheid (3), heeft morele consequenties (4), is meer dan de som der delen (5), kent aanvaarding van uiteenlopende opvattingen (6) en kent als basis een gedeeld en groots project (7).

Alleen als al deze zeven kenmerken aanwezig zijn kan er gesproken worden van een echte vriendschap. Als een aantal van deze kenmerken aanwezig zijn, is er sprake van een goede persoonlijke relatie maar niet van vriendschap. Vriendschap kent dus gradaties en de elementen vormen een spectrum. Dit wordt verder uitgewerkt in het volgende hoofdstuk met een operationalisatie van vriendschap. Hierbij kan er voortgeborduurd worden op eerder verschenen academisch werk. Zo is er binnen de Internationale Betrekkingen al wetenschappelijke aandacht voor het concept van vriendschap.[240] Het verschijnsel wordt in die literatuur ook in relatie gebracht met persoonlijk vertrouwen. De laatste jaren is er hernieuwde aandacht voor de rol die individuen in die internationale politiek spelen onder het motto *'Bringing the Statesman Back In'*.[241] Deze scriptie zal precies deze invloed van individuen op de politiek bestuderen. Daarbij wordt gekeken naar de nationale politiek en wordt onderzocht of vriendschap tussen politici invloed heeft op kabinetsformaties. Met de operationalisatie en methodologie die in het volgende hoofdstuk behandeld zullen worden, kan vervolgens de invloed van politieke vriendschap zichtbaar gemaakt worden in casussen uit de moderne Nederlandse politieke geschiedenis.

[240] Lu, "Political Friendship among Peoples"; Keller, "Against Friendship between Countries"; Oelsner, "Friendship, Mutual Trust and the Evolution of Regional Peace in the International System"; Koschut en Oelsner, *Friendship and International Relations*.
[241] Byman en Pollack, "Let Us Now Praise Great Men: Bringing the Statesman Back In"; van Hoef, "Interpreting Affect Between State Leaders: Assessing the Political Friendship Between Winston S. Churchill and Franklin D. Roosevelt"; Oelsner, "Friendship, Mutual Trust and the Evolution of Regional Peace in the International System".

4. OPERATIONALISATIE & METHODOLOGIE

Je moet erachter zien te komen vanuit welk wereldbeeld zijn opvattingen ontspruiten. – *Lubbers*[242]

Van cruciaal belang bij het bestuderen van de invloed van vriendschap op kabinetsformaties uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis is een gedegen begrip van de term 'politieke vriendschap'. In het voorgaande hoofdstuk is dit concept bestudeerd en gedefinieerd. In dit hoofdstuk zal die definitie worden geoperationaliseerd om zo ook daadwerkelijk bestudeerd te kunnen worden in de verschillende casussen. Daarmee kan zichtbaar worden gemaakt of er bij de verschillende kabinetsformaties sprake was van vriendschap tussen de betrokkenen en hoe dit invloed heeft gehad op het verloop van de formatie.

Daarnaast wordt in dit hoofdstuk uiteengezet welke methodologie gehanteerd zal worden bij de bestudering van de casussen. Allereerst dient daarbij de selectie van casussen verklaard en beargumenteerd te worden. Dat geldt ook voor de keuze voor een vorm van vergelijkende geschiedenis in tegenstelling tot beschrijvende geschiedenis. Dit onderzoek slaat een brug tussen twee wetenschappelijke disciplines door een historische onderzoeksmethode toe te passen op een theoretische kwestie binnen de politicologie. Hiermee wordt een interdisciplinaire aanpak gehanteerd. Het onderzoek wordt daarmee gepositioneerd in het spanningsveld tussen het historische *verstehen* en het sociaalwetenschappelijke *erklären*. Eerder historisch onderzoek naar kabinetsformaties is voornamelijk beschrijvend van aard geweest. Politicologen hebben voornamelijk statistische modellen gebruikt bij onderzoek naar kabinetsformaties. In dit onderzoek worden beide aanpakken geïntegreerd en gecomplementeerd met een vergelijkende onderzoeksaanpak. Hiermee is het mogelijk om de casussen in samenhang te bestuderen en daarbij verschillen en overeenkomsten systematisch te onderzoeken. Met deze aanpak kan er beter inzicht verworven worden in de factoren die van invloed zijn op kabinetsformaties.

1. DE OPERATIONALISATIE VAN POLITEKE VRIENDSCHAP

Om politieke vriendschap te kunnen identificeren in de casussen die onderzocht worden, is het nodig om de eerder gekozen definitie te operationaliseren. Met deze operationalisatie worden de verschillende elementen van de definitie van politieke vriendschap identificeerbaar in de praktijk en daarmee toetsbaar. De gehanteerde definitie van vriendschap bestaat uit zeven elementen:

> Vriendschap is een wederkerige relatie tussen individuen (1), gekarakteriseerd door affectie (2) en gelijkheid (3), heeft morele consequenties (4), is meer dan de som der delen (5), kent aanvaarding van uiteenlopende opvattingen (6) en kent als basis een gedeeld en groots project (7).

Het eerste element van vriendschap is dat het bestaat uit een wederkerige relatie tussen individuen. In de politieke context is het daarbij van belang dat zichtbaar wordt dat het een relatie tussen individuen betreft en dus geen relatie die gebaseerd is op de nabijheid van een andere politieke partij. Zo stonden op verscheidene momenten in de parlementaire geschiedenis de PvdA

[242] Lubbers, *Persoonlijke herinneringen*, 160.

en D66 als partijen dicht bij elkaar. Er is echter pas sprake van een relatie tussen individuen als partijleiders of andere politici ook persoonlijk een verhouding met elkaar hebben. De wederkerigheid heeft simpelweg betrekking op het feit dat de relatie wederzijds dient te zijn. Beide elementen kunnen tot uiting komen in het handelen, in de uitspraken en in de mentaliteit van de betrokkenen.

De relatie dient daarnaast gekarakteriseerd te worden door affectie. De affectie tussen politici dient voorbij te gaan aan strikt functionele relaties om bij te dragen aan een vriendschap. Hierin zit een emotionele laag die verder dient te gaan dan strikt rationele of politieke overwegingen om goede persoonlijke betrekkingen te onderhouden. Deze affectie kan dus bijvoorbeeld zichtbaar worden als politici schijnbaar niet-rationele keuzes nemen waaronder een emotionele lading ten grondslag ligt. In de mate van affectie zit het verschil tussen goede persoonlijke relaties én echte politieke vriendschap ook verborgen.

Gelijkheid in de wederkerige relaties is het derde element van politieke vriendschap. Deze gelijkheid is een uitdaging binnen een politieke werkelijkheid. De verkiezingsuitslag en zetelverdeling binnen een kabinet zijn namelijk bijna nooit gelijk. Ook hier is belangrijk de politieke dimensie van partijen en de persoonlijke dimensie van individuen te onderscheiden. De gelijkheid kan allereerst bestaan uit de wederzijdse erkenning dat beide partijen benodigd zijn voor een meerderheid. Daarnaast bestaat het voornamelijk uit een mentaliteit: kan er op basis van gelijkwaardigheid samengewerkt worden in een coalitie of vindt één van beiden dat zij overheersend mag zijn?

De relatie dient verder morele consequenties te hebben om betiteld te kunnen worden als een vriendschap. Dit heeft met name betrekking op de wederzijdse morele norm dat gemaakte afspraken nagekomen worden, men eerlijk en open met elkaar communiceert en niet achter elkaars rug om politieke spelletjes speelt. Dit is met name van belang als het gaat om het vertrouwen in de naleving van het regeerakkoord. Onderhandelaars dienen daarbij elkaar te kunnen vertrouwen dat ze trouw zijn aan de gemaakte afspraken. De morele norm is daarmee – ook als er geen sprake is van vriendschap – van belang in coalities. Ook zonder vriendschap kan er dus in de politiek wel sprake zijn van een morele norm in de persoonlijke relaties. De morele consequenties zijn evenwel een voorwaarde om te kunnen spreken van een ware politieke vriendschap. De morele consequenties uitten zich in de praktijk door een persoonlijke vertrouwen in elkaar dat gemaakte afspraken nagekomen worden.

Het vijfde element van politieke vriendschap is dat het meer is dan de som der delen. Bij politieke vriendschap kan het dan bijvoorbeeld gaan om het effect van vriendschap tussen twee politici op hun omgeving. Leidt de vriendschap ook tot goede persoonlijke betrekkingen tussen anderen? Heeft de vriendschap daarmee effect op de sfeer binnen een coalitie en kabinet? Daarnaast kan het van invloed zijn op de sfeer bij de onderhandelingen: zorgen de goede persoonlijke relaties tot een groeiende wil om gezamenlijk een coalitie te vormen? Dit kan vervolgens ook invloed hebben op de omgeving: onderhandelingen in een bepaalde chemie kunnen effect hebben op de journalistieke verslaglegging. Daarmee worden ook de maatschappelijke verwachtingen (onder andere van de achterban) beïnvloed; dit kan vervolgens weer de wenselijkheid van het vormen van een coalitie beïnvloeden.

Tabel 4. Overzicht van definitie en operationalisatie van politieke vriendschap

Definitie	Operationalisatie	Voorbeeld in kabinetsformatie
Vriendschap is een wederkerige relatie tussen individuen (1)	Persoonlijke relatie tussen individuele politici die wederzijds is en niet slechts gebaseerd op (partij)politieke verhoudingen.	Goede persoonlijke relaties tussen politici van partijen die relatief ver van elkaar staan.
gekarakteriseerd door affectie (2)	Waarde van de relatie gaat voorbij aan strikt functionele relatie, er ligt een emotionele lading ten grondslag aan die relatie. Schijnbaar niet-rationele keuzes worden gemaakt vanwege deze relatie. Mate van affectie onderscheid goede persoonlijke relatie van ware vriendschap.	Partij wel/niet betrekken bij kabinetsformatie vanwege persoonlijke relatie tussen de partijleiders; partijleider heeft hier ander oordeel over dan de fractie.
gekarakteriseerd door gelijkheid (3)	Wederzijdse erkenning dat ieder benodigd is voor het behalen van de meerderheid; persoonlijke samenwerking gestoeld op mentaliteit van gelijkwaardigheid; gevormde coalitie en kabinet kennen een gelijkwaardige verhouding tussen de partijen die naar voren komt in het handelen daarvan.	Motivaties bij verdeling van ministersposten; duiding verkiezingsuitslag in relatie tot formatie
heeft morele consequenties (4)	Wederzijdse morele norm om gemaakte afspraken na te komen, persoonlijk vertrouwen in elkaar dat deze morele plicht wordt nagekomen; vertrouwen in naleving van het regeerakkoord.	Persoonlijke band tussen partijleiders zorgt voor naleving regeerakkoord; onderhandelaars treden toe tot kabinet; geheime afspraken worden niet gelekt.
is meer dan de som der delen (5)	De relatie heeft effect op de sfeer gedurende de onderhandelingen (en eventueel journalistieke verslaglegging daarover) en de sfeer in het kabinet; relatie werkt als katalysator op de relaties met en tussen andere betrokkenen.	Goede relatie tussen onderhandelaars straalt uit op sfeer in coalitie
kent aanvaarding van uiteenlopende opvattingen (6)	Standpunt van de ander willen begrijpen; begrip in plaats van acceptatie voor dat standpunt; tijd en aandacht inruimen om tot dat begrip te komen en hiermee een gemeenschappelijke wereld te laten verschijnen.	Expliciete compromissen in regeerakkoord, actief meedenken met de ander naar oplossingen.
kent als basis een gedeeld en groots project (7)	De te vormen coalitie beschouwen als een groots project en hier bijzondere betekenis aan te geven; grote waarde hechten aan de samenwerking en de totstandkoming daarvan.	Gedeelde visie op ontwikkeling land; bijzondere duiding van het kabinet.

Om van politieke vriendschap te kunnen bespreken, dient er verder aanvaarding van uiteenlopende opvattingen te zijn tussen de betrokken. Politici van verschillende partijen hebben uiteraard per definitie verschillende opvattingen over maatschappelijke kwesties. De vraag is hoe zij hiermee omgaan en welke effecten dit heeft op hun relatie en de kabinetsformatie. De verschillen in opvattingen dienen hoe dan ook overbrugd te worden: het resultaat van die overbrugging is het regeerakkoord. Hier kan naar een expliciet compromis gezocht worden, maar *agree to disagree* is ook een mogelijkheid. Echte aanvaarding van verschillende opvattingen gaat echter verder dan de acceptatie van die verschillen: het betreft de bereidheid om het standpunt van de ander te leren te begrijpen; het bezien van de wereld vanuit het standpunt van de ander.

Ware aanvaarding van uiteenlopende opvattingen betreft dus de beweging van acceptatie naar begrip. Dit kan zichtbaar worden gemaakt in het verloop van de onderhandelingen: worden er simpelweg snelle compromissen gesloten of neemt men de tijd om te overleggen om tot een werkelijk begrip van de ander te komen en zo te komen tot betekenisvolle compromissen? Door de wereld te beschouwen vanuit het gezichtspunt van de ander, kan er een gemeenschappelijke wereld verschijnen. Informateurs kunnen ook invloed op hebben op het ontstaan van dit begrip. Zo moesten de VVD en de PvdA bij de kabinetsformatie van 2012 voorbereidende stukken schrijven waarbij ze rekening moesten houden met de standpunten van de andere partij.[243] Informateur Kamp: 'Daarbij moet je je proberen te verplaatsen in de ander.'[244] Oftewel: vanuit welk wereldbeeld komen de opvattingen van de ander voort?[245]

Tot slot dient politieke vriendschap als basis een gedeeld en groots, project te hebben. Dit grote project heeft in de politieke context uiteraard betrekking op de te vormen coalitie en het kabinet. Hiermee wordt immers bepaald hoe het land in de komende vier jaar bestuurd zal worden. De vraag is echter in hoeverre dit door alle partijen en personen als een 'groots' project wordt gezien. Daarvoor dient er namelijk bijzondere betekenis gegeven te worden aan de samenwerking. Het is dit laatste element – de duiding van de samenwerking – die maakt of er sprake is van een 'groots' project. Daarbij is het belangrijk hoe de betrokken politici zelf de samenwerking aanduiden en welke waarde zij daaraan hechten.

Met de bovenstaande zeven elementen is het concept politieke vriendschap geoperationaliseerd en kan er onderzocht worden in de casussen of er sprake was van politieke vriendschap. Een overzicht van deze operationalisatie is weergegeven in bovenstaande tabel. Daarbij zijn voorbeelden gegeven hoe een bepaald element zich kan uitten in een kabinetsformatie. Bij het onderzoeken van politieke vriendschap is namelijk vanzelfsprekend sprake van een interpretatie. De zeven elementen van de operationalisatie zijn namelijk niet als zodanig als variabele op te vatten die op onomstotelijke wijze met een 'ja' of 'nee' te beantwoorden zijn. Uit de feiten, handelingen en uitspraken van de politici worden de elementen gedestilleerd die raken aan de bovenstaande operationalisatie van het concept. Daarmee kan bepaald worden van welke elementen van vriendschap wel of geen sprake was. Hiermee kan vervolgens geconcludeerd worden of er sprake was van echte vriendschap.

Bij gedeeltelijke aanwezigheid van de zeven elementen is er weliswaar geen sprake van vriendschap, maar wel van een goede persoonlijke relatie. Die persoonlijke relatie kan ook zonder vriendschap van invloed zijn op kabinetsformaties. Daarbij is een voorwaarde wel dat het vierde element – morele consequenties en daarmee persoonlijk vertrouwen – aanwezig is omdat dit vertrouwen volgens de transactiekostentheorie tot een voorspoedigere kabinetsformatie zal leiden. Persoonlijke relaties kunnen ook andersom effect hebben: een slechte verhouding kan de voortgang in een kabinetsformatie belemmeren. Daarbij kunnen vooral de elementen affectie, gelijkheid, en morele consequenties (vertrouwen) ook negatief effect hebben: de transactiekosten worden verhoogd als de relatie wordt gekenmerkt door antipathie, ongelijkheid (arrogantie) en wantrouwen. Vriendschap kent dus gradaties en de elementen vormen een spectrum: bij negatieve aanwezigheid van een aantal elementen is sprake van een slechte persoonlijke relatie, bij het

[243] Kessel, "Volgens nieuwe regels", 511.
[244] Ibid.
[245] Lubbers, *Persoonlijke herinneringen*, 160.

ontbreken van alle elementen is er geen betekenisvolle persoonlijke relatie, bij gedeeltelijke aanwezigheid van de elementen is er sprake van een goede persoonlijke relatie en bij volledige aanwezigheid van de elementen is er sprake van een ware politieke vriendschap. Dit wordt schematisch weergegeven in onderstaande tabel. Hierbij wordt een negatief effect aangegeven met –; het ontbreken van het element met ✗; en het aanwezig zijn van het element met ✓.

Tabel 5. Schematisch overzicht van verschillende type relaties en hun componenten

Elementen van vriendschap	**Slechte persoonlijke relatie**	**Ontbreken betekenisvolle relatie**	**Goede persoonlijke relatie**	**Vriendschap**
Vriendschap is een wederkerige relatie tussen individuen (1)	– of ✗	✗	✗ of ✓	✓
gekarakteriseerd door affectie (2)	– of ✗	✗	✗ of ✓	✓
gekarakteriseerd door gelijkheid (3)	– of ✗	✗	✗ of ✓	✓
heeft morele consequenties (4)	–	✗	✓	✓
is meer dan de som der delen (5)	– of ✗	✗	✗ of ✓	✓
kent aanvaarding van uiteenlopende opvattingen (6)	– of ✗	✗	✗ of ✓	✓
kent als basis een gedeeld en groots project (7)	– of ✗	✗	✗ of ✓	✓
Effect op transactiekosten	**Verhogend**	**Geen**	**Verlagend**	**Verlagend**

2. ONDERZOEKSMETHODOLOGIE EN HET GEBRUIK VAN CASUSSEN

In deze scriptie wordt een historische onderzoeksmethode toegepast op een theoretische kwestie binnen de politicologie. Dit wordt gedaan door middel van vergelijkende geschiedenis. Door de historische ontwikkeling van twee of meer casussen te bestuderen kan de dynamiek van de politiek namelijk onderzocht worden. De onderzoeksmethode wordt met name gebruikt om de oorzaken van belangrijke uitkomsten in verschillende casussen te kunnen achterhalen.[246] Het vormt hiermee een aanvulling op het onderzoeksrepertoire van meer statistisch georiënteerde academici.[247]

Casusonderzoek kan inzicht geven in de mechanismes die een verklarende variabele verbinden aan een bepaalde uitkomst.[248] Daarmee verschaft het inzicht in de factoren die van invloed zijn op deze uitkomst. Daarnaast kan de studie van casussen behulpzaam in het evalueren of bepaalde factoren überhaupt wel aanwezig of relevant zijn in de casus.[249] Politicologen hebben lange tijd het belang van het bestuderen van causale mechanismen – als verklaring voor de relatie tussen een variabele en de uitkomst – onderschat.[250] Historici kunnen met casusonderzoek causale

[246] Mahoney en Villegas, "Historical Enquiry and Comparative Politics", 74.
[247] Ibid.
[248] Ibid., 76.
[249] Ibid., 77.
[250] Gerring, "The Case Study", 92.

relaties op basis van hypotheses en temporale processen bestuderen.[251] Hiermee zijn zij in staat de causale mechanismen in meer detail te bestuderen en inzicht te verschaffen in de causale relaties tussen oorzaak en gevolg. Met de bestudering van casussen kunnen theorieën gevalideerd worden, maar het is ook bij uitstek een geschikte methode om nieuwe theorieën te ontwikkelen of bestaande theorieën te verfijnen.[252]

Specifiek binnen het onderzoeksgebied rondom coalitievorming is er behoefte aan het onderzoeken van casussen om beter inzicht te verkrijgen in de mechanismes bij coalitievorming.[253] Historici kunnen daaraan bijdragen. Daarbij dient er met name aandacht te zijn voor de rol van individuele politici en hun persoonlijke relaties in de coalitievorming.[254] Met het vergelijken van de verschillende casussen kan dit vervolgens op systematische wijze geanalyseerd worden. Door middel van de vergelijkende geschiedenis kunnen de casussen vervolgens in samenhang bestudeerd worden en kunnen verschillen en overeenkomsten daarin op systematische wijze onderzocht worden. Daarmee kan er beter inzicht verworven worden in de causale mechanismen dan in het geval van het bestuderen van een enkele casus. Vergelijkend onderzoek leidt dus tot een systematisch inzicht.

Het gebruik van het theoretisch kader van transactiekosten, vertrouwen en vriendschap biedt het analytische gereedschap om de verschillende casussen op systematische wijze te vergelijken en bestuderen. Met de transactiekostentheorie kan namelijk geanalyseerd worden wat het resultaat is van bepaalde stappen in het proces van kabinetsformaties. Ook wordt de invloed van persoonlijke relaties en vriendschap wordt hiermee geconcretiseerd omdat het leidt tot persoonlijk vertrouwen tussen politici en daarmee tot lagere transactiekosten. Door het gebruik van het concept van transactiekosten is het mogelijk om uit de verschillende specifieke casussen generieke bevindingen te destilleren.

Casusonderzoek vereist een zorgvuldige selectie van casussen. Bij historisch onderzoek is ook de periodisering daarvan relevant. In deze scriptie worden de kabinetsformaties tussen 1977 en 1994 bestudeerd. Die tijdsperiode is gebaseerd op een balans tussen relevante geschiedschrijving, beschikbare bronnen, mogelijkheid tot het voeren van interviews en actuele relevantie. Bij kabinetsformaties verder terug in het verleden is er al meer mogelijkheid tot historisch onderzoek geweest, is het niet meer mogelijk interviews met direct betrokkenen te houden en is de actuele relevantie lager omdat het politieke bedrijf in de tussentijd sterk veranderd is. De kabinetsformaties van 1998 en later zijn nog niet goed te onderzoeken omdat de archieven van deze formaties nog niet openbaar zijn. Hiermee kan er nog geen gedegen historisch onderzoek plaatsvinden naar die kabinetsformaties.

Vergelijkende geschiedenis vereist de bestudering van meerdere casussen. In deze scriptie is gekozen voor een asymmetrische vergelijking met twee primaire casussen en vier secundaire casussen. De primaire casussen worden in groot detail behandeld waarbij met name de werking van de causale mechanismen bestudeerd wordt. Met de secundaire casussen kan vervolgens bestudeerd worden of de theorie en opgedane inzichten ook van toepassing zijn op de andere

[251] Mahoney en Villegas, "Historical Enquiry and Comparative Politics", 86.
[252] Debus en Gross, "Coalition formation at the local level", 843; Gerring, "The Case Study", 97.
[253] Ecker en Meyer, "The duration of government formation processes in Europe", 8; Debus en Gross, "Coalition formation at the local level", 843.
[254] Vercesi, "Coalition Politics and Inter-Party Conflict Management: A Theoretical Framework", 182; Andeweg, De Winter, en Dumont, "Introduction", 4–5; Andeweg, "From Puzzles to Prospects for Coalition Theory", 201.

casussen. In een asymmetrische vergelijking worden er dus vergelijking getrokken tussen een aantal casussen die in verschillende mate van detail bestudeerd zijn. Het voordeel hiervan is dat het mogelijk wordt om hiermee meer casussen te bestuderen en zo de toepasbaarheid van een theorie of een bevinding in breder verband te kunnen onderzoeken. Bij het selecteren van casussen kan zowel gekeken worden naar 'typische' als 'cruciale' casussen.[255] Bij typische casussen is het zeer waarschijnlijk dat het bestudeerde fenomeen van toepassing is. Bij cruciale casussen is er sprake van het meest moeilijke scenario voor de theorie.

In deze scriptie worden de kabinetsformaties van 1977 en van 1994 als primaire casus behandeld. De kabinetsformatie van 1977 functioneert als 'typische' casus aangezien het op basis van de historiografie zeer waarschijnlijk is dat persoonlijke relaties daarop van invloed waren. De kabinetsformatie van 1994 fungeert als cruciale casus: met het ontbreken van het CDA als centrale coalitiepartner is deze casus lastig te verklaren vanuit de bestaande theorieën en vormt daarmee dus een uitdaging voor nieuwe theorieën. De kabinetsformaties tussen 1981 en 1989 zullen als secundaire casussen dienen. De formatie van het kabinet-Van Agt III wordt daarbij buiten beschouwing gelaten: dit was een rompkabinet met als voornaamste taak het uitschrijven van vervroegde verkiezingen.

Tabel 6: Overzicht primaire en secundaire casussen en bijbehorend gebruik van bronnen

Type casus	**Primair**		**Secundair**			
Kabinet	Van Agt I	Kok I	Van Agt II	Lubbers I	Lubbers II	Lubbers III
Jaar	1977	1994	1981	1982	1986	1989
Secundaire literatuur	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Verslagen kabinetsformatie	✓	✓				
Archieven	✓	✓	✓	✓		
Notulen Ministerraad	✓	✓				
Memoires en biografieën	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Interviews	Wiegel Tjeenk Willink	Wallage Tjeenk Willink	Wiegel			Wallage

De casussen worden onderzocht met gebruik van verschillende bronnen. Wetenschappelijke literatuur wordt daarbij gebruikt om de theoretische basis van het eerste deel van de scriptie vorm te geven. Secundaire bronnen zoals overwichtswerken dienen als basis voor de bestudering van de casussen. Deze secundaire bronnen worden verrijkt, bekritiseerd en geverifieerd aan de hand van een grote hoeveelheid primaire bronnen. Primaire bronnen worden met name uitgebreid gebruikt bij de bestudering van de primaire casussen. Door deze combinatie van bronmateriaal te gebruiken wordt het mogelijk om bevindingen te valideren aan de hand van de andere bronnen. Dit is met name bij de interviews van belang: de gebeurtenissen van de kabinetsformatie van 1977 vonden meer dan 40 jaar geleden plaats. Zo werd bijvoorbeeld de volgorde en gelijktijdigheid van

[255] Gerring, "The Case Study", 105.

gebeurtenissen regelmatig fout vermeld in interviews, maar kon dat gevalideerd worden aan de hand van andere bronnen.

In deze scriptie worden verschillende primaire bronnen gebruikt. Allereerst wordt er gebruik gemaakt van de formele verslagen en correspondentie omtrent kabinetsformaties. Deze worden na het slagen van de formatie altijd openbaar gemaakt door toezending aan de Tweede Kamer. Hierin worden alle verslagen van (in)formateurs van het gehele proces opgenomen. Ook de adviezen van de fractievoorzitters aan de koningin worden hierin opgenomen. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van de Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal. Er wordt met name gebruik gemaakt van de handelingen van de regeringsverklaring en het daaropvolgende debat in de Tweede Kamer.

Daarnaast zijn er de archieven van politieke partijen en individuele politici in het Nationaal Archief en het Katholiek Documentatie Centrum onderzocht. Deze bevatten met name informele correspondentie, concepten van formele stukken en notities, definitieve stukken voorzien van commentaar en aantekeningen en krantenknipsels. Hiermee biedt het inzicht in de interne dynamiek van een kabinetsformatie en de relaties daarbij (informele correspondentie). Ook worden motivaties en voorkeuren van politici zichtbaar door de aantekeningen bij formele stukken te bestuderen en verschillen tussen conceptstukken en definitieve stukken te kunnen bestuderen.

Verder zijn de archieven van het Kabinet van de Minister-President onderzocht. Deze biedt ondersteuning aan de (in)formateur gedurende de kabinetsformatie. Daarin zijn onder andere notities en adviezen van raadsadviseurs, gespreksverslagen van onderhandelingen en verslagen van persconferenties opgenomen. Deze bronnen zijn bij uitstek geschikt om te contrasteren met de bevindingen uit de archieven van de politieke partijen en politici. Met name voor de kabinetsformatie van 1977 vormden deze archieven een omvangrijke primaire bron.

Voorts is er gebruik gemaakt van de officiële notulen van de Ministerraad. Daarbij werden er telkens een aantal verschillende vergaderingen onderzocht. Bij het onderzoek werd steeds de laatste vergadering van het missionaire kabinet (voor het aanbieden van het ontslag), de laatste vergaderingen van het demissionaire kabinet (voor de overdracht), het constituerend beraad en de eerste vergaderingen van het nieuwe kabinet onderzocht. In het constituerend beraad en de eerste vergaderingen van het nieuwe kabinet werd veelal gereflecteerd op het ontstaan van het kabinet. Hierin werd er duiding gegeven aan de kabinetsformatie en het ontstane kabinet. Deze duiding werd verder uitgewerkt bij het voorbereiden van de regeringsverklaring: de eerste wezenlijke handeling van het nieuwe kabinet. Deze tijdslijn is hieronder schematisch weergegeven.

Gebeurtenis	Verkiezingen	Kabinetsformatie	Slagen formatie	Beëdiging nieuw kabinet	Voorbereiding regeringsverklaring
Notulen Ministerraad	Laatste vergadering voor verkiezingen		Laatste vergaderingen demissionaire kabinet	Constituerend beraad	Eerste vergaderingen nieuwe kabinet

Tot slot is er gebruik gemaakt van interviews met direct betrokkenen. Interviews zijn met name geschikt om beter inzicht te verkrijgen in causale mechanismen bij casusonderzoek.[256] Bij dit onderzoek was specifiek van belang dat de persoonlijke relaties tussen individuen onderzocht werd. Daarbij is het uiteraard van belang de ervaringen van de betrokkenen uit de eerste hand te kunnen optekenen. Er zijn interviews gehouden met Hans Wiegel, Jacques Wallage en Herman Tjeenk Willink. De semigestructureerde interviews zijn gebruikt om de betrokkenen te laten reflecteren op vriendschap in de politiek en de factoren die van invloed zijn op kabinetsformaties. Daarnaast zijn zij bevraagd over hun persoonlijke relaties in de politiek en zijn zij bevraagd over specifieke momenten en handelingen in de relevante kabinetsformaties.

Hans Wiegel was als fractievoorzitter van de VVD betrokken bij de kabinetsformatie van 1977 en werd vicepremier in het daaropvolgende kabinet. Jacques Wallage was staatssecretaris in het kabinet-Lubbers III (en zijdelings betrokken bij die formatie) en als fractievoorzitter van de PvdA onderhandelaar bij de formatie van 1994 en in die functie nauw betrokken bij het verdere verloop van het kabinet-Paars I. Herman Tjeenk Willink was als raadsadviseur werkzaam bij het Kabinet van de Minister-President bij de kabinetsformaties van 1973 en 1977. Daarnaast was hij tussen 1991 en 2012 één van de drie vaste adviseurs van de koningin en in die hoedanigheid ook een aantal keren informateur.[257] In 2017 was hij eveneens informateur. Hij is daarmee betrokken geweest bij bijna alle kabinetsformaties vanaf 1973 en heeft daarmee een rijke kennis van het verloop van kabinetsformaties.

Verder zijn Van Agt, Terlouw, Bolkestein en Kok benaderd voor het houden van een interview. Zij hebben ofwel niet op het verzoek gereageerd of gaven om uiteenlopende redenen aan niet mee te willen werken aan het interview. Voormalig premier Lubbers overleed tijdens het schrijven van deze scriptie, wel is gebruik gemaakt van zijn recent verschenen memoires.[258] Ook de memoires van Bolkestein en Wallage zijn gebruikt.[259] Tot slot is gebruik gemaakt van het uitgebreide dagboek dat Van Thijn onderhouden heeft gedurende de formatie van 1977 en van de gepubliceerde fragmenten uit het dagboek van Van Mierlo uit 1994.[260]

Met de bovenstaande operationalisatie van politieke vriendschap en de methodologische verantwoording kan de invloed van vriendschap en persoonlijke relaties op kabinetsformaties tussen 1977-1994 bestudeerd worden. Aan deze taak zijn de komende hoofdstukken gewijd. Blijken zal dat er in elke kabinetsformatie sprake was van invloed van persoonlijke relaties, maar slechts in een aantal gevallen van echte vriendschap. De persoonlijke relaties hadden door het verlagen (of verhogen) van de transactiekosten grote invloed op het verloop van de kabinetsformaties. Persoonlijke factoren staan wel in verbinding met politieke en institutionele factoren. Wallage: 'Die verhoudingen doen er natuurlijk toe en zijn slecht onderzocht. Maar wel binnen bestaande politieke kaders; ze heffen die kaders niet op.'[261] Om die wisselwerking aan te tonen is gekozen voor de volgende opzet. Per primaire casus wordt het verloop van de kabinetsformatie uiteengezet aan de hand van primaire en secundaire bronnen. Vervolgens wordt aan de hand van transactiekosten en de operationalisatie van politieke vriendschap geanalyseerd

[256] Ibid., 103.
[257] Eerst als voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, vanaf 1997 als vicepresident van de Raad van State.
[258] Lubbers, *Persoonlijke herinneringen*.
[259] Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank: memoires*; Wallage, *Het land achter de heuvels: politiek als ambacht, 1968-2018*.
[260] Blom en Wessel, "'Het is revolutie maken' - fragmenten uit dagboek Van Mierlo"; Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*.
[261] "Interview Wallage, 7 mei 2018".

in hoeverre er sprake van was politieke vriendschap of goede persoonlijke relaties en hoe dit van invloed was op de specifieke casus. De secundaire casussen worden op meer thematische wijze behandeld. Dankzij het gebruik van het theoretische kader van transactiekosten kunnen de verschillende kabinetsformaties in samenhang bestudeerd worden en kunnen verschillen en overeenkomsten systematisch geanalyseerd worden. Deze vergelijking wordt in Hoofdstuk 8 behandeld waarmee er een systematisch inzicht verworven kan worden in de rol van persoonlijke relaties en vriendschap op kabinetsformaties.

5. DE KABINETSFORMATIE VAN 1977

De informateurs zijn het zat, wij zijn hen en elkaar zat. – *Van Thijn*.[262]

De kabinetsformatie van 1977 is even beroemd als berucht. Daar waar de liberalen opgelucht waren met een centrumrechts kabinet, voelden de sociaaldemocraten zich bestolen van het kabinet-Den Uyl II.[263] De kabinetsformatie duurde ook uitzonderlijk lang: 208 dagen. Het is de 'moeder van alle formaties' aldus parlementair historicus Johan van Merriënboer.[264] De kabinetsformatie van 1977 kenmerkte zich door de bizarre situatie dat er met succes een regeerakkoord gesloten was tussen de PvdA-CDA-D'66 en dat de formatie uiteindelijk mislukte bij het aanstellen van de ministers.[265] De invloed van persoonlijke relaties bij deze kabinetsformatie is tweeledig. De persoonlijke verhouding tussen Joop den Uyl en Dries van Agt is van invloed geweest op het mislukken van de formatie van het tweede kabinet-Den Uyl, anderzijds is de verhouding tussen Dries van Agt en Hans Wiegel van invloed geweest op het slagen van de formatie van het kabinet-Van Agt I.

De kabinetsformatie van 1977 is al vaker onderwerp van onderzoek geweest. Deze onderzoeken hebben echter de kabinetsformatie niet bestudeerd vanuit een afgebakend analytisch kader op basis van sociaalwetenschappelijke theorieën. Dat is de bijdrage van dit onderzoek. Eerdere verklaringen wezen op het begrip van de 'uiterste noodzaak' (christendemocraten regeren alleen met sociaaldemocraten als het niet anders kan), de polarisatiestrategie van de PvdA, machtsstrijd in de top van het CDA, een samenloop van omstandigheden, toeval, onhandige acties van informateurs en een 'onafwendbaar noodlot'.[266] Ook wordt er een rol toebedeeld aan de slechte verstandhouding tussen Den Uyl en Van Agt.[267] De gedachtegang dat deze slechte verstandhouding de oorzaak van de mislukking is geweest, ontbeert het echter aan nuance en diepgang. Zo werd een behoorlijk deel van de feitelijke onderhandelingen uitgevoerd door de PvdA-politicus Ed van Thijn en niet door Den Uyl. Verder vond de kabinetsformatie plaats binnen een specifieke historische context.[268] Daarnaast legden de treinkapingen door Molukkers ook nog eens extra druk op de kabinetsformatie en in het bijzonder op toenmalige demissionaire minister-president Den Uyl en minister van Justitie Van Agt.[269]

Verklaringen die de mislukking van de formatie van een kabinet Den Uyl II toeschrijven aan persoonlijke verhoudingen kunnen beschouwd worden als een 'negatieve' analyse: de analyse verklaard waarom iets *niet* gebeurde. Dergelijke literatuur lijkt soms de hieropvolgende formatie

[262] Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, 236.
[263] Bosmans, "De erfenis van Den Uyl"., Trouw 03-06-1994
[264] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977".
[265] Ibid., 61.
[266] Ibid., 12.
[267] Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer*, 395–96; Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 278; Pach, "25 jaar geleden: Dries van Agt over de kabinetsformatie van 1977"; Koster, *De eenzame fietser: insiders over de politieke loopbaan van Dries van Agt*, 158.
[268] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 12; Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 259; Rijswijk, *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA*, 121.
[269] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 25.

van het kabinet-Van Agt I als vanzelfsprekend te beschouwen. Dit was het echter niet. Er is dus wel degelijk sprake van een noodzaak tot het komen van een 'positieve' analyse voor het slagen van de formatie van het kabinet Van Agt I.

Eerder in deze scriptie is in het theoretisch kader aandacht gegeven aan de rol van persoonlijk vertrouwen en de rol van politieke transactiekosten. In een toonaangevend werk schrijven de politicologen Lupia en Strøm hierover het volgende:

> If the transaction costs of reaching agreement with a particular partner are too high, the parties may cast agreements with that partner aside – opting instead for an agreement entailing lower transaction costs *with a partner whose preferences are less common*.[270]

In dit hoofdstuk zal aangetoond worden dat deze theoretische beschouwing bij uitstek in staat is de gang van zaken bij de kabinetsformatie van 1977 te verklaren. Het CDA bereikte uiteindelijk geen overeenstemming met de PvdA maar kon met de VVD wel overeenstemming bereiken omdat dit gepaard ging met lagere transactiekosten. Persoonlijke relaties zijn in staat – tezamen met andere factoren – deze verlaagde transactiekosten te verklaren. Voorwaarde bij deze verklaring is dat de beleidsmatige voorkeur van het CDA toentertijd inderdaad uitging naar de PvdA. Dat dit het geval was blijkt wel uit het feit dat er uiteindelijk meer Kamerleden van de CDA-fractie akkoord zijn gegaan met het akkoord van de PvdA dan met het akkoord met de VVD.[271]

DE OPMAAT NAAR DE KABINETSFORMATIE

In het kabinet Den Uyl – aan de macht sinds 1973 – werkte de PvdA moeizaam samen met de KVP en de ARP. Het 'vechtkabinet' viel twee maanden voor de verkiezingen na een conflict over de grondpolitiek.[272] De verkiezingscampagne die daarop volgende was hoogst persoonlijk en draaide om de drie lijsttrekkers: Den Uyl (PvdA), Van Agt (CDA) en Wiegel (VVD).[273] Oftewel: Joop, Dries en Hans. Ed van Thijn, de tweede man van de PvdA, omschreef de sfeer als volgt: 'Polariseren leidde bij de achterbannen tot persoonlijke afkeer van de leidsmannen van de andere partijen. Wiegel, Van Agt en Den Uyl werden buiten de eigen partij in brede kring verguisd.'[274] De PvdA voerde campagne onder de slogan 'Kies de minister-president'. Haar inzet voor de kabinetsformatie was dus duidelijk. Bij de verkiezingen van 1977 namen de ARP, CHU en KVP voor het eerst deel aan de verkiezingen met één kieslijst en dus één lijsttrekker: Van Agt. Die had al voor de verkiezingen verklaard nooit meer in een minderwaardige positie te willen regeren met de PvdA.[275] De formatie van 1973 en het kabinet-Den Uyl had hen die les geleerd.[276]

Twee dagen voor de verkiezingen vonden de Molukse kapingen plaats. De gijzelingen vergden het uiterste van de samenwerking tussen de demissionaire ministers Den Uyl (premier)

---

[270] Lupia en Strøm, "Bargaining, Transaction Costs and Coalition Governance", 66.
[271] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 269, 286.
[272] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 14.
[273] Vermeulen, *De liberale opmars: 65 jaar VVD in de Tweede Kamer*, 118.
[274] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 95.
[275] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 13.
[276] De PvdA, PPR en D'66 werkten samen bij de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl. Hierbij werd 'ingebroken' bij de ARP en KVP: individuele leden hiervan werden benaderd om minister te worden in het kabinet waarna ook de ARP en de KVP dit extraparlementaire kabinet steunden.

en Van Agt (Justitie).[277] De persoonlijke verhoudingen waren toen al ten dele verstoord geraakt. Eerder had Van Agt zich in een debat over de zaak-Menten vernederd gevoeld door de PvdA en onvoldoende gesteund door premier Den Uyl.[278] Het Kamerlid Kosto (PvdA) lanceerde in dat debat namelijk een persoonlijke aanval op Van Agt. De minister van Justitie nam het hoog op:

> Ik nodig de Partij van de Arbeid, indien zij werkelijk vindt dat ik onbekwaam zou zijn om mijn vak te doen […] dat tot uitdrukking te brengen op de enige eerlijke manier die daarvoor staat. Dat hoort dan een motie van afkeuring te zijn. Ik wil dan wel horen of die eruit komt.[279]

Die motie van afkeuring kwam er evenwel niet. Zoals later zou blijken, had het Menten-debat Van Agt diep gekrenkt – zo diep dat het een wezenlijke rol is blijven spelen in de kabinetsformatie van 1977. Van Agt: 'Dat heeft bij mij een aversie tegen de PvdA gewekt en deze heeft daarna inderdaad invloed gehad op mijn politiek handelen.'[280] Van Thijn – toenmalig fractievoorzitter van de PvdA – heeft hier later ook zijn spijt over betuigd.[281]

De verkiezingen van 26 mei 1977 leverden de PvdA een winst van 10 zetels op; de PvdA beschouwde dit als een ondersteuning van het gevoerde beleid. Door de treinkapingen kon de PvdA deze historische winst echter nauwelijks vieren. Verder won het CDA één zetel. Ook D'66 groeide met twee en de VVD met zes zetels. Hiermee waren er een viertal coalities denkbaar: PvdA-CDA, PvdA-CDA-D'66, CDA-VVD en CDA-VVD-D'66. De PvdA en de VVD sloten elkaar uit als regeringspartners hoewel zij wel gezamenlijk een meerderheid hadden.

Tabel 7: Tijdslijn met hoofdpunten kabinetsformatie 1977.[282]

Datum	Gebeurtenis
22 maart 1977	Vallen kabinet Den Uyl
25 mei 1977	Verkiezingen
1 juni 1977	Start formatiepoging PvdA, CDA en D'66
21 september 1977	Akkoord fracties PvdA, CDA en D'66 op regeerakkoord
24 oktober 1977	Voorlopig akkoord over zetelverdeling
8 november 1977	Benoeming informateur Van der Grinten (KVP)
11 november 1977	Definitief mislukken formatie PvdA, CDA en D'66
14 november 1977	Start gesprekken tussen CDA en VVD
26 november 1977	Akkoord fracties CDA en VVD op regeerakkoord
8 december 1977	Benoeming formateur Van Agt
19 december 1977	Beëdiging kabinet Van Agt

Aan het slot van dit hoofdstuk is een tabel met de volledige tijdslijn van de kabinetsformatie van 1977 bijgevoegd.

[277] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 25.
[278] De oorlogsmisdadiger Menten had vlak voor zijn geplande arrestatie Nederland weten te ontvluchten. Van Agt was hier als Minister van Justitie politiek verantwoordelijk voor. Breedveld, "'Onbegrijpelijk dat ik zo stom heb kunnen zijn' - interview met Ed van Thijn".
[279] "Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal, 23 februari 1977", 42.
[280] Koster, *De eenzame fietser: insiders over de politieke loopbaan van Dries van Agt*, 115.
[281] Ibid., 112.
[282] Bewerking van Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977"; "NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 10490"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 2"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 3"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4".

1. KABINETSFORMATIE PVDA-CDA-D'66: KOMEN TOT EEN REGEERAKKOORD

Voordat de kabinetsformatie goed en wel begonnen was, verschenen de eerste donkere wolken al aan de hemel. Den Uyl werd tot formateur benoemd omdat men dacht dat een tweede kabinet-Den Uyl voor de hand lag.[283] Dit was een onverstandige zet. Er waren namelijk behoorlijk grote beleidsmatige verschillen tussen de PvdA en de CDA (grondpolitiek, abortus) en het kabinet-Den Uyl was hierover ook gevallen. Een informateur had in deze cruciale eerste fase kunnen werken aan het herstel van vertrouwen. Ook de analyse van Tjeenk Willink in een interne notitie uit 1977 wees al op deze factor.[284] Het meteen benoemen van een formateur was ook een breuk met traditie.[285] Verder kan een informateur niet mislukken in zijn of haar opdracht, maar een formateur wel. Het mislukken van de formatie onder leiding van Den Uyl had dus meteen politieke en psychologische consequenties. De benoeming van een formateur was wel conform de adviezen aan de koningin van de PvdA en het CDA. [286] D'66 en een aantal andere partijen adviseerden eerst een informateur te benoemen.

Daarnaast werd de verkiezingsuitslag verschillend geïnterpreteerd door de partijen. Uit deze verschillen blijkt wel dat er geen sprake was van een mentaliteit gekarakteriseerd door gelijkheid. Den Uyl zag de uitslag als een bevestiging van zijn beleid en wilde een progressief kabinet vormen. De progressieve signatuur kon alleen tot uiting komen in een kabinet met het CDA indien er een 'progressieve' meerderheid van ministers was én de CDA-ministers relatief progressief waren. Om zo'n progressief kabinet te vormen wilde Den Uyl – tot ongenoegen van het CDA – ook D'66 betrekken bij de te vormen regering.[287] De duiding van de verkiezingsuitslag leidde meteen tot wrevel bij het CDA. 'De clausulering dat het te vormen parlementaire meerderheidskabinet "progressief" moet zijn vloeit niet voort uit de door U aanvaarde opdracht.' schreef Van Agt aan Den Uyl.[288] Ook vond het CDA deelname van D'66 niet noodzakelijk en mocht de betrokkenheid van D'66 dus niet ten koste gaan van het aantal ministersposten voor het CDA. Den Uyl riposteerde de volgende dag:

> Het bevreemdt mij, dat u bezwaar maakt tegen de betiteling van een kabinet, waarin het C. D.A. een naar program en zetelverdeling volwaardige plaats moet krijgen, met progressief of vooruitstrevend. Voor mij heeft die karakteristiek in elk geval het nut van het voor ieder duidelijke en gewenste onderscheid met een kabinet gevormd uit C.D.A. en V.V.D.[289]

Den Uyl hield vast aan de lijn dat zijn kabinet progressief diende te zijn en dus een meerderheid aan progressieve (lees: PvdA) ministers diende te hebben en de CDA-ministers relatief progressief moesten zijn. 'Alleen zo zou naar mijn oordeel volledig recht worden gedaan aan de verkiezingsuitslag van 25 mei 1977.'[290] Deze briefwisseling is achteraf gezien verhelderend in het

---

[283] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 261.
[284] Herman Tjeenk Willink was als ambtenaar werkzaam bij het Ministerie van Algemene Zaken en trad op als ambtelijk secretaris gedurende de kabinetsformatie PvdA-CDA-D'66. "NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 10481".
[285] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 261.
[286] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 1", 2.
[287] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 2", 2.
[288] "NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 10490".
[289] Ibid.
[290] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4", 63.

analyseren van het mislukken van de formatie van het kabinet Den Uyl II: het fundamentele verschil van inzicht – een progressieve meerderheid versus gelijkwaardige samenwerking – bleek niet te overbruggen te zijn.

Ook de pers speelde een rol in de verhandelingen in deze eerste fase van de kabinetsformatie. In de interne strategie van de PvdA – getiteld *Wat te doen met tien zetels winst?* – stond beschreven dat de PvdA extra eisen zou gaan stellen aan regeringsdeelname en Van Agt buiten het kabinet wilde houden.[291] De PvdA leek niet te beseffen dat zij zich in een kwetsbare positie bevond: het CDA had een alternatief met de VVD, de PvdA niet. De strategie lekte op 9 juni uit en voedde het wantrouwen bij het CDA.[292] Ook het CDA had een lek: de notulen van de chaotische eerste fractievergadering lekten ook uit wat niet bevorderlijk was voor de sfeer bij het CDA in wording.[293] Daarnaast legde de kanalisatie van druk van de achterban via de (activistische) media extra last op de schouders van de onderhandelaars.[294]

De echte onderhandelingen begonnen vanwege de gijzelingen pas eind juni. Ondanks een aantal gevoelige inhoudelijke thema's verliepen deze onderhandelingen redelijk voorspoedig. Weliswaar was er een tussentijdse breuk, maar men wist toch medio augustus tot een deelakkoord met elkaar te komen op sociaaleconomisch gebied.[295] Het karakter van dit akkoord was wisselend: expliciet en ook gekwantificeerd op een aantal delen maar implicieter op andere onderwerpen. Den Uyl was zich bewust van de risico's van impliciete akkoorden, zeker in een sfeer van ontbrekend vertrouwen tussen politiek leiders. Daarom wilde hij het abortusvraagstuk expliciet behandelen in het regeerakkoord: 'IJskastformules kunnen tot explosies leiden.'[296] Eind augustus bereikte men ook een compromis over dit vraagstuk. De fractie van het CDA ging er echter niet mee akkoord. Dit leidde weer tot een breuk in de formatie. Van Agt:

> Nog te veel wordt de opstelling van de partijen in dit formatieoverleg beheerst door gebrek aan wederzijds vertrouwen. P.v.d.A. en C.D.A. achten zich beide tot behoedzaamheid jegens de ander gehouden. Het blijft een opgave een basis van vertrouwen te leggen.[297]

Den Uyl was het met hem eens: 'Wederzijds vertrouwen is nodig'.[298] Er was dus nog geen sprake van een vertrouwensband tussen de partijleiders. Informateur Veringa (KVP) werd aangetrokken om dit vertrouwen te herstellen en tot een akkoord te komen. Uiteindelijk slaagde men er in een compromis te bereiken op het abortusvraagstuk. Dit compromis is later zelfs integraal overgenomen door het CDA en de VVD.[299] Ook op de andere onderwerpen bereikte men overeenstemming. Op 22 september lag er dus een volledig regeerakkoord dat op instemming van de drie betrokken fracties kon rekenen.[300]

---

[291] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 19.
[292] Ibid.
[293] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 260.
[294] Tjeenk Willink, "Bij grote coalitie risico's voor CDA".
[295] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4", 3.
[296] Ibid., 4.
[297] Ibid., 41.
[298] Ibid., 42.
[299] Ibid., 50.
[300] Ibid., 47.

2. KABINETSFORMATIE PVDA-CDA-D'66: VERDELING VAN DE MINISTERIES EN MINISTERS

Na het sluiten van een regeerakkoord resten er nog drie onderhandelpunten voordat er definitief sprake kon zijn van een geslaagde kabinetsformatie. De onderhandelaars moesten het eens worden over (1) de hoeveelheid ministersposten en de verdeling daarvan; (2) de toewijzing van de verschillende posten naar de partijen; en (3) de personele invulling van die posten. De PvdA wilde een meerderheid van de ministersposten bemannen om zo voldoende 'progressieve' ministers in het kabinet te hebben. Het CDA wilde alleen meewerken op basis van gelijkwaardigheid en weigerden dus hiermee akkoord te gaan.[301] De coalitietheorie voorspelt dat er in zulke complexe onderhandelingssituaties voor een norm van proportionaliteit wordt gekozen.[302] Die proportionaliteit zou in 1977 een verdeling van acht ministerposten voor de PvdA, zeven ministersposten voor het CDA en één ministerspost voor D'66 geleid hebben. Dit was voor het CDA echter onaanvaardbaar omdat men niet in een ondergeschikte positie met de PvdA wilde samenwerken. De PvdA wilde een 8-7-1 configuratie, geen CDA'er op Justitie en al helemaal niet Van Agt op Justitie.[303]

Deze weigering had een inhoudelijke reden. Een initiatiefwetsvoorstel over een abortusregeling was in 1976 aanvaard door de Tweede Kamer. Toenmalig minister van Justitie Van Agt dreigde dit wetsvoorstel niet te bekrachtigen (contrasigneren) als het aangenomen zou worden door de Eerste Kamer. Uiteindelijk werd het voorstel weggestemd in de Eerste Kamer.[304] De PvdA wilde herhaling hiervan voorkomen en dus een progressieve minister van Justitie. Van Agt mocht dus niet terugkeren op die positie. Voor de PvdA was ballotage op de CDA-ministers dus een wezenlijk onderdeel van het realiseren van een progressief kabinet. Van aanvaarding van uiteenlopende opvattingen was hier geen sprake. Tjeenk Willink heeft later geanalyseerd dat het een fout van de PvdA was om geen gebruik te maken van het feit dat het CDA tot grote concessies bereid was om Van Agt wederom minister van Justitie te laten worden.[305] Het CDA was zich wel goed bewust van hun positie. In een interne notitie zette Van Agt het als volgt uiteen:

> Het gevaar dreigt dat bij de formatie naar CDA-bewindslieden zal worden gezocht (mede) naar de maatstaf of zij preciesen of rekkelijken zijn; in het verlengde daarvan dat er onze bewindslieden verschil van mening zal blijken wanneer de kwestie van het al dan niet contrasigneren actueel wordt; het gevaar dreigt van een kabinetscrisis op heel korte termijn al; wij zijn dan weer 'de brekers' en nog wel doordat we niet bereid waren 'de spelregels van de democratie te hanteren'.[306]

Op 3 oktober liet Van Thijn weten dat de PvdA een veto zou uitspreken op Van Agt in een 7-7-2 configuratie, maar niet in een 8-7-1 configuratie. Later heeft Van Thijn verklaard dat dit een 'taxatiefout van formaat' was geweest.[307] Hij wist dat hij aan het overvragen was, maar dacht dat Den Uyl zou ingrijpen. Van Agt liet aan het einde van die dag weten de politiek te verlaten: 'Ik ga

[301] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 13.
[302] Falcó-Gimeno en Indridason, "Uncertainty, Complexity, and Gamson's Law: Comparing Coalition Formation in Western Europe", 241.
[303] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 61.
[304] Vermeulen, *De liberale opmars: 65 jaar VVD in de Tweede Kamer*, 111–12.
[305] "Interview Tjeenk Willink, 11 mei 2018"; Tjeenk Willink, "Bij grote coalitie risico's voor CDA".
[306] Geciteerd in: Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 267.
[307] Breedveld, "'Onbegrijpelijk dat ik zo stom heb kunnen zijn' - interview met Ed van Thijn".

het politieke bos in. […] Ik deug niet voor de politiek.'[308] Gevolg hiervan was dat het CDA nu pas echt eensgezind werd en woedend was over de arrogantie van de PvdA om hun politiek leider te beledigen. Van Thijn: 'Toen schaarde de fractie zich als één man achter hem'. [309]

De woede over het veto van de PvdA was zowel politiek als persoonlijk. Politiek omdat de PvdA zo arrogant was om eisen te stellen aan de positie van de partijleider van het CDA, coalitiepartner in spe. Daar sprak geen mentaliteit van gelijkheid uit voort. Het was echter voor Van Agt ook persoonlijk. Van Agt wilde niet dat de formatie op zijn persoon zou strandden, maar het feit dat hij het ministerie van Justitie moest opgeven om de impasse te doorbreken ervoer hij als kwetsend.[310] Daarbij herleefde hij het traumatische Menten-debat elke keer als het veto van de PvdA op Van Agt op Justitie ter sprake kwam:

> Dat stak mij geweldig ja! Elke keer dat het opklonk bracht mij dat terug bij de Menten-affaire, het zette mij keer op keer terug in mijn wrok die naar aanleiding van Menten tot grote hoogte was gestegen.[311]

Van Agt voelde een wrok en van affectie was dus volstrekt geen sprake. Waar de kabinetsformatie steeds persoonlijker werd – wie zou er minister worden? – bleken de onderhandelaars niet in staat een persoonlijke vertrouwensbasis met elkaar op te bouwen. Zo nam Den Uyl het op zijn beurt juist Van Agt weer kwalijk dat hij het kabinet-Den Uyl had opgeblazen. Den Uyl beschouwde de verkiezingsuitslag als een duidelijke steun voor zijn eigen opstelling.[312] Het ontbreken van een vertrouwensbasis had ook te maken met de karakters van de beide partijleiders. Voor Den Uyl waren persoonlijke verhoudingen ondergeschikt aan het belang van de publieke zaak. De Gaay Fortman, ARP-minister in het kabinet-Den Uyl, typeerde dat als volgt:

> Het gaat niet alleen om het zoeken van oplossingen, dat probeerde Joop altijd. Maar minstens zo belangrijk is het scheppen van een sfeer van vertrouwen en de minister-president is nu eenmaal de eerste geroepenen om dat te doen. […] De ellende was natuurlijk dat de twee voormannen, Den Uyl en Van Agt, elkaar niet lagen.[313]

Later heeft Van Agt ook verklaard Den Uyl niet voldoende geholpen te hebben als vicepremier in zijn kabinet. 'Ik heb de lasten van het premierschap niet met Den Uyl gedeeld, maar die van hem verzwaard.'[314] De relatie tussen hen was dus niet meer dan de som der delen, maar juist het tegenovergestelde. Van Agt had overigens ook wel een complexe persoonlijkheid en kon impulsief reageren. Zo was de dreiging van Van Agt om de politiek te verlaten niet gemeend ('in een impuls een explosie van frustratie'), maar dacht Van Thijn dat hij dat werkelijk van plan was.[315] 'Als ik vooringenomenheid ontwaar, activeert mijn geesteshouding mij altijd tot tegenweer' aldus van

---

[308] Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, 183.
[309] Breedveld, "'Onbegrijpelijk dat ik zo stom heb kunnen zijn' - interview met Ed van Thijn".
[310] Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, 179; Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 271.
[311] Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer*, 384.
[312] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 47.
[313] Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer*, 290–91.
[314] "KDC, Archief A.A.M. van Agt, inv. nr. 1183. Brieven aan J. van Merriënboer, P. Bootsma en P. van Griensven, auteurs van het boek 'Van Agt biografie: Tour de force' over de biografie. Met bijlagen. 2005, 2007-2008".
[315] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 48–49.

Agt zelf.[316] Zijn collega Andriessen heeft verklaard dat hij nog lang een raadsel zou blijven voor historici die zich met de Nederlandse parlementaire geschiedenis bezighouden:

> Hij is heel gecompliceerd, hij hield ervan zich anders voor te doen dan hij is. Hij was een gesloten mens, niet makkelijk toegankelijk en heel gevoelig voor een beetje redelijkheid, flexibiliteit en wat persoonlijke noten.[317]

De relatie van Van Agt met Den Uyl was ook problematisch geworden. 'Van Agt kon niet meer tegen die agressieve, bijterige sfeer van Den Uyl' aldus Andriessen.[318] De karakters waren zodanig verschillend dat ze slecht in staat bleken elkaar werkelijk te begrijpen. 'Hij [Van Agt] was erg goed op de vierkante meter, maar niet op de vierkante kilometer: dat is juristen eigen. Zoals het bij de econoom Den Uyl precies andersom was.'[319] Deze verschillen in denkkader en perspectief op de onderhandelingen compliceerden de situatie en verhoogden daarmee de transactiekosten. De twee bleken slecht in staat een persoonlijke band met elkaar op te bouwen zoals geïllustreerd wordt door onderstaande citaten.

Van Agt over Den Uyl:

'In politieke zin zijn we nooit compagnons geworden, in persoonlijke zin ook niet. Den Uyl is niet de man om vriendschappen mee te metselen, en ik ben teveel een solist'.[320]

Den Uyl over Van Agt:

'Ik heb politiek en personen altijd gescheiden gehouden. Over de politicus van Agt heb ik eerder gezegd: hij is een man met een groot gegeven, een mysticus in de politiek. Je weet wel wat hem drijft. Maar niet waarheen hij drijft. De afgelopen maanden hebben dat opnieuw bewezen.'[321]

Op 6 oktober mislukten de besprekingen wederom. Het CDA en de PvdA, overtuigd van hun eigen gelijk, bleken niet in staat elkaar met open vizier te betreden en overeenstemming te bereiken over de verdeling van de ministeries. Het CDA wilde niet over 8-7-1 praten en de PvdA was alleen bereid over 7-7-2 te praten als het CDA bereid was over 8-7-1 te praten. Wel meenden de informateurs Veringa en Den Uyl dat er nog steeds politieke wil was om tot een kabinet te komen. Desondanks verklaarden enkele betrokkenen later dat de kabinetsformatie eigenlijk begin oktober al definitief mislukt was.[322] Hoewel deze mislukking zeker te wijten was aan de persoonlijke verhoudingen, speelden daarbij ook partijpolitieke verhoudingen een rol. Van Agt:

> Mijn enthousiasme voor de PvdA als coalitiepartner is in de periode van het kabinet-Den Uyl tot dicht bij het vriespunt gedaald vanwege het ideologisch gedram en de pogingen tot marginalisering van de christen-democratische ministers van het kabinet.[323]

---

[316] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 111.
[317] Ibid., 105.
[318] Ibid.
[319] Ibid.
[320] Zoals geciteerd in: Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, 89.
[321] "NL-HaNA, Wiegel, 2.21.303, inv.nr. 204".
[322] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 270; Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer*, 382, 385–86; Rijswijk, *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA*, 146; "Interview Tjeenk Willink, 11 mei 2018".
[323] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 111.

Ondanks de mislukking bleef men proberen een kabinet-Den Uyl II te formeren. Er werden nieuwe informateurs aangesteld, nieuwe voorstellen voor de zetelverdeling gedaan en er waren wederom strubbelingen en ergernissen tussen de onderhandelaars. Hiermee werden de transactiekosten van het komen tot een gezamenlijk kabinet steeds hoger. Uiteindelijk bereikte men toch op 24 oktober een akkoord: 7-7-2 met Justitie naar het CDA, maar Van Agt op Binnenlandse Zaken. Van Thijn stelde het landsbelang boven het partijbelang en was bereid het voorstel te verdedigen om zo toch spoedig een kabinet te kunnen formeren.[324] Het voorstel werd aangenomen door het partijbestuur en de fractie van de PvdA, maar bij de partijraad werd er een motie (van Reckman) aangenomen die het voorstel afwees. Den Uyl en Van Thijn waren echter bereid de motie te negeren wat betekende dat een partijcongres te zijner tijd definitief uitsluitsel zou moeten geven. 'Toen toonden Den Uyl en Van Thijn leiderschap' aldus Van Rijswijk.[325] Als gevolg van het bereikte akkoord, werd Den Uyl als formateur benoemd.

Den Uyl moest personele invulling gaan geven aan het aanvaarde 7-7-2 voorstel. Van Thijn (en Den Uyl) meende dat er bij het bereiken van dit akkoord ook al was gesproken over de invulling daarvan, maar Van Agt ontkende dat.[326] Het invullen van de 'poppetjes' bleek toch een onneembare horde te zijn. Bij zijn voorstellen streefde Den Uyl naar een 'redelijke mate van homogeniteit als vooruitstrevend kabinet'. [327] Hij kon daarbij niet op medewerking van het CDA rekenen. Waar de PvdA en D'66 voor elke post twee kandidaten aandroegen, was Van Agt 'helaas voor geen enkele post bereid meerdere namen te noemen.' [328] Den Uyl rechtvaardigde zijn ballotage als volgt:

> Elke formateur heeft echter de opdracht de samenstelling van het door hem te vormen kabinet als één geheel te beoordelen. […] Waar in het zeteltal en bij de zetelverdeling deze accenten niet of nauwelijks tot uitdrukking konden komen was het reeds in de vorige fase van de formatie duidelijk dat bij de persoonskeuze zorgvuldig te werk zou moeten worden gegaan.[329]

Hoewel het te begrijpen valt dat de PvdA een progressief kabinet wilde vormen, dient er ook wel begrip opgebracht te worden voor Van Agt en het CDA. De PvdA ging erg ver in haar eisen en de ballotage op individuele kandidaten van het CDA. De PvdA sprak namelijk niet alleen een veto uit op de terugkeer van Van Agt naar Justitie, maar sprak ook veto's uit bij andere kandidaten van het CDA. Op 4 november ging de CDA-fractie niet akkoord met een eindvoorstel van Den Uyl. Die gaf als reactie hierop zijn formatieopdracht terug aan de koningin. Later weet van Agt het mislukken van de formatie aan het gebrek aan moed en politiek leiderschap van Den Uyl, met name zijn onwil om het PvdA-congres te trotseren.[330] Dit verdient wel enige nuancering. Ook het CDA toonde weinig politieke wil met het vasthouden van de eis om alleen in een gelijkwaardige positie samen te werken. [331] Daarnaast was het politiek leiderschap van Van Agt ook geen

[324] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 273.
[325] Rijswijk was als medewerker van het CDA (o.a. notulist fractievergaderingen) nauw betrokken bij de gang van zaken rondom de formatie van 1977. Rijswijk, *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA*, 152.
[326] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 53; Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 273; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4", 64.
[327] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4", 63.
[328] Ibid.
[329] Ibid., 64.
[330] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 278.
[331] Ibid.

onverdeeld succes. Volgens Den Uyl zat Van Agt begin november 'fijngemalen tussen Andriessen en Aantjes'.[332]

De mislukking maakte duidelijk dat dat de partijleiders er niet in geslaagd waren hun fundamentele meningsverschil (progressieve meerderheid vs. gelijkwaardige samenwerking) te overbruggen. Van een samenwerking gebaseerd op gelijkheid was geen sprake. De PvdA dacht door haar 10 zetels winst een recht te hebben op een meerderheidsbeleid.[333] Het CDA had echter succesvol vastgehouden aan hun verzet tegen de meerderheidsstrategie van de PvdA.[334] Anne Vondeling (PvdA) – de voorzitter van de Tweede Kamer – schreef dan ook dat de formatie mislukt was omdat de PvdA niet in staat was in te zien dat een 'goede samenwerking met het C.D.A. alleen kan worden bewerkstelligd, wanneer beide partijen elkaar als gelijken aanvaarden.'[335] Den Uyl legt in zijn eindverslag echter de schuld onverdeeld neer bij het CDA.[336] Hij ervoer de mislukking als een persoonlijke nederlaag en verklaarde in de media het uiterste geprobeerd te hebben maar er niet in geslaagd te zijn voldoende vertrouwen te creëren:

> Door drie keer mijn taak als formateur terug te geven heb ik geprobeerd dat wantrouwen weg te nemen. Ik heb ook getracht om Albeda bij de verdere formatie te betrekken, maar dat stuitte op verzet van Van Agt. Ik ben er vaak wanhopig en mismoedig door geworden. Tegen zoveel wantrouwen heb ik niet kunnen oproeien.[337]

Na het mislukken van de formatiepoging van Den Uyl werd de Van der Grinten (KVP) benoemd tot informateur. Van der Grinten was een bekende van Van Agt.[338] Een 'rituele constatering' was benodigd om de CDA-fractie 'zonder uitvallers' richting de VVD te laten draaien aldus Van Agt.[339] De PvdA moest de schuld krijgen van de breuk. Van Agt adviseerde Van der Grinten welke tactiek gevolgd moest worden in de gesprekken met de PvdA en D'66 om dit te bereiken.[340] De laatste poging om overeenstemming te bereiken mislukte inderdaad. Van Agt beweerde daarbij wel te doen te hebben gehad met Den Uyl, die gebroken was door de situatie:

> Hij was de wanhoop nabij. Joops vertwijfeling was zo hevig, zo invoelbaar het klinkt misschien wat vroom, maar ik had echt met hem te doen. Ik heb de grootste moeite gehad om niet toe te geven en meer concessies te doen dan ik zeven maanden lang had gedaan. Ik heb zitten aarzelen omdat ik de man zo authentiek vond. […] Ik ben daar met pijn in het hart vandaan gekomen.[341]

Van der Grinten duidde nogmaals de situatie en wees erop dat het vreemd was dat een veto van de PvdA op Van Agt afhankelijk was van de configuratie qua zetelverdeling. 'Het onaanvaardbaar verklaren houdt in dat van werkelijk onderling vertrouwen nauwelijks meer kan worden

---

[332] Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, 276.
[333] "NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 10486".
[334] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 59.
[335] "NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 10486".
[336] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4", 64–65.
[337] "NL-HaNA, Wiegel, 2.21.303, inv.nr. 204".
[338] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 61.
[339] "KDC, Archief A.A.M. van Agt, inv. nr. 457. Correspondentie met Ed. van Thijn, H. Wiegel, J.C. Terlouw en W.C.L. van der Grinten, (in)formateur, over de kabinetsformatie. Met krantenartikel en aantekeningen".
[340] Ibid.
[341] Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer*, 391.

gesproken.'[342] Op 11 november werd er in een eindgesprek tussen de informateur en de drie partijen definitief geconcludeerd dat verder onderhandelen zinloos was. Van der Grinten inventariseerde vervolgens de mogelijkheden voor de vorming van een ander kabinet en concludeerde dat de enige mogelijkheid een kabinet tussen het CDA en de VVD was. Op 14 november besloot het CDA dan ook te gaan onderhandelen met de VVD over een kabinet. Voor Van Thijn was dit een grote schok:

> Als onderhandelaar voor de PvdA ben ik me niet steeds bewust gewest van de risico's. Achteraf vraag je je met verbijstering af waarom we zo naïef zijn geweest. Het was een zeer koude douche dat er na onze mislukking een kabinet-Van Agt/Wiegel kwam.[343]

Hoewel het voor Den Uyl een zware (persoonlijke) nederlaag was, was hij ervaren genoeg als politicus om eerder al de mogelijkheid van een CDA-VVD kabinet te herkennen. Van Thijn: 'Joop Den Uyl heeft meteen na de verkiezingsuitslag gewaarschuwd voor de getalsmatige CDA/VVD-meerderheid van zevenenzeventig zetels. […] Hij onderkende het gevaar.'[344] Op 14 november werd dat gevaar werkelijkheid: een tweede kabinet Den Uyl zou er definitief niet meer van komen.

3. KABINETSFORMATIE CDA-VVD: EEN VERADEMING?

Na het mislukken van de onderhandelingen tussen de PvdA en het CDA, wendde de CDA het steven richting de VVD. De VVD zou graag samenwerken met het CDA om te voorkomen dat Den Uyl wederom premier werd.[345] Er waren slechts vijf gesprekken nodig om tot een regeerakkoord tussen het CDA en de VVD te komen.[346] Na de eerste dag onderhandelingen dineerden Van Agt en Wiegel gezamenlijk in restaurant Le Bistroquet. Wiegel had hierover een fotograaf laten tippen zodat deze de – zoals later zou blijken – beroemdste Nederlandse politieke foto kon nemen.[347] Eerder die dag hadden de partijen al overeenstemming bereikt over de zetelverdeling. 'Het etentje was dus meer een bekrachtiging. Het is daar niet beklonken, het was al beklonken.' aldus Wiegel.[348]

Gedurende die avond zou met name Van Agt stoom afblazen over zijn ervaringen met de kabinetsformatie met de PvdA, Wiegel luisterde voornamelijk.[349] De onderhandelingen vonden ook plaats in een andere sfeer.[350] Na zijn eerste gesprek met Van Agt meldde Wiegel: 'Dit wordt het, we gaan het redden. Maar het meest fantastische is dat ons gesprek een verademing was voor Van Agt.'[351] Ook Van Agt reageerde positief:

> Het gesprek dat wij voerden in Le Bistroquet was eerst en vooral van politieke aard […] Het belangrijkste was dat Hans mij van meet af aan met open vizier en in vertrouwen tegemoet trad. Hij

[342] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4", 76.
[343] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 95–96.
[344] Ibid.
[345] Vermeulen, *De liberale opmars: 65 jaar VVD in de Tweede Kamer*, 118.
[346] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4", 73.
[347] Naar eigen zeggen van Wiegel. "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[348] Vermeulen, *De liberale opmars: 65 jaar VVD in de Tweede Kamer*, 120.
[349] "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[350] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 105.
[351] Ibid., 49.

> kwam er rond voor uit dat de VVD graag weer wilde regeren en dat hij daarom schikkelijk wilde zijn. Dat heb ik beantwoord met een matiging van de eisen die uit onze fractie kwamen.[352]

De zetelverdeling die was overeengekomen – 10 voor het CDA en 6 voor de VVD – was een evenredige verdeling op basis van de verkiezingsuitslag. Dat dit zo gemakkelijk overeen werd gekomen was frappant: eerder had het CDA zich maandenlang verzet tegen de – eveneens evenredige verdeling – van 8-7-1 bij de onderhandelingen met de PvdA. Wiegel ging bewust toeschietelijk de onderhandelingen in en ging meteen met de zetelverdeling akkoord. Wiegel: 'Het ging om onmiddellijk dat eerste punt, om dat vertrouwen meteen neer te leggen. Daar hebben wij dus geen drie maanden over zitten bekvechten.'[353] Voor Wiegel was dit persoonlijke vertrouwen cruciaal bij de onderhandelingen en hij hechtte dan ook weinig waarde aan een regeerakkoord. Enkele jaren eerder had hij hierover zijn gedachten over al op papier gezet in de publicatie *De geloofwaardigheid van een alternatief* (1974).

> Andere overweging was, dat wanneer het vertrouwen niet bestond, compensatie voor dat niet bestaande vertrouwen niet gevonden zou kunnen worden in een zo gedetailleerd mogelijk regeeraccoord. […] Kortom zonder vertrouwensrelatie tussen de fractie-voorzitters van de mogelijke regeringspartners is er geen garantie voor het bestendig voortbestaan van een coalitie. Anders gezegd: politieke wilsovereenstemming is belangrijker dan een lijstje detailafspraken.[354]

De houding van Wiegel ten opzichte van regeerakkoorden was echter wel ambivalent. Enerzijds was hij voorstander van een akkoord op hoofdlijnen, anderzijds beschouwde hij het wel als een verzekeringspolis 'voor het geval één van de partners plotsklaps iets anders zou willen.'[355] Maar in de ogen van Wiegel kan een regeerakkoord niet zonder een vertrouwensrelatie tussen de partijleiders. Verder diende het ook ter legitimatie naar de fractie en achterban:

> Met zo'n regeerakkoord kan je de wereld ook niet redden natuurlijk. Maar het is een bewijs van het feit dat er gezwoegd is. Zweet op het hoofd. Het heeft intern het idee van 'daar zijn de dames en heren aan gebonden!
>
> *Interview Wiegel, 25 april 2018.*[356]

Het ontbreken van onderling vertrouwen was in de ogen van Wiegel de reden dat de formatie met de PvdA mislukt was. Hij had de formatie nauwgezet gevolgd om te bestuderen 'wat goed werd gespeeld en waar blunder werden gemaakt.'[357] Bij de eerdere kabinetsformatie was er een 'ingekankerd wantrouwen tussen PvdA, CDA en D'66 gebleken.'[358] Begin november zette hij nogmaals uiteen in een brief aan de koningin dat onderling vertrouwen onontbeerlijk was. 'De gesprekspartners zullen elkaar met respect tegemoet dienen te treden en elkaar als gelijkwaardig

---

[352] Ibid., 112.
[353] "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[354] Wiegel, *De geloofwaardigheid van een alternatief*, 17.
[355] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 209.
[356] "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[357] "NL-HaNA, Wiegel, 2.21.303, inv.nr. 130".
[358] "NL-HaNA, Wiegel, 2.21.303, inv.nr. 204".

moeten beschouwen. Op waarachtige samenwerking komt het nu aan.'[359] Wiegel was bereid die waarachtige samenwerking aan te gaan met het CDA.

Wiegel hechtte dus veel waarde aan persoonlijk vertrouwen, een gelijkwaardige samenwerking en gedeelde visie. Hierin zijn al enkele elementen van de definitie van vriendschap zichtbaar. Het CDA van Van Agt wilde samenwerken op basis van die gelijkwaardigheid. Wiegel: 'De allergrootste kunst voor de grootste partij: men moet niet denken "wij zijn de grootste en wij maken de dienst uit". Van Agt wilde ook veel delen met de VVD'.[360] Het slagen van de formatie met Van Agt weet Wiegel zelf aan 'de politieke wil het eens te worden, met wederzijds vertrouwen, ziende naar de beide verkiezingsprogramma's en met geven en nemen.'[361] Een duidelijk teken hiervan was zijn reactie toen de CDA-fractie meer dan honderd amendementen had op het concept van het regeerakkoord: 'Zeventien van de honderd amendementen zijn voor de VVD niet aanvaardbaar en wij gaan nu kijken welke dat zijn.'[362] De partijleiders van het CDA en de VVD bereikten op 22 november een concept regeerakkoord en – na behandeling van de amendementen – op 26 november een definitief akkoord.

Het definitieve regeerakkoord werd unaniem door de VVD-fractie aangenomen, maar zes fractieleden van het CDA stemden tegen. Deze werden later aangeduid als de 'loyalisten' die 'de totstandkoming van een kabinet op basis van dit akkoord niet wilden bevorderen maar ook niet wilden beletten.'[363] Wiegel werd gedurende het urenlang durende fractieberaad van het CDA op de hoogte gehouden, zo ontving hij een briefje van fractiegenoot Joekes met informatie: 'Handjevol ARP tegen op emotionele gronden'.[364] In oktober 1977 had Wiegel overigens al (juist) ingeschat dat een aantal CDA-Kamerleden niet zouden instemmen met een regeerakkoord met de VVD:

> Gesprekken met CDA-leden hadden ons later duidelijk gemaakt, dat een minderheid van zo een man of vier, vijf, uit hun kring zich tegen die samenwerking zou hebben verzet, waardoor die 77 zetels slechts een *papieren meerderheid* [nadruk FW] bieden. […] Degenen, die fundamentele bezwaren hebben tegen samenwerking met ons, zijn volgens mijn waarnemingen uitsluitend in de vroegere AR-fractie te vinden.[365]

De latere loyalisten waren inderdaad bijna allemaal afkomstig uit de voormalige ARP-fractie. De 'papieren meerderheid' was ook wankel, getuige de omslachtige formuleringen in het eindverslag over de loyalisten. Van der Grinten concludeerde dat de fracties een constitutionele parlementaire binding aangingen met het kabinet en de loyalisten zich niet van hun fractie hadden afgescheiden: de twee fracties hadden gezamenlijk een meerderheid en dat telde.[366] Overigens wilde zowel Wiegel als Van Agt niet dat de term 'loyalisten' gebruikt zou worden in het eindverslag van de informateur, getuige hun aantekeningen bij het conceptverslag.[367] De aanduiding werd inderdaad

[359] "NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 10486".
[360] Huys, "College Tour: Dries van Agt en Hans Wiegel".
[361] "NL-HaNA, Wiegel, 2.21.303, inv.nr. 130".
[362] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 285.
[363] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4", 73.
[364] "NL-HaNA, Wiegel, 2.21.303, inv.nr. 202".
[365] "NL-HaNA, Wiegel, 2.21.303, inv.nr. 204".
[366] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4", 73.
[367] "NL-HaNA, Wiegel, 2.21.303, inv.nr. 202"; "KDC, Archief A.A.M. van Agt, inv. nr. 683. Brief (concept) van W.C.L. van der Grinten, formateur, aan de koningin, met verslag van de kabinetsformatie."

niet gebruikt in het uiteindelijke verslag.[368] De situatie met de loyalisten leidde wel tot vertraging bij de benoeming van Van Agt als formateur. Uiteindelijk benoemde de koningin op 8 december Van Agt tot formateur. Eerder had de koningin Van Agt 'ongeschikt' genoemd, maar onduidelijk is op welke positie die ongeschiktheid betrekking had.[369] Volgens Van Agt was de koningin 'merkbaar ongelukkig' met de wending.[370] Het uitzoeken van ministers ging vervolgens voorspoedig en op 17 december was de formatieperiode rond. Van Agt werd premier en Wiegel vicepremier. Op 23 december vond de eerste Ministerraad van de net beëdigde ministers plaats. Van Agt opende de vergadering:

> De Minister spreekt bij de opening van de eerste vergadering van dit kabinet de hoop en het vertrouwen uit dat de raad in de komende, ongetwijfeld moeilijke tijd, eenzelfde besluitvaardigheid en vriendschappelijke wijze van omgaan aan de dag zal leggen als is gebleken bij de kordate en inschikkelijke wijze waarop dit kabinet tot stand is gebracht. Spreker heeft daarin het volste vertrouwen.[371]

Vlak na het einde van de kabinetsformatie memoreerde Van Agt dus al de 'vriendschappelijke' wijze waarop het kabinet tot stand gekomen was. Wiegel wist ook hoe hij met Van Agt moest omgaan: 'Je moet hem in zijn eer laten, probeer hem nooit op de knieën te krijgen, anders stuit je op beton.'[372] Dat was de cruciale fout die de PvdA gemaakt had. Wiegel: 'Ik heb die aanval [Menten-debat] van de PvdA op Van Agt ook niet begrepen.'[373] Het CDA was daarnaast bereid zichzelf niet als superieur te zien, maar in een gelijkwaardige positie en met een gelijkwaardige mentaliteit samen te werken.[374] Later hebben zowel Wiegel als Van Agt gewezen op de invloedrijke rol van hun goede onderlinge relatie bij de kabinetsformatie.[375] Wiegel onderhield overigens amicale relaties met meer politici. Als Kamerlid had Wiegel ook met Aantjes – de latere fractievoorzitter van het CDA en één van de loyalisten – goed contact.[376] Voor Wiegel hadden goede persoonlijke relaties ook een functie.[377]

> Als je goeie verhoudingen hebt in de persoonlijke sfeer, kun je iemand veel gemakkelijker heel hard aanpakken dan wanneer je de pest aan elkaar hebt. Dat was bijvoorbeeld het geval tussen Joop den Uyl en mij. We mochten elkaar graag en durfden elkaar daardoor flink aan te pakken.[378]

Van Agt en Wiegel werkten niet alleen in de formatie goed samen, maar ook in het gevormde kabinet vormden zij een tandem. Van Agt: 'We hadden twee premiers. Wij waren een vennootschap onder firma.'[379] Van Agt kon ook op hem rekenen als het ging om het invallen voor de premier. 'Hans stribbelde nooit tegen als hem gevraagd werd de voorzittershamer over te

---

[368] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4".
[369] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 67.
[370] Ibid.
[371] "Nationaal Archief, Den Haag, Ministerraad, nummer toegang 2.02.05.02, inventarisnummer 2210".
[372] "NL-HaNA, Wiegel, 2.21.303, inv.nr. 204".
[373] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 206.
[374] Huys, "College Tour: Dries van Agt en Hans Wiegel".
[375] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 113; "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[376] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 56.
[377] "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[378] Verbraak, *Politici: kijken in de ziel*, 41.
[379] Huys, "College Tour: Dries van Agt en Hans Wiegel".

nemen. Allereerst omdat hij een kameraad was. Vervolgens omdat hij die klus graag deed.'[380] In tegenstelling tot de samenwerking tussen Den Uyl en Van Agt, werd deze relatie dus ook meer dan de som der delen in het delen van de lasten van het premierschap. De goede onderlinge relatie straalde ook af op de andere leden van het kabinet en is daarmee van 'enorme betekenis' geweest voor het kabinet.[381] Er waren ook veel overeenkomsten in karakter en levenshouding tussen de twee partijleiders. Ze hadden het gevoel begonnen te zijn aan 'een hachelijk avontuur'. [382] Van Agt:

> Alleen in een optimale samenwerking kun je zoiets overleven. Een extra stimulans tot wederzijdse loyaliteit gaven de laatdunkende commentaren op het Binnenhof en in de pers over de kwaliteit en levensvatbaarheid van ons kabinet. De karaktereigenschappen die mijn vice-premier en ik deelden waren essentieel voor het welslagen van onze samenwerking in het kabinet. Wij zijn geen van beiden gedreven, bevlogen of fanaat. Wij missen allebei het verblindend geloof in eigen gelijk. Hans en ik kunnen relativeren en lachen, ook om onszelf.[383]

4. DE KABINETSFORMATIE VAN 1977: MOEDER ALLER FORMATIES?

Het verloop van de kabinetsformatie 1977 was als een tragikomedie. Maar liefst 300 dagen na het demissionair worden van het kabinet-Den Uyl, legde het kabinet-Van Agt haar regeringsverklaring af. Dit lengterecord zou pas in 2017 verbroken worden. Het verloop van de formatie had veel te maken met de houding, karakters en onderlinge relaties van de hoofdrolspelers. Het had ook een persoonlijk effect op hen. Joop Den Uyl was er volgens Van Thijn nooit helemaal overheen gekomen: de formatie had 'dwars door zijn ziel gesneden.'[384] In 2010 verklaarde Van Agt dat de lange duur en het uiteindelijke mislukken van de formatie met Den Uyl 'minstens zo veel aan mij [lag].'[385]

Transactiekosten zijn in staat het verloop van de formatie te verklaren. Bij het bereiken van elk deelakkoord (sociaaleconomisch akkoord, abortusvraagstuk, volledig regeerakkoord, verdeling van aantal ministersposten etc.) kon men weliswaar een verdere stap zetten in de formatie, maar elke stap verhoogde tegelijkertijd de politieke transactiekosten van het gehele pakket. En bij kabinetsformaties geldt: de finish wordt pas gehaald als men over het gehele pakket eens is. Uiteindelijk werden de transactiekosten voor het geheel zodanig hoog dat het complete akkoord te kostbaar was geworden: de formatie mislukte. Het was alsof de onderhandelaars steeds verder verstrikt raakten in een fuik. Daarbij werd de agenda ook steeds 'smaller': omdat de uitruilmogelijkheden steeds beperkter werden, werd het steeds lastiger om compromissen te bereiken.[386]

De politieke transactiekosten werden bij elk deelakkoord hoger omdat de betrokkenen bij elk deelakkoord krediet verspeelden (ofwel bij elkaar ofwel in de fractie/partij) en de persoonlijke verhoudingen steeds meer onder druk kwamen te staan. Zeker in het begin probeerden Den Uyl

---

[380] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 115.
[381] "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[382] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 114.
[383] Ibid.
[384] Ibid., 96.
[385] Huys, "College Tour: Dries van Agt en Hans Wiegel".
[386] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 281.

en Van Agt veel rekening met elkaar te houden.[387] Na verloop van tijd konden de ergernissen en frustraties zich echter zodanig opstapelen dat men als het ware in een psychische loopgravenoorlog met elkaar geraakte. Dit blijkt ook wel uit het feit dat Van Agt 'werkelijk afgepeigerd' was na de onderhandelingen met de PvdA.[388] De transactiekosten voor een kabinet met de PvdA werden dusdanig hoog dat het dat het alternatief aantrekkelijker werd. Een coalitie met de VVD bleek lagere politieke transactiekosten te hebben daarom koos het CDA voor de VVD. Uiteindelijk bleek hier de door de coalitietheorie voorspelde middenpositie van het CDA aantrekkelijk te zijn: zij kon zowel regeren over links als rechts. Het CDA had een alternatief, de PvdA niet. Hier heeft de PvdA te weinig oog voor gehad. Later zou het doorbreken van deze spilpositie één van de motivaties vormen voor de totstandkoming van het eerste kabinet Paars.

Het slagen van de formatiepoging met Wiegel kan verklaard worden doordat de transactiekosten hier veel lager waren. Enerzijds was de relatie tussen Van Agt en Wiegel hierop van invloed: de onderlinge klik en het persoonlijke vertrouwen verlaagden de transactiekosten. Anderzijds speelde ook de context een rol: men begon bij deze onderhandelingen met een grotendeels schone lei waardoor de transactiekosten vanzelf lager waren: Van Agt was ontsnapt uit de fuik. De mislukte formatiepoging met Den Uyl was echter zeker geen onafwendbaar noodlot: keuzes van hoofdrolspelers hebben grote invloed gehad op het verloop van de formatie. Voorbeeld hiervan is dat er bij geen enkele tussentijdse hindernis de conclusie werd getrokken dat de formatiepoging op dat moment mislukt was: de PvdA en het CDA bleven het met elkaar proberen.[389] Hierdoor werd het verloop van de formatie een uitputtingsslag.

Personen en persoonlijke verhoudingen zijn van grote invloed geweest op het verloop van de formatie van 1977. De machtsstrijd binnen het CDA vergde z'n tol. Zo had Van Agt niet genoeg gezag bij de fractietop van het CDA en was er sprake van een 'vierhoofdig leiderschap'.[390] Dit had ook indirect effect op de PvdA. Aantjes – één van die vier hoofden – was georiënteerd richting de PvdA. In zijn hoop te kunnen bijdragen aan een tweede kabinet-Den Uyl gaf hij aan de PvdA een te positief beeld van de sfeer binnen het CDA.[391] Daarom bond de PvdA niet in: ze waren ervan overtuigd dat Aantjes te zijner tijd de fractie mee kon krijgen. Dat bleek echter niet het geval. De persoonlijke verhoudingen tussen de onderhandelaars is eveneens invloedrijk geweest. Jaren later sprak Van Thijn:

> Ik begrijp inmiddels enorm veel meer van de persoon Van Agt en het feit dat Hans Wiegel voor hem een verademing moet zijn geweest. Wij hebben allen fouten gemaakt in de persoonlijke verhoudingen. Ik heb het bloed onder zijn nagels vandaan gehaald.[392]

Andersom was dit ook het geval. Aantjes: 'Hij [Van Agt] werd vreselijk behandeld door Den Uyl, maar Van Agt haalde de PvdA ook het bloed onder de nagels vandaan.'[393] Later in de kabinetsformatie zijn de persoonlijke verhoudingen tussen Wiegel en Van Agt van grote invloed

[387] Tjeenk Willink, "Bij grote coalitie risico's voor CDA".
[388] "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[389] "Interview Tjeenk Willink, 11 mei 2018".
[390] Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977", 22, 24.
[391] Ibid., 77.
[392] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 97.
[393] Ibid., 61.

geweest op het slagen van hun kabinetsformatie. Hoewel zij bij de start van die onderhandelingen nog geen vrienden waren, zijn zij dat wel geworden. Wiegel:

> Iedereen heeft in het leven maar een paar echte vrienden. Voor zover ik échte vrienden in de politiek heb gekregen, nou Van Agt is daar één van. Ik heb hem pas echt leren kennen toen – wanneer was het? – november 1977 toen de besprekingen met de PvdA waren vastgelopen. En toen wij om tafel kwamen, tóen heb ik hem leren kennen. Toen was het ijs ook heel snel gebroken.[394]

Interview Wiegel, 25 april 2018.[395]

DUIDING VAN DE PERSOONLIJKE VERHOUDINGEN

Uit het verloop van de kabinetsformatie van 1977 blijkt wel dat persoonlijke relaties van grote invloed zijn geweest. De vraag is echter hoe deze relaties geduid moeten worden en hoe deze invloed zich precies deed gelden. Politieke vriendschap kent zeven elementen: bij gedeeltelijke aanwezigheid daarvan is er sprake van een goed persoonlijke relatie, bij volledige aanwezigheid van een echte vriendschap. Van Agt en Wiegel geven beiden aan vrienden met elkaar te zijn geworden. Ook op basis van de zeven elementen kan geconcludeerd worden dat Van Agt en Wiegel een vriendschap met elkaar hadden.

Tabel 8. Aanwezigheid van elementen van vriendschap in kabinetsformatie 1977

Definitie	Aanwezig?	Teken van aanwezigheid
Vriendschap is een wederkerige relatie tussen individuen (1)	✓	De relatie was gebaseerd op de overeenkomst in karakter en levenshouding, niet op hun status als partijleider. Dit blijkt wel uit de woorden van Van Agt dat 'Hans mij van meet af aan met open vizier en in vertrouwen tegemoet trad.' Hier was primair sprake van een relatie met 'Hans' en pas secundair met de leider van de VVD.[396]
wordt gekarakteriseerd door affectie (2)	✓	De relatie had een diepere lading dan strikt functioneel. Wiegel: 'Wij hadden een absolute loyaliteit. Wij hebben het heel moeilijk gehad […] wij hebben dat steeds gered, elkaar vastgehouden!'[397] De affectie blijkt ook uit de werkverdeling met vicepremier die Van Agt met het premierschap hielp.
wordt gekarakteriseerd door gelijkheid (3)	✓	Gelijkheid blijkt uit de wens van beiden om op basis van een gelijkwaardige samenwerking een coalitie aan te gaan, de mentaliteit bij de zetelverdeling en de taakverdeling tussen Van Agt en Wiegel binnen het kabinet.
heeft morele consequenties (4)	✓	Beiden vonden persoonlijk vertrouwen van enorm belang en vertrouwden elkaar hierin. Wiegel durfde de 'gok' met de loyalisten aan omdat hij Van Agt vertrouwde. Wiegel zelf verklaarde het slagen van de formatie aan 'de politieke wil het eens te worden, met wederzijds vertrouwen.'[398]
is meer dan de som der delen (5)	✓	De relatie van Van Agt en Wiegel had een positieve uitstraling op de sfeer binnen het gehele kabinet.

[394] "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[395] Ibid.
[396] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 112.
[397] "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[398] "NL-HaNA, Wiegel, 2.21.303, inv.nr. 130".

kent aanvaarding van uiteenlopende opvattingen (6)	✓	De sfeer van de onderhandelingen was open. Wiegel verklaarde ook slechts zeventien van de honderd amendementen onaanvaardbaar. Wiegel zei zelf over de onderhandelingen: 'Waarom is wat de één zegt fantastisch en wat de ander zegt niks? Dat heeft ook altijd in m'n onderhandelingen een rol gespeeld "Ja ik vind dat ik gelijk heb, maar de ander heeft eigenlijk ook wel een beetje gelijk".'[399] Ook Van Agt had een open houding tegenover Wiegel: 'Wij missen allebei het verblindend geloof in eigen gelijk.[400]
kent als basis een gedeeld en groots project (7)	✓	Wiegel en Van Agt beschouwden het kabinet als een 'hachelijk avontuur' en moesten opboksen tegen de negatieve reacties in de media: hiermee werden ze alleen maar nog gedrevener het kabinet een succes te laten worden. Het welslagen van het kabinet was dus hun grootse project. Wiegel doorstond ook meermaals de druk vanuit zijn eigen partij om het kabinet te laten vallen.[401]

Uit bovenstaande analyse van de zeven elementen van vriendschap blijkt wel dat er werkelijk sprake was van een vriendschap tussen Van Agt en Wiegel. Deze vriendschap werd ook zichtbaar bij de start van het tweede kabinet-Van Agt (CDA, PvdA, D'66) dat zonder de VVD verder ging. Van Agt zag zodanig op tegen het uitspreken van de regeringsverklaring en het incasseren van het oppositiegeluid van zijn goede vriend Wiegel dat hij meermaals de regeringsverklaring uitstelde:

Van Thijn

'Wat ik bijna vertederend vond, was dat hij er als een huis tegen op zag dat zijn vriend Wiegel hem ging bestrijden bij de regeringsverklaring in de Tweede Kamer. […] Hij vroeg om uitstel. Wiegel gaf van onder uit de zak fel oppositie. Dries kon er niet tegen, hij was helemaal uit het lood geslagen. Van Agt gaf steeds andere bewindslieden het woord als Wiegel bij de interruptiemicrofoon stond.'[402]

Wiegel

'Toen moest ik natuurlijk bij de regeringsverklaring de minister-president te lijf. […] Nou, mooi theater opgevoerd. Van Agt, die kon dat gewoon niet. Die heeft ook uitstel gevraagd om… *c'est la vie* hé. Dat is ook politiek.'[403]

Van Agt

'Ik vond het spijtig dat de verkiezingen van 1981 een politieke scheidsmuur tussen Hans en mij geplaatst hadden. Tot onze verbijstering stonden we na vier goede jaren als leiders van enerzijds het kabinet en anderzijds de oppositie tegenover elkaar. Maar als het, volgens ieders nieuwe rol, op scherpschieten aankwam, wou dat niet meer lukken.'[404]

Van Agt verliet even later ook de politiek. Wiegel had in 1982 de landelijke politiek al verlaten. Desgevraagd geeft Wiegel aan dat hij denkt dat zijn vertrek van invloed was op het besluit van Van Agt.[405] Wiegel: 'Als ik was gebleven, dan was hij waarschijnlijk ook gebleven.'[406] De twee vrienden hebben dit echter nooit met elkaar besproken. Van Agt heeft op een ander moment wel 'misschien wel' geantwoord op de vraag of Wiegel's vertrek ook tot zijn vertrek leidde.[407] Hoewel deze gebeurtenissen pas in 1981 en later speelden, tonen zij wel aan hoe intens de vriendschap tussen de twee politici was.

[399] "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[400] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 114.
[401] Ibid., 51.
[402] Ibid., 98.
[403] "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[404] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 118.
[405] "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[406] Ibid.
[407] Koster, *De eenzame fietser: insiders over de politieke loopbaan van Dries van Agt*, 229.

Daarentegen was er volstrekt geen sprake van een vriendschap tussen Den Uyl en Van Agt: er was geen sprake van affectie, wederkerigheid, gelijkheid of aanvaarding van uiteenlopende opvattingen. Het waren echter ook zeker geen vijanden. Het waren twee eigengereide karakters, die niet zozeer met elkaar botsten, als wel elkaar simpelweg niet konden vinden.[408] Het waren volgens een notitie van Tjeenk Willink uit 1977 'twee volstrekt verschillende werelden die wel – rationeel– met elkaar wilden samenwerken, maar dat op grond van hun ervaringen psychisch steeds minder konden opbrengen.'[409] Verder stond Den Uyl – politicus pur sang – tegenover de 'anti-politicus' die 'per toeval' de politiek ingerold was.[410] Den Uyl en Van Agt waren hiermee niet in staat tot een voldoende vertrouwensbasis te komen om succesvol samen te kunnen werken.

Het was echter niet zo simpel dat de slechte verhoudingen tussen Den Uyl en Van Agt de formatie zou hebben laten mislukken. De transactiekosten van hun formatiepoging werd verhoogd door meerdere factoren, waar hun relatie er wel één van was. De botsende karakters, krassen op de ziel vanwege eerdere ervaringen, slechte herinneringen aan samenwerking met de andere partij, een fundamenteel andere duiding en interpretatie van de verkiezingsuitslag en daarbij het onvermogen van beide partijleiders om dit vanuit het perspectief van de ander te bezien vormden geen basis voor een samenwerking gestoeld op vertrouwen. Hiermee werden de politieke transactiekosten zodanig verhoogd dat het CDA uiteindelijk uitweek naar haar alternatief omdat dit aantrekkelijker was geworden.

Overigens is Van Thijn er altijd van overtuigd gebleven dat Van Agt bewust de formatiepoging torpedeerde omdat hij te erg gekrenkt was in het Menten-debat. Van Thijn: 'Ik heb er onder geen enkele omstandigheid begrip voor, dat Van Agt met dubbele kaarten speelde.'[411] Van Thijn kreeg dit te horen van Duynstee, een vriend van Van Agt.[412] Diezelfde Duynstee had eerder contact gehad met VVD-leider Wiegel.[413] Dit is volgens Wiegel het enige contact tussen de VVD en het CDA over de kabinetsformatie geweest in deze periode.[414] Het is dus maar zeer de vraag of Van Thijn's vermoeden correct is. Geheel ondenkbaar is het echter niet. Zo verklaarde Lubbers – die evenals Van Agt minister was in het eerste kabinet-Den Uyl – hierover het volgende: 'Ik ben ervan overtuigd dat Van Agt niet met Den Uyl samen wil, dat wil ik ook niet meer.'[415] De vraag hierbij is wel of Van Agt hier bewust op aanstuurde.

CONCLUSIE

---

[408] "Interview Tjeenk Willink, 11 mei 2018".
[409] "NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 10481".
[410] Ibid.
[411] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 97.
[412] Duynstee voorzag Van Agt regelmatig van ongevraagd advies, die overigens vaak niet opgevolgd werden. Toen Van Agt premier werd, probeerde Duynstee via hem aan een nieuwe baan te komen. Van Agt was hier niet echt behulpzaam in. Het is dus maar zeer de vraag in hoeverre Duynstee een betrouwbare bron is wat Van Agt's motieven en overwegingen betreft. "KDC, Archief A.A.M. van Agt, inv. nr. 655. Brief van prof.mr. F.J.F.M. Duynstee over de kabinetsformatie. Met bijlagen."
[413] "KDC, Archief A.A.M. van Agt, inv. nr. 450. Brief van prof.mr. F.J.F.M. Duynstee over een telefoontje van H. Wiegel over de kabinetsformatie. Met notitie 'Het uur van de waarheid' met aantekeningen."
[414] "Interview Hans Wiegel, 25 april 2018".
[415] Lubbers, *Persoonlijke herinneringen*, 143.

Door het mislukken van de formatie van het tweede kabinet-Den Uyl zou hij nooit meer premier worden. Dit is deels te wijten aan de keuzes die gemaakt werden aan het begin van het proces. Den Uyl had zelf de zaak al hoog opgespeeld door te spreken over een progressief kabinet en D'66 te betrekken bij de besprekingen. Eigenlijk was Den Uyl ongeschikt als formateur in de allereerste beginfase: men had moeten beginnen met een informateur die kon werken aan draagvlak en vertrouwen. Zijn ongeschiktheid had te maken met zijn karakter: hij was een onderhandelaar, geen bemiddelaar. Tjeenk Willink: 'Een belemmering vormde de wijze van onderhandelen van Den Uyl. Zwak omdat hij wilde overtuigen in het debat, ook van de noodzaak van een compromis.'[416] Overigens was het benoemen van Den Uyl als formateur wel conform zijn eigen advies aan de koningin.[417]

Verder compliceerde de organisatiestructuur van de PvdA de onderhandelingen. Zowel de onderhandelaars (Van Thijn en Den Uyl), de fractie, het partijbestuur en de partijraad speelde een rol in de onderhandelingen. Van Thijn: 'Men onderhandelt met de onderhandelaar'.[418] Er was volgens Van Agt: 'streng en gedurig toezicht van alle autoriteiten in de PvdA: het partijbestuur, de partijraad en het congres'.[419] De constante druk van deze gremia beperkten onderhandelaar Van Thijn in zijn bewegingsruimte. De 'autoriteiten' bleven ook vasthouden aan hun harde eisen (vanwege de verkiezingswinst) en hadden niet – zoals Van Thijn – inzicht in de werkelijke situatie bij de onderhandelingen wat zou hebben geleid tot meer compromisbereidheid. Ook de organisatie van de CDA leidde tot complexiteit: het proces van eenwording leidde tot een interne machtsstrijd gedurende de kabinetsformatie.

Opvallend is verder dat Terlouw hoogstens een bijrol speelde in de onderhandelingen tussen de PvdA en het CDA. Terlouw lijkt – getuige het dagboek van Van Thijn – verschillende rollen aangenomen te hebben. Hij was soms aanjager, soms bemiddelaar maar bovenal toehoorder en toekijker bij een schouwspel tussen de PvdA en het CDA; tussen Van Agt, Den Uyl en Van Thijn. Op aandringen van de PvdA en bij de gratie van het CDA mocht hij meedoen. Bij cruciale gesprekken werd hij ook niet betrokken. Zo probeerde hij ook bij de verdeling van de ministerposten te bemiddelen, door bijvoorbeeld een 7-7-1 constructie met Justitie naar D'66 voor te stellen. De formules 8-7-1 of 7-7-2 hadden toen echter al mythische proporties aangenomen: de PvdA en het CDA hadden zich ingegraven in hun psychische loopgraven. Het feitelijk belang daarvan werd niet meer voldoende herkend. Terecht hadden de informateurs Veringa en Den Uyl eerder al opgemerkt dat 'getallen op zichzelf los van bij voorbeeld de zwaarte van de portefeuilles niet van doorslaggevende betekenis moeten worden geacht.'[420]

Persoonlijke verhoudingen hebben dus een grote rol gespeeld in de kabinetsformatie van 1977: 'Meer dan ooit tevoren heeft deze formatie in het teken gestaan van mensenwerk.'[421] Het mislukken van de kabinetsformatie van tweede kabinet Den Uyl lag wellicht niet zozeer alleen aan de verhoudingen gedurende de formatie, als wel ook de voorgeschiedenis en het vooruitzicht van Van Agt om ónder Den Uyl te moeten gaan werken. Van Agt was overigens ook een geslepen onderhandelaar en was uitstekend in staat om met z'n wisselende karaktertrekken anderen te

[416] Tjeenk Willink, "Bij grote coalitie risico's voor CDA".
[417] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 1", 2.
[418] Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, 64.
[419] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 112.
[420] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4", 48.
[421] Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, 9.

ontregelen. De misvattingen omtrent de uitspraak 'ik ga het politieke bos in' tonen wel aan dat Van Thijn niet in staat bleek Van Agt werkelijk te begrijpen:

> De hele nacht worstel ik met het verschijnsel Van Agt. Ik heb die dag zoveel Driesen gezien. […] Na zoveel maanden weet ik nog niet wie de echte Dries is. Ik houd het nu maar op de aardige Dries, onhandig, wisselvallig maar van goeden wille.[422]

Volgens Tjeenk Willink is elke formatie slechts te begrijpen vanuit het perspectief van de vorige formatie.[423] In 1973 had de PvdA 'ingebroken' en op slinkse wijze een kabinet met gedoogsteun weten te organiseren. Dat dit niet afgestraft, maar zelfs beloond werd door de kiezers kon het CDA dan ook niet verkroppen. Ook leek de PvdA geprofiteerd te hebben van de versterkte steun van de kiezers vanwege de gijzelingsacties, terwijl Van Agt daarbij in het kabinet leidend was geweest.[424] Burger – de formateur van het eerste kabinet Den Uyl in 1973 – verweet de PvdA zich niet voldoende ingeleefd te hebben in de positie van het CDA. 'Als je de tegenstander verslagen hebt, dan kun je op het lijk gaan dansen, maar dat is toch een beleid dat zich wreekt.'[425] Dat bleek het geval te zijn. Na maandenlange onderhandelingen, oplopende frustraties en toenemende complexiteit had de PvdA een dure les geleerd maar wel antwoord gekregen op de vraag '*Wat te doen met tien zetels winst?*'

Oppositie voeren.

[422] Ibid., 186.
[423] Tjeenk Willink, "Bij grote coalitie risico's voor CDA".
[424] "Interview Tjeenk Willink, 11 mei 2018".
[425] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 280.

Tabel 9: Tijdslijn kabinetsformatie 1977.[426]

Datum	Gebeurtenis	Toelichting
22 maart 1977	Vallen kabinet Den Uyl	
25 mei 1977	Verkiezingen	
1 juni 1977	Formatie o.l.v. Den Uyl (PvdA): PvdA, CDA en D'66	Opdracht om een kabinet te vormen dat 'het vertrouwen van het parlement mag genieten'.
27 juni 1977	Start inhoudelijke gesprekken tussen PvdA, CDA en D'66	Vertraging o.a. te wijten aan de treinkaping.
15 juli 1977	Mislukken formatiepoging Den Uyl.	
18 juli 1977	Verzoek van Koningin aan Van Agt om kabinet te vormen	Van Agt verzoekt de opdracht niet te hoeven aanvaarden.
20 juli 1977	Informateur Albeda (ARP) werkt aan lijmpoging	
26 juli 1977	Advies Albeda aan Koningin om formatie te laten hervatten o.l.v. Den Uyl	
27 juli 1977	Benoeming van formateur Den Uyl	
25 augustus 1977	Mislukken formatiepoging Den Uyl.	
26 augustus 1977	Benoeming informateur Veringa (KVP)	Opdracht om 'te geraken tot de vorming van een kabinet dat mag vertrouwen in voldoende mate steun in de volksvertegenwoordiging te vinden.'
2 september 1977	Benoeming informateurs Veringa (KVP) en Den Uyl (PvdA)	
21 september 1977	Akkoord fracties PvdA, CDA en D'66 op regeerakkoord	
24 september 1977	Instemming partijraad PvdA	
6 oktober 1977	Mislukken kabinetsformatie	
11 oktober 1977	Benoeming informateurs Verdam (ARP) en Vrolijk (PvdA)	Opdracht om 'met inachtneming van hetgeen in het tot dusverre gevoerde overleg is vastgesteld na te gaan op welke wijze op de kortste termijn een kabinet gevormd kan worden dat mag vertrouwen in voldoende mate steun in de volksvertegenwoordiging te ondervinden.'
24 oktober 1977	Akkoord tussen Van Thijn en Van Agt: 7-7-2, Justitie naar CDA maar niet naar Van Agt	
25 oktober 1977	Tegenstem partijraad PvdA	Had geen directe gevolgen.
26 oktober 1977	Benoeming van formateur Den Uyl	
4 november 1977	Mislukken formatiepoging Den Uyl.	
8 november 1977	Benoeming informateur Van der Grinten (KVP)	Opdracht om 'de mogelijkheden te onderzoeken om op de kortste termijn te geraken tot de vorming van een kabinet dat mag vertrouwen in voldoende mate steun in de volksvertegenwoordiging te ondervinden.'[427]
11 november 1977	Definitief afwijzen voorgestelde invulling ministersposten.	
14 november 1977	Start gesprekken tussen CDA en VVD	
22 november 1977	Concept regeerakkoord	Delen overgenomen van PvdA-CDA-D'66 akkoord.
26 november 1977	Akkoord fracties op regeerakkoord	
2 december 1977	Eindverslag informateur Van der Grinten	
8 december 1977	Benoeming formateur Van Agt	Opdracht om 'een kabinet te vormen dat mag vertrouwen in voldoende mate steun in de volksvertegenwoordiging te ondervinden. '
17 december 1977	Constituerend Beraad	
19 december 1977	Beëdiging kabinet Van Agt	
16 januari 1978	Regeringsverklaring	

[426] Bewerking van Merriënboer, "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977"; "NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 10490"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 2"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 3"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4".
[427] Deze benoeming was conform een advies van Van Agt, maar de opdracht is breder geformuleerd dan Van Agt (die sprak over een 'parlementair meerderheidskabinet').

6. DE KABINETSFORMATIE VAN 1994

Het was echt niet zo dat Wim Kok en ik heel graag Paars wilden. – *Jacques Wallage*[428]

Het kabinet dat op 22 augustus 1994 beëdigd werd, zou bekend worden onder de naam 'Paars'. Het kabinet was om twee redenen bijzonder: de PvdA en VVD zouden voor het eerst sinds 1952 samen regeren en het was het eerste kabinet zonder christelijke partijen sinds 1918. De totstandkoming van het kabinet had een lange aanloop: al vanaf 1977 vonden er bij het zogeheten 'Des Indes-beraad' gesprekken plaats tussen de (jongeren van de) PvdA, VVD en D66 over politieke samenwerking.[429] Hier werden de eerste persoonlijke contacten tussen de partijen gelegd en kon mentale rijping plaatsvinden over het idee van een gezamenlijke coalitie. Bij zowel de PvdA als de VVD was er sprake van een ergernis over het feit het CDA altijd een sleutelpositie had bij kabinetsformaties (zie bv. 1977). Maar Paars was bovenal een vurige wens van D66: de partij was notabene opgericht om democratische vernieuwing tot stand te laten komen en de hegemonie van de traditionele partijen te doorbreken.

Hoewel er dus sprake was van een groeiende bereidheid hiertoe, was de totstandkoming van Paars in 1994 volstrekt geen vanzelfsprekendheid. Andere coalities waren ook mogelijk en Paars had ook niet bij alle partijen in eerste instantie de voorkeur. De puzzel van de kabinetsformatie van 1994 is dus waarom er door de PvdA (en in mindere mate VVD) voor Paars gekozen werd. Deze keuze wordt verklaard door de persoonlijke relaties: de slechte verhoudingen tussen Kok en Wallage met Brinkman verklaren waarom een centrumlinks kabinet niet tot stand kwam. De goede persoonlijke verhoudingen tussen de kopstukken van de Paarse partijen – met name tussen Wallage en Bolkestein – verklaren waarom de totstandkoming van een Paars kabinet wel succesvol was.

DE OPMAAT NAAR DE KABINETSFORMATIE

Eerder was de vorming van een Paars kabinet niet mogelijk of niet opportuun geweest. 1994 bracht daarin verandering: voor het eerst wees de verkiezingsuitslag richting een Paars kabinet. De verkiezingen vormden een afslachting voor de regeringspartijen CDA (-20 zetels) en PvdA (-12 zetels).[430] Het grote verlies van het CDA kan verklaard worden door het feit dat Lubbers uit de politiek vertrok waarmee het CDA geen 'premiersbonus' opstreek en er twijfel was over de te volgen koers. Brinkman, de opvolger van Lubbers, nam duidelijk afstand van het gevoerde beleid en had eerder het kabinet al in moeilijkheden gebracht met zijn kritiek. Bij de PvdA voelde men de pijn van hervormingen in de sociale zekerheid. Het kabinet-Lubbers III had namelijk in 1991 ingrijpende hervormingen in de WAO doorgevoerd. Dit leidde in 1991 tot grote onrust binnen de PvdA en er moest zelfs een apart congres georganiseerd worden om steun voor de hervormingen – en partijleider Kok – uit te spreken. Dit trauma van de PvdA zou in de kabinetsformatie van 1994 nog een rol gaan spelen.

[428] "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[429] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 221.
[430] Ibid., 223.

Ondanks de afstraffing van de kiezer, werd de PvdA bij de verkiezingen de grootste partij met 37 zetels. Zij werd gevolgd door het CDA (34), VVD (31) en D66 (24). De andere partijen waren allemaal kleiner dan zes zetels. Op basis van deze verkiezingsuitslag lag de vorming van één van de volgende drie kabinetten voor de hand: Paars (PvdA-D66-VVD), centrumlinks (PvdA-CDA-D66) of centrumrechts (CDA-VVD-D66). De PvdA kon als grootste partij het initiatief nemen en een Paarse coalitie werd als eerst onderzocht. De voorkeur van de PvdA ging op dat moment echter nog wel uit naar een centrumlinkse coalitie. Dit was in het bijzonder het geval voor partijleider Wim Kok en tweede man Jacques Wallage.[431]

Tabel 10: Tijdslijn kabinetsformatie 1994.[432]

Datum	Gebeurtenis
3 mei 1994	Kabinet-Lubbers III wordt demissionair
3 mei 1994	Verkiezingen
6 mei 1994	Benoeming informateur Tjeenk Willink
14 mei 1994	Benoeming informateurs Van Aardenne, Vis en De Vries
6 juli 1994	Benoeming informateur Kok
29 juli 1994	Benoeming formateur Kok
12 augustus 1994	Akkoord fracties op regeerakkoord
22 augustus 1994	Beëdiging kabinet-Kok

Aan het slot van dit hoofdstuk is een tabel met de volledige tijdslijn van de kabinetsformatie van 1994 bijgevoegd.

1. DE EERSTE PAARSE POGING

Drie dagen na de verkiezingen werd Herman Tjeenk Willink – voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal – benoemd tot informateur. Deze benoeming was conform een aantal adviezen van de fractievoorzitters. Omdat er geen blokkades waren uitgesproken, moest de informateur onderzoeken welk kabinet als eerste onderzocht diende te worden. [433] Volgens Kok lag samenwerking van drie van de vier grootste partijen (PvdA, VVD, CDA, D66) voor de hand. Daarbij achtte hij een progressieve coalitie met de PvdA en D66 gewenst. Bolkestein had – net als D66 – geadviseerd om Tjeenk Willink tot informateur te benoemen omdat hij 'door alle grote partijen om zijn objectiviteit [wordt] gerespecteerd.'[434] D66 gaf aan een Paarse coalitie te willen vormen om de 'traditionele spilpositie van de Christen-democraten' te doorbreken.[435] De andere partijen benoemden geen expliciete voorkeur voor een coalitie. Tjeenk Willink voerde vervolgens gesprekken met de fractievoorzitters van alle partijen om te achterhalen welke coalitie al eerst onderzocht moest worden. In zijn verslag van het onderzoek berichtte Tjeenk Willink dat een

[431] Ibid., 224–25; "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[432] Bewerking van Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 1"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 7"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 2"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 9".,
[433] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 1", 3.
[434] Ibid., 5.
[435] Ibid., 6.

onderzoek naar een Paars kabinet 'gewenst dan wel niet onlogisch is.'[436] De fractievoorzitters dachten verschillend over de te ondernemen stappen mocht dat niet lukken. Tjeenk Willink concludeerde hiermee dat een Paarse coalitie niet alleen 'de eerste maar ook de enige mogelijkheid is die thans kan worden onderzocht.'[437] De koningin benoemde vervolgens drie informateurs: Van Aardenne (VVD), De Vries (PvdA) en Vis (D66).

De zes mannen – drie informateurs en drie partijleiders – gingen vervolgens aan de slag met de besprekingen over de vorming van een kabinet. Aanvankelijk was het enthousiasme over Paars – behalve bij D66 – vrij gematigd. De onderhandelingen vorderden traag en de bespreking van gevoelige onderwerpen werd regelmatig uitgesteld. Belangrijk twistpunten waren vooral de mate (en invulling) van bezuinigingen en het systeem van sociale zekerheid.[438] Zo wilde Bolkestein 18 miljard gulden aan bezuinigingen (ombuigingen) maar de PvdA slechts 8 miljard.[439] Zowel Bolkestein als Kok waren persoonlijk geen groot voorstander van Paars en hun respectievelijke achterbannen waren dat evenmin.[440] Zo vormde vooral bij vakbondsman Wim Kok de klassieke tegenstelling tussen werkgevers (VVD) en werknemers (PvdA) een psychologische barrière.[441]

Ook de VVD moest wennen aan het idee van Paars: Bolkestein ontving veel brieven van individuele leden, maar ook van VVD-fracties in gemeentes en provincies met verzet tegen de Paarse coalitie.[442] Wiegel – partijprominent van de VVD – sprak zich fel uit tegen Paars en dit had invloed op Bolkestein gedurende de onderhandelingen.[443] Volgens Wallage zei Bolkestein meermaals over een voorgesteld compromis: '[Ik] kan er wel mee akkoord gaan, maar dat wordt afgeschoten door mijn fractie en als mijn fractie het niet afschiet, dan schiet Wiegel het wel af.'[444] Ondanks de moeilijkheden vorderden de onderhandelingen toch langzaam en men bereikte op een aantal onderwerpen overeenstemming. Een doorrekening van de plannen door het CPB was echter vernietigend. Hiermee verslechterde de stemming ook.[445]

De informateurs zagen het belang van persoonlijke verhoudingen in en organiseerden daarom een informeel etentje tussen de zes betrokkenen bij Bolkestein thuis. Inhoudelijk werd er niet gesproken over de kabinetsformatie, maar de gezellige sfeer was wel goed voor de onderlinge verhoudingen.[446] De volgende dag bleek er echter veel weerstand te zijn bij met name de fractie van de VVD, maar ook bij de fractie van de PvdA. Informateur Vis in zijn dagboek: 'Frits wil wel, maar durft niet: de fractie'.[447] De VVD vond de voorgestelde bezuinigingen – met name die in de sociale zekerheid – niet ver genoeg gaan. Hoewel een nieuwe doorrekening van het CPB gematigd positief was, verstevigde de VVD haar eisen: er moest bezuinigd worden op zowel de lengte en duur van de WW- en WAO uitkeringen.[448] Kok en Van Mierlo werden overvallen door de nieuwe

---

[436] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 2", 2.
[437] Ibid., 3.
[438] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 234.
[439] Ibid.; Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank: memoires*, 184.
[440] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 235.
[441] "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[442] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 236; "NL-HaNA, VVD, 2e kamerfractie, 2.19.201, inv.nr. 463".
[443] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 236; "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[444] "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[445] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 237.
[446] Ibid.
[447] Ibid.
[448] Ibid., 239.

eisen. Het verschil van inzicht kon – voorlopig – niet meer worden overbrugd: de onderhandelingen werden afgebroken. Eerder had informateur Vis al in zijn dagboek genoteerd: 'Het kan zijn dat Frits een pseudo-crisis forceert ter wille van de achterban.'[449]

Na het afbreken van de onderhandelingen werd er in het bijzijn van de informateurs een debat gevoerd in de Tweede Kamer. Hierin knetterde het behoorlijk tussen Bolkestein en Kok. Kok verweet Bolkestein een gebrek aan politieke duidelijkheid door opeens met nieuwe eisen te komen, andersom verweet Bolkestein dat Kok te weinig politieke moed toonde om een aantal noodzakelijke hervormingen door te voeren.[450] Het debat toonde aan dat de psychologische barrière tegen samenwerking tussen de PvdA en de VVD nog overbrugd moest worden door beide partijleiders.

Tjeenk Willink werd weer ingeschakeld om te onderzoeken welke opties er waren en sprak met de partijleiders van de PvdA, CDA, VVD en D66. Geconcludeerd werd dat al deze partijen de voorkeur hadden voor een meerderheidskabinet, dat de programmatische verschillen relatief klein waren en dat het eerder overeengekomen pakket aan beleidsmaatregelen aanknopingspunten bood voor een regeerakkoord.[451] Verder wist Tjeenk Willink te bereiken dat de VVD aangaf dat de hervormingen in de sociale zekerheid en de bezuinigingen op de rijksbegroting afzonderlijke aandachtspunten waren. Dat was de grote winst van deze ronde: de VVD nam de koppeling hiertussen weg en dit opende de weg tot nieuwe onderhandelingen.[452]

De PvdA sprak nu een voorkeur uit voor een centrumlinkse coalitie (PvdA, CDA, D66), het CDA en de VVD hadden voorkeur voor een centrumrechtse coalitie (VVD, CDA, D66). D66 gaf aan alleen Paars te willen: centrumlinks en centrumrechts waren respectievelijk 'uitgesloten' en 'ongeloofwaardig'.[453] Tjeenk Willink onderzocht vervolgens toch eerst een centrumrechtse en daarna een centrumlinkse coalitie. D66 was niet bereid mee te werken aan een centrumrechts kabinet, maar wilde wel praten over een centrumlinks kabinet. Dat weigerde het CDA. Tjeenk Willink: 'Het is de hoogste tijd deze patstelling te doorbreken.'[454]

De patstelling zou doorbroken moeten worden door één vooraanstaand persoon te benoemen tot informateur van een meerderheidskabinet. Deze informateur zou een conceptprogramma moeten schrijven, met daarin de hoofdlijnen van het financiële en economische beleid. Vervolgens zou gekeken kunnen worden welke partijen onder welke voorwaarden hiermee akkoord konden gaan. Tjeenk Willink adviseerde om deze informateur van VVD-huize te laten komen.[455] Overweging hierbij was dat de blokkades voor zowel centrumrechts als Paars alleen door de VVD opgeheven konden worden. Als de VVD haar eisen wat betreft hervormingen en bezuinigingen in de sociale zekerheid zou matigen, dan zou Paars weer een reële optie worden of dan zou D66 bereid worden over centrumrechts te praten.[456] Het verloop van de geschiedenis liep echter anders: de koningin benoemde Wim Kok (PvdA) tot informateur om het concept te schrijven.

---

[449] Ibid., 237.
[450] "Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal, 29 juni 1994", 53.
[451] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 7", 2.
[452] Ibid.; "Interview Tjeenk Willink, 11 mei 2018".
[453] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 7", 3.
[454] Ibid., 4.
[455] Ibid.
[456] Ibid., 3; "Interview Tjeenk Willink, 11 mei 2018".

Was dit politieke bemoeienis van de koningin? De suggestie dat er sprake was van politieke inmenging en een voorkeur van de koningin voor de PvdA werd wel gedaan.[457] Het complexe van de situatie was echter dat de adviezen van de fractievoorzitters en vaste adviseurs niet eenduidig waren: er moest een keuze gemaakt worden door de koningin. De keuze voor Kok was echter wel riskant: als hij zou falen, kon de koningin beticht worden van politieke inmenging. Om risico's in te dammen en meer informatie in te winnen had het Kabinet van de Koningin eerder al contact gezocht met vicefractievoorzitter Wallage (PvdA). Wallage adviseerde om Wim Kok – en dus niet iemand van de VVD – tot informateur te benoemen.

Wallage wilde het initiatief bij de PvdA behouden en er diende haast gemaakt te worden met de kabinetsformatie met het oog op de begrotingsvoorbereiding voor 1995. Wim Kok was als demissionair minister van Financiën goed ingewerkt en dus geschikt voor de taak.[458] Wallage was het niet eens met het advies van Tjeenk Willink: 'Ik vond het zeer ongewenst, maar ook zeer onbegrijpelijk.'[459] Daarnaast ontving de koningin adviezen van haar vaste adviseurs, waaronder Tjeenk Willink. Scholten (CDA), vicepresident van de Raad van State, adviseerde eveneens Wim Kok tot informateur te benoemen.[460] Ook Deetman (CDA), voorzitter van de Tweede Kamer, stelde voor de demissionair minister van Financiën tot informateur te benoemen. Diezelfde Deetman had overigens een week eerder al voorgesteld aan de koningin om een informateur een proeve te laten schrijven. Hierbij had hij geadviseerd deze opdracht aan de toenmalig demissionair premier Lubbers te gunnen.[461] Wellicht was dat een poging van deze CDA'er om een centrumlinks kabinet te formeren en daarmee Brinkman voor een voldongen feit te stellen. Uiteindelijk benoemde de koningin Kok tot informateur: het blijft onduidelijk in welke mate de verschillende adviezen daarop van invloed zijn geweest. De opdracht werd formeel gegeven aan de demissionaire minister van Financiën en niet aan de PvdA-partijleider (beiden Wim Kok).[462] Hiermee werd vooral benadrukt dat de opdracht uit landsbelang was gegeven aan een persoon met kennis van de actuele stand van zaken. De dubbelfunctie leidde wel tot discussie in de Ministerraad over de staatsrechtelijke positie van Kok.[463]

2. DE PROEVE KOK EN DE KEUZE VOOR PAARS: EEN EENZAAM KARWEI

Kok ging vervolgens aan de slag met het schrijven van de proeve, 'een eenzaam karwei' aldus hemzelf.[464] Tussentijds had hij tweemaal een gespreksronde met de fractievoorzitters van de relevante partijen. Hierin werd allereerst besproken dat het stuk zich zou richten op de financiële en sociaaleconomische hoofdlijnen. Verder gaven verschillende fractievoorzitters aan het geheel te willen beoordelen en deelonderwerpen niet apart te kunnen beoordelen. Wallage gaf daarbij aan niet te veel te willen afwijken van de eerder overeengekomen afspraken met Paars. Op 25 juli presenteerde Kok zijn proeve met 17,7 miljard gulden aan bezuinigingen. Ondanks een aantal

[457] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 250; Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank: memoires*, 185.
[458] "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[459] Ibid.
[460] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 248.
[461] "Archieven Ministerie van Algemene Zaken, Den Haag. Brief Deetman aan Koningin, 28 juni 1994."
[462] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 249.
[463] "Archieven Ministerie van Algemene Zaken, Den Haag. Notulen Ministerraad 1994."
[464] Velde en Rooy, *Met Kok: over veranderend Nederland*, 69.

kanttekeningen reageerden de vier fracties hier in beginsel allemaal positief op. De PvdA was intern wel kritisch geweest, maar kon een stuk van haar partijleider niet afwijzen.[465] De vraag bleef dus staan uit welke drie partijen vervolgens een coalitie gevormd moest worden. Uiteindelijk koos Kok voor Paars.

De keuze kwam als een verrassing voor velen: de verwachting was dat Kok voor het CDA zou kiezen omdat dit intuïtief meer zijn voorkeur had.[466] Zo had Kok als voorzitter van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen de fusie met de Nederlands Katholiek Vakverbond tot de FNV geleid.[467] Hierin had hij met succes een sociaaldemocratische en christendemocratische beweging samengebracht. Ook had hij succesvol met Lubbers samengewerkt in het derde kabinet van Lubbers, maar ook daarvoor al bij het Akkoord van Wassenaar. Wallage had in eerste instantie ook voorkeur voor het CDA: 'Ik ben me altijd bewust geweest van het feit dat een sociaaldemocraat dichter bij de christendemocratie staat dan bij liberalen.'[468] Beiden beseften zich evenwel dat het CDA door haar spilpositie dominant was geworden. Wallage:

> Die machtspositie doet de democratie ook geen goed. Maar Wim Kok en ik aarzelden sterk of dat wel een doorslaggevend argument mocht zijn om met de 'erfvijand' te gaan regeren. Onze natuurlijke oriëntatie lag veel dichter bij de christendemocratie dan bij de liberalen.[469]

De persoonlijke verhoudingen waren van grote invloed op deze keuze. Wallage: 'Politiek gaat over macht, over meerderheden, over keuzes. Maar uiteindelijk over mensen en de mate waarin deze elkaar vertrouwen.'[470] Brinkman had in de aanloop naar de verkiezingen van 1994 het kabinet – en dan met name de PvdA – in grote moeilijkheden gebracht: dit leidde tot antipathie bij met name Wallage.[471] Kok: 'De verhouding met Brinkman werd alsmaar stroever.'[472] Kok en Wallage stonden dus beslist ook niet te juichen bij het vooruitzicht samen met Brinkman te moeten regeren. Ook Bolkestein was verrast door de keuze van Kok: 'Langs de rand van de afgrond heeft men het mooiste uitzicht.'[473] Hoewel het CDA eerst welwillend reageerde in briefwisselingen, zette Brinkman zichzelf buitenspel door tegenover pers te verklaren veranderingen (in hoogte en duur) van de WAO-uitkeringen niet uit te sluiten.[474] Niet alleen ging Brinkman hiermee lijnrecht in tegen een harde vereiste van het PvdA, ook was het zout in de wonden van de PvdA vanwege de WAO-crisis van 1991.

De constructieve houding van Bolkestein ten opzichte van de uitkeringen vormde hierin een schril contrast. Hierbij zijn de persoonlijke verhoudingen tussen Wallage en Bolkestein van grote invloed geweest. Al in de jaren '80 hadden Wallage en Bolkestein een wederzijds respect voor elkaar weten op te bouwen als Kamerleden.[475] De twee hadden – op een cruciaal moment in

---

[465] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 253.
[466] Ibid., 256.
[467] Wallage, *Het land achter de heuvels: politiek als ambacht, 1968-2018*, 207.
[468] "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[469] Wallage, *Het land achter de heuvels: politiek als ambacht, 1968-2018*, 206.
[470] Ibid., 111.
[471] "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[472] Velde en Rooy, *Met Kok: over veranderend Nederland*, 47.
[473] Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank: memoires*, 187.
[474] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 253; "Archieven Ministerie van Algemene Zaken, Den Haag. Briefwisseling tussen Brinkman en Kok, juli 1994."; Bode, *Paars! Daqgboeknotities op de vierkante kilometer*, 136–37.
[475] Wallage, *Het land achter de heuvels: politiek als ambacht, 1968-2018*, 209.

de formatie – een informeel en vertrouwelijk gesprek op de werkkamer van staatssecretaris Wallage over de proeve van Kok en de sociale uitkeringen. In dit gesprek vonden ze het geitenpaadje dat de weg opende tot Paars: de hoogte en duur van de uitkeringen zouden onveranderd blijven, maar door de uitvoering ervan te privatiseren zou er alsnog op bezuinigd kunnen worden. Wallage informeerde vervolgens Kok over dit gesprek en de welwillendheid van Bolkestein ten opzichte van deze aanpak.[476] Wallage: 'Daar speelde zeker een rol dat Frits en ik gewoon een goede persoonlijke verhouding hadden.'[477]

Kok maakte de keuze overigens pas na een serie gesprekken tussen hem en de fractievoorzitters van de vier partijen.[478] Bolkestein verklaarde daarin bereid te zijn de eisen van de VVD te matigen om zo samen tot een Paars kabinet te komen, maar wilde nog wel onderhandelen over een aantal punten. Van Mierlo hield onveranderd vast aan zijn wens om te komen tot een Paars kabinet en blokkeerde alle andere opties. Brinkman's reactie was ambigu: enerzijds verklaarde hij zonder voorwaarden op basis van de proeve te willen onderhandelen over een kabinet, anderzijds bleef hij onrust zaaien over ingrepen in de sociale zekerheid. Binnen het CDA was er ergernis over zijn starre opstelling en dit bereikte ook de buitenwereld.[479] Hiermee ontstond er twijfel over de betrouwbaarheid van het CDA als regeringspartner.

Kok had sterk geaarzeld over zijn keuze. In de nacht van 28 juli had Kok nog met zowel Bolkestein als Van Mierlo gesproken. Beiden waren niet hoopvol gestemd na het gesprek. Bolkestein verwachtte 'de klas uitgestuurd' te worden en ook Van Mierlo was tegenover de pers somber over de kansen voor Paars.[480] Toch koos Kok de volgende ochtend voor Paars. Zelf verklaarde hij de keuze door te stellen Bolkestein geen 'voorbehouden of bijzondere condities bij de proeve' had gesteld en daarmee de ruimte om tot een regeerakkoord te komen ruimer was dan met Brinkman.[481] In zijn eindverslag aan de koningin nam informateur Kok echter geen enkele argumentatie op voor zijn keuze.[482] Brinkman verklaarde teleurgesteld te zijn met de keuze voor Paars.[483] Hij legde de schuld neer bij de blokkades van D66. Hoewel journalisten impliceerden dat Brinkman zelf onhandig had geopereerd, had hij geen spijt van zijn eigen opmerkingen over de sociale uitkeringen.[484]

Op 29 juli werd Kok door de koningin tot formateur benoemd. Daarmee was Paars nog geen gelopen race. Tussen 29 juli en 11 augustus onderhandelden Bolkestein, Van Mierlo en Wallage onder leiding van Kok verder aan een regeerakkoord. Volgens historicus Van Kessel was het behulpzaam voor het proces naar Paars dat Wallage – die sociaal vaardiger was dan Kok – nu de onderhandelingen voerde.[485] Wallage: 'Wat heel bepalend was, dat ik zowel met Van Mierlo als met Bolkestein een redelijk plezierige verhouding had.'[486] Uiteindelijk gingen alle fracties akkoord met het resultaat van de onderhandelingen. Alle partijen hadden lastige compromissen moeten sluiten. De VVD leek het meeste binnengehaald te hebben; mogelijke verklaring hiervoor

---

[476] Ibid.; "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[477] "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[478] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 254.
[479] Ibid.
[480] Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank: memoires*, 186.
[481] "Archieven Ministerie van Algemene Zaken, Den Haag. Persconferentie informateur Kok - 29 juli 1994".
[482] "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 9", 3.
[483] "Archieven Ministerie van Algemene Zaken, Den Haag. Persconferentie fractievoorzitter Brinkman - 29 juli 1994".
[484] Ibid.
[485] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 257.
[486] "Interview Wallage, 7 mei 2018".

is dat Kok met zijn proeve de VVD al tegemoet had moeten komen, maar er daarna nóg een ronde van onderhandelingen volgde.[487]

De verdeling en invulling van de ministersposten ging vervolgens soepel en het contrast met 1977 had niet groter kunnen zijn. Al bij de eerste poging om tot een Paars kabinet te komen had iedereen zich tevreden verklaard met een 5-5-4 verdeling en de partijen zouden elkaars kandidaten niet blokkeren. 'Zover moet je het als beoogd premier niet laten komen' aldus Kok.[488] Daar dacht Den Uyl in 1977 overduidelijk anders over. Verder redeneerde men in 1994 vanuit de inhoud van ministersposten: de partij met de meest geschikte kandidaat zou de meeste kans hebben dat ministerie te verkrijgen.[489] Kok zag toetreding tot het kabinet als een investering en vond het daarom teleurstellend dat Bolkestein in de Kamer bleef, maar wist hem niet op andere gedachten te brengen.[490]

Tien dagen na het bereiken van het regeerakkoord vond het constituerend beraad plaats. Hier vond nog discussie plaats over de positionering van het kabinet. Waar volgens Kok het Paarse kabinet 'een gewoon parlementair meerderheidskabinet was', wilde Van Mierlo aandacht voor de uitstraling van het kabinet.[491] De discussie werd later in de Ministerraad vervolgd bij het opstellen van de regeringsverklaring. Waar ministers van D66 zich wilde afzetten tegen het CDA, wilden andere bewindslieden gematigder zijn. Premier Kok benadrukte in deze vergadering dat de totstandkoming van het kabinet voor een groot deel aan het 'toeval' te danken was.[492] Blijkbaar was zijn aarzeling over de keuze voor Paars zo sterk geweest dat hij dit nu aan het toeval toeschreef. Was het inderdaad toeval of kan er – met het voordeel van enige historische distantie – een sluitende verklaring voor gegeven worden?

3. DE KEUZE VOOR PAARS VERKLAARD

Na een formatie van 111 dagen had men succesvol een kabinet weten te formeren. Voor het eerst sinds Den Uyl zou de PvdA weer een premier leveren. Persoonlijke verhoudingen waren ten tijde van Den Uyl van grote invloed op de kabinetsformaties. Dit was ook het geval – hetzij in mindere mate – bij de totstandkoming van het eerste Paarse kabinet. Uiteindelijk durfden de PvdA en de VVD het aan om met elkaar in zee te gaan: hierbij was met name de persoonlijke verhouding tussen Wallage en Bolkestein van grote invloed. De slechte ervaringen van de PvdA met Brinkman had ook invloed op de totstandkoming van Paars. Daarnaast speelde de volharding van D66 in haar wens Paars te realiseren nog eens een katalyserende rol. Paars was echter geen vanzelfsprekendheid.

> Het had in 1994 ook een andere kant op kunnen gaan. Als Brinkman niet over de WAO was begonnen, als ze bovendien na Lubbers niet op een trendbreuk uit waren geweest bij het CDA – en

[487] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 258; "Interview Tjeenk Willink, 11 mei 2018".
[488] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 259.
[489] Ibid.
[490] Ibid.; "Interview Wallage, 7 mei 2018"; Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank: memoires*, 187.
[491] "Archieven Ministerie van Algemene Zaken, Den Haag. Notulen Ministerraad 1994."; Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 263–64.
[492] "Archieven Ministerie van Algemene Zaken, Den Haag. Notulen Ministerraad 1994."

> Hirsch Ballin daar bijvoorbeeld de eerste man zou zijn geworden – dan weet ik niet hoe het was gelopen. Het was echt niet zo dat Wim Kok en ik heel graag Paars wilden.
>
> *Interview met Jacques Wallage, 7 mei 2018.*[493]

Ondanks de aarzelingen en één mislukte onderhandelingsronde, bleken de politieke transactiekosten voor de totstandkoming van een Paars kabinet uiteindelijk lager te liggen dan voor elk ander alternatief kabinet. Dit kan verklaard worden door een aantal factoren in ogenschouw te nemen. Allereerst wierpen de slechte ervaringen van de PvdA met Brinkman een drempel op voor samenwerking met het CDA. Die drempel vormde geen onneembare barrière, maar verhoogde de transactiekosten wel. De verklaringen van Brinkman in de pers over eventuele ingrepen in de hoogte en duur van uitkeringen verhoogden deze transactiekosten nogmaals.

Verder hield D66 vast aan haar wens te komen tot een Paars kabinet. D66 was echter in vrijwel alle opties benodigd. Daarmee werden de transactiekosten voor alle andere kabinetten dan Paars flink verhoogd: er zouden torenhoge concessies aan D66 gedaan moeten worden om hen te overtuigen deel te nemen aan een niet-Paars kabinet. Beleidsmatig zouden zulke concessies óf een centrumlinks kabinet naar rechts trekken óf een centrumrechts kabinet naar links trekken: in beide gevallen zou het eindresultaat op financieel en sociaaleconomisch gebied op een Paars kabinet lijken. Tot slot werden de politieke transactiekosten voor een Paars kabinet verlaagd door de goede relatie tussen Bolkestein en Wallage. Deze invloed deed zich vooral gelden op het moment dat het 'geitenpaadje' in de sociale zekerheid werd gevonden.

Vanuit dit perspectief van transactiekosten kan dus verklaard worden waarom Paars gerealiseerd werd en waarom Kok uiteindelijk de keuze voor Paars maakte. Dit was geenszins de intuïtieve voorkeur van de PvdA. Wallage:

> Paars was binnen de PvdA bepaald geen vanzelfsprekendheid. En binnen de VVD al helemaal niet. We hadden in het laatste kabinet goed met het CDA samengewerkt, al had Elco Brinkman die samenwerking wel willens en wetens beschadigd in het laatste jaar van de oude coalitie.[494]

In dat laatste jaar had Brinkman meermaals via de media aanvallen geopend op het kabinet en met name op de PvdA.[495] Wallage over Brinkman: 'Dit zou de man moeten zijn aan wie Ruud Lubbers het partijleiderschap van het CDA zou overdragen. Een man die zijn kabinet nu publiekelijk afviel en bewust beschadigde.'[496] Kok en Wallage hadden dus weliswaar een intuïtieve voorkeur voor het CDA, maar wel voor het CDA van Lubbers. Ook Bolkestein was klaar met het CDA: 'Ik wilde Paars.'[497] In 1989 had hij al aangegeven een coalitie met de PvdA te ambiëren.[498] In de aanloop naar de verkiezingen van 1994 waren er ook al in het geheim gesprekken gevoerd tussen Kok en Bolkestein.[499] De eerste opbouw van het vertrouwen tussen de

---

[493] "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[494] Wallage, *Het land achter de heuvels: politiek als ambacht, 1968-2018*, 206.
[495] Ibid., 199.
[496] Ibid., 192.
[497] Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank: memoires*, 183.
[498] Ibid.
[499] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 222; Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank: memoires*, 183.

partijleiders blijkt wel uit het feit dat deze geheime gesprekken nooit zijn uitgelekt.[500] De gesprekken verkleinde de mentale afstand tussen de twee partijleiders – die elkaar daarvoor nauwelijks kenden – en de ontmoetingen waren daarmee van grotere invloed op de totstandkoming van Paars dan het Des Indes-beraad.[501]

De eerste mislukte onderhandelingsronde was benodigd om iedereen – partijleiders, fracties en achterban – aan het idee van een Paars kabinet te laten wennen. Er moest mentale rijping plaatsvinden en de 'pseudo-crisis' werd door de VVD gebruikt om de achterban tevreden te stellen.[502] Bolkestein: 'Het was hoog spel. Maar ik moest ook mijn achterban laten zien dat ik niet zomaar akkoord ging.'[503] Voor Kok had deze pseudo-crisis wellicht een averechts effect omdat hij daarmee terug viel in de klassieke denkbeelden: 'opeens was de redelijke gesprekspartner weer even de klassenvijand.'[504] Sowieso moest Kok aan het idee van Paars wennen gedurende de formatie.[505] Wallage: 'Er kwam bij Kok wel elke keer wel een intrinsieke weerstand tegen de VVD boven tafel.'[506]

Volgens Van Mierlo was de mislukking van de eerste onderhandelingsronde te wijten aan een onderling wantrouwen. Eerder had hij dit ook al genoteerd in zijn dagboek: 'Grote probleem voor Frits is Kok.'[507] Van Mierlo gaf dit ook aan bij Kok: 'Hij [Bolkestein] heeft gewoon geen vertrouwen in Kok en in de Partij van de Arbeid. Als je dat niet terugwint Wim, dan kun je het schudden.'[508] Op dat moment waren ook de verhoudingen tussen Van Mierlo en Bolkestein bekoeld geraakt, maar een etentje – samen met een flinke hoeveelheid biertjes – herstelden de relatie weer.[509] Ook Bolkestein en Kok – met hulp van Wallage – wisten uiteindelijk een relatie op te bouwen gestoeld op onderling vertrouwen.

Het debat in de Tweede Kamer wat volgde op de eerste mislukte onderhandelingsronde was 'snoeihard'.[510] Uiteindelijk had het wel een louterend effect. De lucht was weer geklaard voor verdere gesprekken. Later – na het presenteren van de proeve en de keuze voor Paars – verklaarde Kok hierover ook het volgende op een persconferentie:

> Ik heb er vertrouwen in dat, wat dat betreft, de breuk van een aantal weken geleden – inclusief de harde woorden daar omheen, die zijn niet weg te wissen – heeft geleid tot nieuwe verhoudingen en nieuwe omstandigheden.[511]

De gespreksronden naar aanleiding van de proeve hadden goed gewerkt. Kok: 'Er is denk ik veel geïnvesteerd – ook in deze ronde – in politiek vertrouwen.'[512] Daarnaast leidde de proeve ertoe dat de PvdA – bij schrijve van partijleider Kok – zelf proactief voorstellen moest doen voor bezuinigingen en ingrepen in de sociale zekerheid. Uiteindelijk werd er zo door Kok voor bijna 18

---

[500] Vermeulen, *De liberale opmars: 65 jaar VVD in de Tweede Kamer*, 217.
[501] Ibid., 224.
[502] Ibid., 223.
[503] Ibid., 227.
[504] Wallage, *Het land achter de heuvels: politiek als ambacht, 1968-2018*, 208.
[505] Velde en Rooy, *Met Kok: over veranderend Nederland*, 67.
[506] "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[507] Blom en Wessel, "'Het is revolutie maken' - fragmenten uit dagboek Van Mierlo".
[508] Ibid.
[509] Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank: memoires*, 187; Blom en Wessel, "'Het is revolutie maken' - fragmenten uit dagboek Van Mierlo".
[510] Wallage, *Het land achter de heuvels: politiek als ambacht, 1968-2018*, 207.
[511] "Archieven Ministerie van Algemene Zaken, Den Haag. Persconferentie informateur Kok - 29 juli 1994".
[512] Ibid.

miljard aan bezuinigingen ingevuld. Hiermee kwam de PvdA bijna volledig tegemoet aan de wensen van de VVD en kon hij hiermee wel het vertrouwen van Bolkestein winnen. Het was een pijnlijke exercitie voor de PvdA; meer bezuinigingen of ingrepen in de sociale zekerheid zouden voor de PvdA niet te billijken zijn. Bolkestein was – na het gesprek met Wallage – bereid de wens van de PvdA om de uitkeringen ongemoeid te laten te respecteren. Brinkman respecteerde deze wens niet en zette zo zichzelf buitenspel. Anno 2018 is het nog steeds onduidelijk of dit onhandigheid was of een bewuste actie om het CDA in de oppositie te manoeuvreren.[513]

De proeve zelf vervulde twee functies in de formatie. Enerzijds diende het om de hoofdlijnen op financieel en sociaaleconomisch gebied vast te leggen, anderzijds was het letterlijk een 'proeve' om te bezien hoever de PvdA de VVD tegemoet wilde komen. De reacties op het stuk waren echter gemengd. Van Mierlo noemde het stuk lelijk en een teleurstelling.[514] Bolkestein noemde het 'veel woorden, weinig maatregelen'.[515] Hij reageerde tot ieders verassing echter positief in de media en tegen de andere onderhandelaars.[516] Hoewel de proeve van belang is geweest in de totstandkoming van Paars, moet de invloed ervan niet overschat worden. Uiteindelijk was het primair de politieke wil van de partijleiders dat Paars deed slagen.

Daarbij was de volharding van D66 zeker van invloed. Van Mierlo hield onveranderlijk vast aan zijn wens te komen tot een Paars kabinet. In essentie kon D66 in 1994 hiermee de spilpositie vervullen die het CDA decennialang had gehad: ze was benodigd voor elke reële coalitie en had daarmee grote invloed. D66 werd niet alleen door de andere politieke partijen, maar ook door de koningin onder druk gezet om de blokkades weg te nemen.[517] Tegenover de pers verklaarde Van Mierlo dat 'het enige wat Paars is aan de koningin is haar jurk.'[518] Van Mierlo had eerder al genoteerd dat de koningin moest wennen aan het idee van een kabinet zonder het CDA. 'De koningin is verbitterd. Dit kan me nog wat worden in de formatie.'[519] Hoewel de blokkade van D66 ertoe leidde dat Paars heroverwogen werd, moesten vooral de PvdA en de VVD compromissen sluiten en er samen uitkomen. Daarbij koos Kok voor Paars: hoewel hij wel degelijk een keuze maakte uit alternatieven was zijn manoeuvreerruimte wel ernstig beperkt door de succesvolle blokkades van D66. Ook historicus Van Kessel verklaart de keuze door te wijzen op de constructieve opstelling van Bolkestein, de verdeeldheid binnen het CDA en de blokkades van D66.[520]

DUIDING VAN DE PERSOONLIJKE RELATIES

De relatie tussen Kok en Wallage is ook van grote invloed geweest. Als Kok niet blindelings wist te vertrouwen op Wallage, zou de goede persoonlijke verhouding tussen Wallage en Bolkestein niet van belang zijn geweest.[521] Wallage: 'Wim en ik hadden de laatste jaren voldoende

[513] Wallage, *Het land achter de heuvels: politiek als ambacht, 1968-2018*, 208.
[514] Blom en Wessel, "'Het is revolutie maken' - fragmenten uit dagboek Van Mierlo".
[515] Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank: memoires*, 186.
[516] Blom en Wessel, "'Het is revolutie maken' - fragmenten uit dagboek Van Mierlo".
[517] Ibid.
[518] Bode, *Paars! Daqgboeknotities op de vierkante kilometer*, 138.
[519] Blom en Wessel, "'Het is revolutie maken' - fragmenten uit dagboek Van Mierlo".
[520] Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I", 255.
[521] "Interview Wallage, 7 mei 2018".

meegemaakt om te weten dat we elkaar konden vertrouwen.'[522] Alleen omdat deze vertrouwensbasis er was, kon Kok vertrouwen op het oordeel van Wallage dat er (bij het geitenpaadje) met Bolkestein goed zaken te doen was. Ook Kok en Bolkestein slaagden er uiteindelijk ook in een vertrouwensbasis op te bouwen.[523] Kok: 'met Bolkestein werd het ijs in de loop van de maanden wel gebroken.'[524] Een belangrijk teken van deze vertrouwensbasis is dat Bolkestein later bij de kabinetsformatie van 1998 aangaf graag Eurocommissaris te willen worden.[525] Dit gegeven is nooit gelekt, hoewel dat wel politiek opportuun had kunnen zijn.[526]

In het vorige hoofdstuk is aangetoond dat de vriendschap tussen Van Agt en Wiegel van invloed is geweest op de kabinetsformatie van 1977. Van vriendschappen over partijlijnen heen was bij de kabinetsformatie van 1994 geen sprake. Kok hechtte wel waarde aan het aangaan van persoonlijke relaties op basis van onderling vertrouwen, maar vriendschap in de politiek achtte hij 'niet erg wenselijk'.[527] Wallage had goede persoonlijke betrekkingen met Van Mierlo en Bolkestein, maar dit was ook naar eigen zeggen geen vriendschap.[528] Zoals blijkt uit onderstaande tabel ontbrak het aan affectie, het zijn van meer dan de som der delen, ware aanvaarding van ander opvattingen en een gedeeld project.

De onderhandelaars bij de kabinetsformatie van 1994 hadden echter wel een persoonlijke relatie met elkaar. Onderstaande tabel laat zien dat er een wederkerige relatie was tussen individuen die gekarakteriseerd werd door gelijkheid en morele consequenties had. Hoewel het aanvankelijk aan vertrouwen ontbrak, bleken zij in staat om te komen tot een relatie gestoeld op wederzijds persoonlijk vertrouwen. Dit vertrouwen verlaagde de transactiekosten voor een Paars kabinet wat daardoor tot stand kon komen.

Tabel 11. Aanwezigheid van elementen van vriendschap in kabinetsformatie 1994

Definitie	Aanwezig?*	Teken van aan- /afwezigheid
Vriendschap is een wederkerige relatie tussen individuen (1)	✓	Partijen (zeker PvdA en VVD) stonden ver uit elkaar, maar toch hadden individuele politici een band met elkaar (zie bv. Wallage-Bolkestein). Hier was werkelijk sprake van een wederkerige relatie tussen individuen, niet van een politieke band tussen partijen.
wordt gekarakteriseerd door affectie (2)	✗	Hoewel de betrokkenen respect voor elkaar hadden of wisten op te bouwen, kregen de relaties geen sterke emotionele lading. Met name Kok en Bolkestein konden nors en gesloten zijn. Wallage had wel een 'zwak' voor Bolkestein maar van echte affectie was geen sprake.
wordt gekarakteriseerd door gelijkheid (3)	✓	Er was geen sprake van arrogantie en alle onderhandelaars gingen de onderhandelingen in met een gelijke mentaliteit. De drie fractievoorzitters stonden ook dagelijks gebroederlijk de pers te woord.[529] Daarnaast ontstonden er geen strubbelingen over de zetelverdeling: hier werd voor een gelijke norm gekozen.

[522] Wallage, *Het land achter de heuvels: politiek als ambacht, 1968-2018*, 205.
[523] "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[524] Velde en Rooy, *Met Kok: over veranderend Nederland*, 67.
[525] Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank: memoires*, 200.
[526] "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[527] Gualthérie van Weezel, *De smaak van de macht: gesprekken met oud-premiers*, 105.
[528] "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[529] Ibid.

heeft morele consequenties (4)	✓	Geheime gesprekken tussen Kok en Bolkestein zijn nooit uitgelekt (evenals wens Bolkestein om eurocommissaris te worden). De proeve liet zien dat Kok bereid was de VVD tegemoet te komen, anderzijds respecteerde Bolkestein daar een cruciale wens van de PvdA. Hoewel Bolkestein niet toetrad tot het kabinet, was er voldoende vertrouwen dat het akkoord nageleefd zou worden. Ook was er voldoende vertrouwen om bij de zetelverdeling steeds te kiezen voor de beste kandidaat en niet per se voor de eigen kandidaat.
is meer dan de som der delen (5)	✗	De relaties hadden buiten de directe sfeer van de onderhandelingen geen invloed. Het beïnvloedde (overigens goede) sfeer in het kabinet niet op bijzondere wijze en ook op andere vlakken werden de relaties niet meer dan de som der delen.
kent aanvaarding van uiteenlopende opvattingen (6)	✗	Er ontstond geen werkelijk begrip van de standpunten van de ander, wel een zakelijk begrip. Dit uitte zich bijvoorbeeld als het ging om de sociale zekerheid: hier kan een politiek compromis gevonden worden maar de betrokkenen hadden geen werkelijk begrip van de standpunten van de ander. Dit kwam ook naar voren in het 'snoeiharde' debat in de Tweede Kamer. Kok bleef ook veel in de klassieke denkbeelden hangen en had elke keer een intrinsieke weerstand tegen de VVD.
kent als basis een gedeeld en groots project (7)	✗	Er werd niet gekozen voor een duidelijk afgezet profiel van het kabinet-Paars. Hoewel Van Mierlo van Paars wel zo'n groots project poogde te maken, kreeg dit idee geen tractie bij Kok, Wallage en Bolkestein. Het was een verstandshuwelijk, geen liefdesaffaire aldus Wallage.[530] Paars zou 'van liberalen geen sociaaldemocraten maken en van sociaaldemocraten geen liberalen.'[531] Het had daarmee geen gedeeld groots project als basis.

** Dit betreft de relaties tussen de onderhandelaars Kok, Wallage, Bolkestein en Van Mierlo en niet specifiek die tussen één bepaald duo (dat zou leiden tot zes paren). Voor het doel van dit onderzoek is het voldoende om aan te tonen dat er sprake was van goede onderlinge relaties die de transactiekosten van het Paarse kabinet verlaagden maar niet leidde tot vriendschap.*

CONCLUSIE

In de inleiding van dit hoofdstuk werd gesteld dat de puzzel van de kabinetsformatie van 1994 is waarom er door de PvdA (en in mindere mate VVD) voor Paars gekozen werd. Hoewel er dus geen sprake was van vriendschappen, speelden de persoonlijke betrekkingen hierbij een grote rol. Uiteindelijk koos Kok voor Paars. De keuze was rationeel, maar niet alleen op de ratio gebaseerd. Kok zelf noemde het 'toeval', dit hoofdstuk heeft aangetoond dat het geen toeval was maar dat de keuze verklaard kan worden vanuit de persoonlijke betrekkingen tussen de hoofdrolspelers. Ook Kok zelf zag wel in dat de persoonlijke verhoudingen bij kabinetsformaties een grote rol spelen: 'In een formatie [moet] het dus vooral ook gaan over de vraag of partijen – en dus mensen – elkaar vertrouwen. Meer dan ooit komt het op mensen aan.'[532]

De formatie van Paarse kabinet was in veel opzichten uitzonderlijk: de samenwerking tussen de PvdA en de VVD, het ontbreken van het CDA en het schrijven van de 'proeve' dat tot succes leidde waren unieke ontwikkelingen. In andere opzichten was het de formatie van 'een gewoon parlementair meerderheidskabinet' minder uitzonderlijk. Net als in 1977 draaide de formatie uiteindelijk om persoonlijk en politiek vertrouwen tussen partijleiders. Personen en persoonlijke relaties doen ertoe, ook bij een Paars kabinet.

[530] Wallage, *Het land achter de heuvels: politiek als ambacht, 1968-2018*, 219.
[531] "Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal, 31 augustus 1994", 24.
[532] Velde en Rooy, *Met Kok: over veranderend Nederland*, 70.

Tabel 12: Tijdslijn kabinetsformatie 1994.[533]

Datum	Gebeurtenis	Toelichting
3 mei 1994	Kabinet-Lubbers III wordt demissionair	
3 mei 1994	Verkiezingen	
6 mei 1994	Benoeming informateur Tjeenk Willink	Opdracht om op zeer korte termijn te onderzoeken welke mogelijkheden op basis van de verkiezingsuitslag aanwezig zijn voor de vorming van een kabinet dat mag rekenen op veen vruchtbare samenwerking met de Staten-Generaal en welke volgorde en wijze van onderzoek van die mogelijkheden het meeste uitzicht bieden op een spoedige totstandkoming van een zodanig kabinet.
14 mei 1994	Benoeming informateurs Van Aardenne, Vis en De Vries	Opdracht om op zo kort mogelijke termijn een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid van de vorming van een kabinet van PvdA, VVD en D66
28 juni 1994	Benoeming informateur Tjeenk Willink	Opdracht om op zeer korte termijn te onderzoeken welke mogelijkheden er thans reëel aanwezig zijn voor de vorming van een kabinet dat mag rekenen op vruchtbare samenwerking met de Staten-Generaal.
6 juli 1994	Benoeming informateur Kok	Opdracht om met het oog op de vorming van een kabinet op zo kort mogelijke termijn een regeringsprogramma op hoofdlijnen op te stellen, waarbij in het bijzonder aandacht wordt gegeven aan het financieel en sociaal-economisch beleid en de begroting voor 1995.
29 juli 1994	Benoeming formateur Kok	Opdracht om een PvdA, VVD, D66-kabinet te vormen.
11 augustus 1994	Concept regeerakkoord gereed	
12 augustus 1994	Akkoord fracties op regeerakkoord	
22 augustus 1994	Constituerend Beraad	
22 augustus 1994	Beëdiging kabinet-Kok	
31 augustus 1994	Regeringsverklaring	

[533] Bewerking van Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': de formatie van het kabinet Kok I"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 1"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 7"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 2"; "Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 9".,

7. DE KABINETSFORMATIES VAN 1981–1989

Ik heb nooit veel persoonlijke politieke vrienden gehad, wel zeer veel goede relaties. – *Lubbers*[534]

De voorgaande twee hoofdstukken behandelden de kabinetsformaties van 1977 en 1994 in detail: zij dienden als primaire casussen voor het bestuderen van de invloed van persoonlijke relaties op kabinetsformaties in Nederland. In dit hoofdstuk worden de kabinetsformaties tussen 1981-1989 behandeld als secundaire casussen. Dit betreft de kabinetsformatie van het kabinet-Van Agt II en Lubbers I t/m III. Het kabinet-Van Agt III was een rompkabinet en wordt daarmee buiten beschouwing gelaten. Met behulp van deze casussen kan de toepasbaarheid van het vriendschapsperspectief in breder verband onderzocht worden. De behandeling van deze secundaire casussen is minder uitgebreid en meer thematisch dan chronologisch vormgegeven dan de behandeling van de kabinetsformaties van 1977 en 1994.

Hoewel het kabinet dat in 1981 geformeerd werd Van Agt als premier zou kennen, speelde Lubbers op de achtergrond een grote rol in de totstandkoming daarvan. In die zin zou het gezien kunnen worden als het eerste kabinet-Lubbers. De kabinetsformaties tussen 1981-1989 bestrijken dus vooral het tijdperk-Lubbers. Het bestuderen van de invloed van persoonlijke relaties op de kabinetsformaties in deze periode is dus evengoed een bestudering van de persoon Lubbers, de manier waarop Lubbers politiek bedreef en de relaties die hij daarin aanging. Lubbers was 'no-nonsense' en onderhield goede functionele relaties in de politiek en waardeerde het belang daarvan. Het waren echter voornamelijk politieke partnerschappen gebaseerd op het quid-pro-quo-principe en geen echte vriendschappen of betekenisvollere persoonlijke relaties. De kabinetsformaties van zijn kabinetten waren snel, gedegen en wars van spektakel. Daarmee vormde dit een trendbreuk met de kabinetsformaties waar Den Uyl en Van Agt bij betrokken waren.

1. DE KABINETSFORMATIE VAN 1981

Volgens Tjeenk Willink is elke formatie slechts te begrijpen vanuit het perspectief van de vorige kabinetsformatie.[535] Dit geldt in het bijzonder voor de kabinetsformatie van 1981. Dit 'vechtkabinet' viel al voordat de regeringsverklaring was afgelegd en vormt daarmee een absolute zeldzaamheid in de parlementaire geschiedenis.[536] De formatie was in wezen een voortzetting van de strijd van de kabinetsformatie van 1977: weer speelden de eigenzinnige en eigenwijze Van Agt en Den Uyl de hoofdrol in deze kabinetsformatie. De persoonlijke verhoudingen speelden daarbij een grote rol. Historicus Ramaker betitelt een tirade van Van Thijn dan ook als 'typerend voor de politieke en persoonlijke verhoudingen' en benoemt de 'persoonlijke aversie' tussen Van Agt en Den Uyl als een belangrijke invloedsfactor op de formatie.[537]

[534] Lubbers, *Persoonlijke herinneringen*, 155.
[535] Tjeenk Willink, "Bij grote coalitie risico's voor CDA".
[536] Ramakers, "Een kabinet dat er nooit had mogen komen", 81; Koster, *De eenzame fietser: insiders over de politieke loopbaan van Dries van Agt*, 217. Hoewel de term 'vechtkabinet' niet door Van Agt is bedacht, heeft hij deze zelf wel later gebruikt om zijn tweede kabinet aan te duiden.
[537] Ramakers, "Een kabinet dat er nooit had mogen komen", 83, 93.

De verkiezingsuitslag van 26 mei 1981 leidde ertoe dat voortzetting van het eerste kabinet-Van Agt – met het CDA en de VVD – geen optie was omdat deze de meerderheid verloren had. Het CDA was nu de grootste partij, op de voet gevolgd door de PvdA. Een duidelijk linkse of rechtse meerderheid was niet te vinden in de Tweede Kamer. De uitslag wees daarmee naar een kabinet van CDA-PvdA-D'66.[538] De koningin benoemde twee informateurs van het CDA om deze optie te onderzoeken: Ruud Lubbers (inderdaad!) en Jan de Koning, beiden Kamerlid voor het CDA.[539] De onderhandelingen over het te vormen kabinet verliepen echter verre van soepel. De PvdA onder leiding van Den Uyl ging weer snoeihard de onderhandelingen in, Van Agt zaaide constant ergernis en verwarring met zijn uitspraken in de media en Terlouw probeerde tevergeefs een bemiddelende rol te spelen. Ook de vraag wie premier van het kabinet zou worden, vormde een uitdaging gedurende de onderhandelingen. Weer speelden de 'poppetjes' een grote rol. Den Uyl en Terlouw weigerden Van Agt als premier te aanvaarden. Terlouw deed daarbij nog het voorstel om zowel Den Uyl als Van Agt zich te laten terugtrekken als kandidaat-ministers. Het voorstel werd 'onaanvaardbaar' verklaard door Den Uyl (met steun van FNV-voorzitter Kok).[540] In de kabinetsformatie van 1981 wierpen de latere premiers Lubbers en Kok hun schaduw vooruit.

D'66 ging enkele dagen later toch akkoord met Van Agt als premier en werd daarom prompt door PvdA'ers als 'Dolkstoot 66' betiteld. Ook Den Uyl ging na overleg met de fractie – en wederom na overleg met FNV-voorzitter Kok – met tegenzin akkoord.[541] Op 20 juli lag er een concept regeerakkoord. Informateur De Koning vroeg aan de onderhandelaars of zij bereid waren dit akkoord te verdedigen in hun fracties. Het gesprek dat ontstond is typerend voor de moeizame persoonlijke verhoudingen en de algehele slechte sfeer bij de kabinetsformatie van 1981:

> Van Agt: Program ja, behalve de paragraaf over vrede en veiligheid. Zetelverdeling: vooruit dan maar.
> Den Uyl: Jawel.
> Van Agt: Is 'jawel' hetzelfde als 'ja'?
> Den Uyl: 'Jawel' is een iets minder enthousiast 'ja'.
> Terlouw (woedend): 'Ik zal het voorstel aan mijn fractie voorleggen, maar ik verdedig het niet![542]

Het regeerakkoord was vaag en impliciet. Van Agt zou weliswaar premier worden, maar Den Uyl zou 'superminister' worden: hij zou minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, projectminister voor werkgelegenheid, integrerend minister voor de sociaaleconomische sector en minister voor Antilliaanse Zaken worden.[543] Verder kreeg de PvdA zware ministerposten toegediend: dit was een voordeel bij een vaag regeerakkoord. De fractie van het CDA ging hiermee niet akkoord en stuurde Van Agt – die nauwelijks zijn best had gedaan het akkoord te verdedigen – terug naar de onderhandelingstafel. Van Agt hanteerde hiermee dezelfde tactiek als in 1977: proberen zo de PvdA en D'66 te dwingen nog meer concessies te doen. Hij had daarmee buiten de

---

[538] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 415.
[539] Ramakers, "Een kabinet dat er nooit had mogen komen", 85–86.
[540] Ibid., 90.
[541] Ibid., 91.
[542] Citaat uit Rijswijk (1992), De anekdote is (iets anders verwoord) ook opgenomen in notulen in het archief van Van Agt. Rijswijk, *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA*, 197; "KDC, Archief A.A.M. van Agt, inv. nr. 417. Agenda voor de vergadering van het fractiebestuur van het CDA, van 18 augustus, over de kabinetsformatie. Met bijlagen."
[543] Ramakers, "Een kabinet dat er nooit had mogen komen", 93.

informateurs gerekend: die lieten weten alleen een 'ja' of een 'nee' te accepteren als antwoord. Uiteindelijk ging de fractie akkoord maar men maakte wel een aantal voorbehouden. Ook bij de PvdA en D'66 ontstond nog discussie over de inhoud van het regeerakkoord. Weer handelden de informateurs kordaat, maar staatsrechtelijk discutabel. Ze stelden een eindverslag op en informeerden de koningin hierover voordat er daadwerkelijk volledige overeenstemming was tussen de partijen over het regeerakkoord. 'Pure bluf' aldus Van Thijn.[544] De fracties en partijleiders werden hiermee voor een voldongen feit gesteld. Terlouw: 'Staatsrechtelijk is de procedure vliesdun, eigenlijk volstrekt onverantwoord.'[545]

Informateur De Gaay Fortman slaagde er uiteindelijk in de fracties tot een akkoord te laten komen. Tevreden was hij daar niet over: 'Twee mensen die elkaar niet verdragen en de crisis als het ware zien aankomen.'[546] Vervolgens formeerde formateur Van Agt het kabinet en op 10 september 1981 werd het tweede kabinet-Van Agt beëdigd. Bij het opstellen van de regeringsverklaring kwam het echter meteen al tot een breuk en de ministers stelden half oktober hun portefeuille ter beschikking aan de koningin. Uiteindelijk werd ook deze breuk gelijmd en kon het kabinet van start. Het zou echter binnen acht maanden weer vallen vanwege onenigheid over het financieel-economisch beleid. Het werd opgevolgd door het rompkabinet-Van Agt III zonder de PvdA. 'Een verademing' aldus Van Agt.[547]

Volgens Van Mierlo – minister van Defensie in het kabinet – had het kabinet-Van Agt II nooit mogen ontstaan.[548] Waarom kwam het kabinet er dan toch? Het ontbrekende politieke vertrouwen tussen de verschillende partijen zou tot zodanig hoge transactiekosten hebben moeten leiden dat het kabinet niet tot stand zou komen. De reden dat dit toch gebeurde was dat er geen reëel alternatief was. D'66 blokkeerde een centrumrechts kabinet, de PvdA en de VVD sloten elkaar nog steeds uit en het CDA had samen met de VVD geen meerderheid. Alternatieven waren er dus niet. Oud-premier De Jong typeerde dat toentertijd als volgt: 'Ik kan me niet voorstellen dat dit kabinet er niet komt, maar ik kan me eigenlijk bijna ook niet voorstellen dat dit kabinet er wel komt.'[549]

Het ontbrekende vertrouwen tussen de partijleiders wreekte zich later alsnog toen het kabinet voortijdig viel. De invloed van persoonlijke relaties was in 1981 daarmee mogelijk nog groter dan in 1977. Dat werd ook toentertijd al opgemerkt. 'Politieke en persoonlijke tegenstellingen' waren schuldig aan de breuk aldus de Volkskrant.[550] Een aantal factoren was evenwel hetzelfde als in 1977. Waar de verhouding Van Agt-Den Uyl in 1977 nog moeizaam genoemd kon worden, was deze in 1981 ronduit verworden tot een strijd tussen kemphanen. De felle oppositie van Den Uyl tegen het eerste kabinet Van Agt had de mentale afstand alleen maar verder vergroot.

Volgens de historicus Ramakers betrof het nu 'een zekere mate van onverenigbaarheid van karakters en een slechte persoonlijke verstandhouding.'[551] De karakters van Den Uyl en Van Agt waren zonder meer onverenigbaar. In hoeverre er werkelijk sprake was van een slechte

---

[544] Ibid., 113.
[545] Ibid., 96.
[546] Ibid., 103.
[547] Koster, *De eenzame fietser: insiders over de politieke loopbaan van Dries van Agt*, 222.
[548] Ibid., 209.
[549] Geciteerd in: Rijswijk, *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA*, 212.
[550] Ramakers, "Een kabinet dat er nooit had mogen komen", 111.
[551] Ibid., 114.

persoonlijke verhouding – in tegenstelling tot het ontbreken van een redelijke of goede persoonlijke verstandhouding – blijft onduidelijk. Den Uyl zelf schreef hierover het volgende bij het afscheid van Van Agt: 'Tussen de betonconstructie en het snel week om het hart worden, opereerde een man die wel vaak weerstand opriep, maar zelden vijandschap.'[552]

In tegenstelling tot 1977 was er geen sprake meer van een machtsstrijd binnen het CDA in wording, maar wel van een machtsstrijd tussen Van Agt en Lubbers. Lubbers speelde als informateur – en later als fractievoorzitter en onderhandelaar – een grote rol in de formatie.[553] Lubbers toonde zich eerder al somber over het kabinet in een brief aan Den Uyl:

> Zelf heb ik de moed opgegeven dat een kabinet Van Agt-Den Uyl er komt. Politiek is het al moeilijk genoeg, maar het gaat ook de krachten van Dries en jou te boven. Hier wordt van mensen iets gevergd, wat kennelijk niet gevergd kan worden.[554]

Het werd evenwel toch van Den Uyl en Van Agt gevergd. Dit wreekte zich binnen korte tijd. Minister Van Kemenade (PvdA): 'Het was rampzalig met Van Agt en Den Uyl erin.'[555] Persoonlijk vertrouwen is cruciaal bij kabinetsformaties. De formatie van 1981 vormt daarin zowel een bevestiging als een ontkenning: het blijkt mogelijk zonder persoonlijk vertrouwen – wantrouwen zelfs – een kabinet te formeren, maar dan wel een vechtkabinet met een kort leven. Waar 1977 de 'moeder aller kabinetsformaties' was, vormde 1981 'dat beruchte doodgeboren kindje'.[556] Een nieuw politiek tijdperk zou aanbreken.

2. DE KABINETSFORMATIES VAN DE KABINETTEN LUBBERS: 1982-1989

Hoewel Van Agt in 1982 nog steeds lijsttrekker van het CDA was, nam hij na de verkiezingen afscheid als partijleider en hij werd opgevolgd door Lubbers.[557] Lubbers wist – ondanks het feit dat de PvdA de verkiezingen won – een coalitie met de VVD te smeden.[558] Deze coalitie zou in 1986 ongewijzigd doorgezet worden ondanks de grote winst van de PvdA.[559] Pas in 1989 was de PvdA weer aan bod. PvdA-leider Kok onderhandelde toen succesvol met het CDA en werd vicepremier onder Lubbers. Dit vormde de opmaat naar Kok's premierschap in 1994.

Met de kabinetten-Lubbers was ook een nieuw tijdperk in de politiek aangebroken. Wiegel had reeds de landelijke politiek verlaten, Van Agt deed dat nu in 1982 en Den Uyl droeg in 1986 het partijleiderschap over aan Kok.[560] Ruud Lubbers (CDA), Ed Nijpels (VVD) en Wim Kok (PvdA) zouden het politieke speelveld in de jaren tachtig domineren. Met Lubbers kwam het 'no-nonsense' adagium.[561] Ook de PvdA verliet langzaam haar polarisatiestrategie.[562] De invloed van

---

[552] "KDC, Archief L.H.A. Frequin, inv. nr. 146. 'Adieu Van Agt', NRC 16 oktober 1982."
[553] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 452.
[554] Geciteerd in: Ibid., 427.
[555] Koster, *De eenzame fietser: insiders over de politieke loopbaan van Dries van Agt*, 211.
[556] Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer*, 400.
[557] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 456.
[558] Ibid., 455–56.
[559] Rijswijk, *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA*, 231; Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer*, 430.
[560] Van Agt zat tot 1983 nog in de Tweede Kamer maar speelde daar geen rol van betekenis meer. Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer*, 446.
[561] Merriënboer, Bootsma, en Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de Force*, 460; Griensven, "Eendracht, daadkracht, no-nonsense"; Merriënboer, "De prolongatie van premier Lubbers", 161.
[562] Rijswijk, *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA*, 230–31.

het tijdperk-Den Uyl was echter niet helemaal voorbij: al in de jaren zeventig had hij al besloten alleen opgevolgd te willen worden door Wim Kok.[563] En zo geschiedde.

In 1982 werd kortstondig nog de mogelijkheid van een PvdA-CDA coalitie onderzocht, maar dit mislukte.[564] Van Agt had toen zijn vertrek nog net niet aangekondigd dus Van Agt en Den Uyl maakten nog steeds de dienst uit. Het was dan ook niet verrassend dat een PvdA-CDA coalitie niet mogelijk bleek te zijn. De transactiekosten waren nog steeds te hoog en het CDA week uit naar haar alternatief: de onderhandelingen over een CDA-VVD coalitie werden gestart. Lubbers nam deze namens het CDA voor zijn rekening en de onderhandelingen liepen voorspoedig. Lubbers en Nijpels bouwden gedurende de onderhandelingen in 1982 een goede verhouding op en dit verlaagde de transactiekosten van die coalitie. Nijpels had ook direct positief gereageerd op Lubbers zijn kandidaat-premierschap toen het vertrek van Van Agt duidelijk werd.[565] De formatie was daarmee – afgezien van het vertrek van Van Agt – weinig opzienbarend en in die zin een voorbode van het 'no-nonsense' beleid van Lubbers. Het regeerakkoord bevatte stevige bezuinigingen en bevatte verder voornemens tot deregulering, privatisering en decentralisatie.[566] Hiermee vormde het eerste kabinet-Lubbers een trendbreuk: maakbaarheidsdenken was vervangen door neoliberalisme.[567]

Ook in formatiestijl vormde de periode-Lubbers een trendbreuk: het spektakel van 1977 en 1981 werd vervangen door gedegenheid en beslotenheid. Lubbers had in de formatie een goede band opgebouwd met Nijpels, de VVD-leider. Nijpels was 'op handen gedragen door iedereen, ook door Lubbers.'[568] Bij politieke problemen in het kabinet nam Lubbers ook contact op met Nijpels en niet met VVD-ministers in het kabinet.[569]

Al voor de verkiezingen van 1986 spraken zowel het CDA als de VVD uit dat zij samen verder wilden regeren.[570] De VVD onder leiding van Nijpels raakte echter in een crisis en de positie van Nijpels stond onder zware druk.[571] De VVD verloor negen zetels bij de verkiezingen van 1986. Het CDA ging de campagne in onder de slogan 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken' en won hiermee precies negen zetels. De meerderheid van de coalitie bleef overeind; wel waren de krachtsverhoudingen tussen de coalitiepartners veranderd.[572] De PvdA won eveneens, maar speelde geen rol van betekenis in de kabinetsformatie van 1986.

Lubbers liet de onderhandelingen in 1986 over aan anderen. Minister De Koning – een vertrouweling van Lubbers en in 1981 ook al informateur – was tot informateur benoemd en vicefractievoorzitter De Vries onderhandelde namens het CDA.[573] De onderhandelingen verliepen in goede sfeer, onder andere omdat de VVD de ruimte kreeg eerst intern orde op zaken te stellen en 'het stof te laten neerdwarrelen.'[574] Er werden pas echt stappen gezet in de onderhandelingen op het moment dat Nijpels werd vervangen als fractievoorzitter door Joris Voorhoeve en daarmee

---

[563] Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer*, 437.
[564] Griensven, "Eendracht, daadkracht, no-nonsense", 141.
[565] Ibid., 146.
[566] Ibid., 149.
[567] Merriënboer, "De prolongatie van premier Lubbers", 161.
[568] Vermeulen, *De liberale opmars: 65 jaar VVD in de Tweede Kamer*, 156.
[569] Ibid.
[570] Merriënboer, "De prolongatie van premier Lubbers", 161.
[571] Ibid., 161–62; Vermeulen, *De liberale opmars: 65 jaar VVD in de Tweede Kamer*, 159.
[572] Merriënboer, "De prolongatie van premier Lubbers", 164.
[573] Ibid., 165, 167.
[574] Ibid., 171.

de rust binnen de VVD was wedergekeerd. Het vervolg van de kabinetsformatie verliep voorspoedig: in slechts 54 dagen was de gehele formatie rond. De transactiekosten van deze kabinetsformatie waren laag omdat de vorige coalitie kon worden doorgezet. Hiermee voldeed de formatie aan de voorspellingen van de coalitietheorie (*incumbency effect*). Er stroomden maar liefst zestien bewindslieden (van de 24) door van het kabinet-Lubbers I naar Lubbers II. Al in 1986 typeerde politicoloog Andeweg de formatie als de 'saaiste tot nu toe'.[575] Dit was deels het gevolg van het tijdperk-Lubbers en de bijbehorende mentaliteit, de beperkte openbaarheid en de voorzetting van de bestaande coalitie. Tegelijkertijd was dit ook te danken aan de vaardigheden van informateur De Koning. In de formatie had hij de tijd genomen om de betrokken onderhandelaars een relatie met elkaar te laten opbouwen en te werken aan het onderlinge vertrouwen.[576] Hiermee was de kabinetsformatie een succes.

Het kabinet zou desondanks voortijdig vallen. In 1989 leidde een debat over de afschaffing van het reiskostenforfait – een futiliteit – tot de val van het kabinet-Lubbers II. Parlementair journalist Vermeulen beschreef dit als een 'proces van desintegratie van de coalitie' en weet dit aan het gebrek aan vertrouwen van de VVD-fractie in Lubbers.[577] Lubbers was 'te handig' en dat leidde tot wantrouwen.[578] Toenmalig Tweede Kamerlid De Grave (VVD): 'Het chagrijn nam toe, de peilingen daalden verder en desondanks hebben we de breuk doorgezet. Zo erg was de sfeer in de coalitie. Het was geen fijne tijd.'[579] Bolkestein duidde de situatie als volgt:

> Het ongenoegen van de VVD had vooral te maken met de ondergeschikte rol die zij tegenover het CDA en vooral jegens Lubbers moest spelen. Het risico van de kleinere coalitiepartner, concludeerde ik, was identiteitsverlies. Dat risico heeft een rol gespeeld bij mijn besluit in 1994 in de Kamer te blijven zitten.[580]

De val van het kabinet leidde tot nieuwe verkiezingen. Hierbij consolideerde de CDA haar zeteltal, de PvdA kromp licht en de VVD incasseerde eveneens een verlies.[581] De CDA-VVD coalitie had nog steeds een – krappe – meerderheid en een eventuele CDA-PvdA juist een zeer ruime meerderheid van 103 zetels. Hoewel de VVD wederom een kabinet wilde formeren met het CDA, vormde zich uiteindelijk een coalitie tussen het CDA en de PvdA. Het CDA had namelijk een duidelijke voorkeur voor een centrumlinks kabinet na zeven jaar geregeerd te hebben met de VVD.[582] Lubbers:

> Het is november 1989. […] Ik vind het na zeven jaar regeren met de VVD tijd om een coalitie met de PvdA te beproeven.' […] Ik verneem ook dat het voor Wim niet langer ondenkbaar is met mij tot Lubbers III te komen, en daarin minister van Financiën en vicepremier te worden. Die wetenschap telt ook al eerder mee.[583]

---

575 Ibid., 189.
576 Ibid.
577 Vermeulen, *De liberale opmars: 65 jaar VVD in de Tweede Kamer*, 160.
578 Ibid., 190.
579 Ibid., 202.
580 Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank: memoires*, 160.
581 Bos, "'Werkende weg' van centrumrechts naar centrumlinks", 195.
582 Ibid., 195–96.
583 Lubbers, *Persoonlijke herinneringen*, 191.

Met de laatste woorden doelde Lubbers op het vallen van het kabinet-Lubbers II. Hij wist op dat moment al dat er een alternatieve coalitie mogelijk zou zijn na vervroegde verkiezingen. Het risico van voortijdige verkiezingen was daarmee verkleind. Na de verkiezingen vormde zich inderdaad een kabinet tussen het CDA en de PvdA. D66 had graag bij de coalitie willen aansluiten, maar het CDA wilde dat niet.[584] Lubbers was persoonlijk wel voorstander van aansluiting van D66 – en had grote sympathie voor Van Mierlo – maar kreeg hiervoor geen steun van zijn fractie: 'Ik denk dat ik in weinig kwesties zo eenzaam ben geweest.'[585] Hier werd de zeldzame situatie zichtbaar dat Lubbers zijn rationele politiek werd doorkruist door persoonlijke affectie. De PvdA wilde graag weer regeren en was bereid daartoe ook concessies te doen. Uiteindelijk vormde zich een centrumlinks kabinet in een coalitie tussen het CDA en de PvdA. D66 was vakkundig weggewerkt gedurende het proces.

De koningin benoemde wederom De Koning tot informateur.[586] Hij had een verkennende rol om te bezien welke opties er mogelijk waren en in welke volgorde deze onderzocht moesten worden. Lubbers wilde wel meer controle over het proces dan in 1986. Na de verkenning van De Koning werd Lubbers tot informateur benoemd om een kabinet van CDA-PvdA-D66 te onderzoeken. Middels een aantal gesprekken en briefwisselingen werd verkend tot wat voor een soort akkoord de onderhandelingen zouden moeten leiden, welke zetelverdeling gehanteerd zou worden en hoe omgegaan zou moeten worden met het euthanasievraagstuk. Het CDA vond dat eventuele deelname van D66 zou moeten leiden tot minder ministers van de PvdA.[587] Hiermee begon de formatie op 1977 te lijken: de beoogd minister-president was informateur; er was onenigheid over de zetelverdeling en de consequenties van deelname van D66 daarop; en er was forse discussie over een medisch-ethisch vraagstuk.

D66 werd echter – in tegenstelling tot de maandenlange onderhandelingen in 1977 – vakkundig en snel weggewerkt. Het CDA had zodanig hoog (en arrogant) ingezet dat de fractie van D66 zelf tot de conclusie kwam niet mee te willen werken aan de totstandkoming van het kabinet. Er was te weinig wederzijds respect en vertrouwen.[588] De PvdA deed weinig moeite D66 aangehaakt te houden. Kok en Van Mierlo hadden ook geen persoonlijke band met elkaar.[589] Lubbers en Kok hadden wel een goede verstandhouding met elkaar, hoewel Kok in het begin van de onderhandelingen wel behoedzaam was. Zij kenden elkaar al sinds 1973 en hadden onder andere bij het Akkoord van Wassenaar op succesvolle wijze samengewerkt. De constructieve opstelling van Kok liet dit akkoord slagen. Lubbers schreef veel gewicht toe aan dit akkoord:

> Het is van blijvende positieve invloed gebleken op de Nederlandse samenleving vanwege de combinatie van sociale zekerheid, langdurige loonmatiging, arbeidstijdverkorting én eendracht tussen overheid, werkgevers en vakbonden.[590]

---

[584] In 1985 wijzigde D'66 haar naam in D66. In deze scriptie wordt de partij in haar algemeenheid aangeduid als D66, als D'66 als het gebeurtenissen voor 1985 betreft en als D66 voor alle gebeurtenissen na 1985.
[585] Bos, "'Werkende weg' van centrumrechts naar centrumlinks", 196, 204.
[586] Ibid., 197.
[587] Ibid., 202–3.
[588] Ibid., 203.
[589] Ibid., 204.
[590] Lubbers, *Persoonlijke herinneringen*, 162.

Voor de verkiezingen van 1989 hadden Lubbers en Kok ook al in het geheim gesprekken gevoerd en naar elkaar uitgesproken dat ze samen een coalitie wilden vormen.[591] Kok had daarin aangegeven dan zelf vicepremier en minister van Financiën te willen worden. De onderhandelingen over de CDA-PvdA coalitie verliepen in goede sfeer. De verstandhouding tussen Lubbers en Kok verlaagden de transactiekosten om te komen tot een regeerakkoord. Die kosten waren – gezien de wil van beide partijen om samen te gaan regeren – overigens sowieso al laag. Het duurde iets langer dan een maand voordat er definitief een regeerakkoord met akkoord van de fracties lag. De eerder voorgestelde zetelverdeling 7-7 werd niet meer gewijzigd. Kok trad inderdaad zelf toe tot het kabinet als minister van Financiën. Hiermee wilde hij aantonen vertrouwen in het kabinet te hebben en daarvoor ook de verantwoordelijkheid op zich te nemen.[592] Kok zorgde ervoor dat Wallage als staatssecretaris in het kabinet kwam. Hiermee kon de relatie tussen Wallage en Kok verder gestalte krijgen, wat later van grote invloed is geweest op de kabinetsformatie in 1994.

> Hij was noch voor zichzelf noch voor anderen makkelijk, maar onze relatie per saldo altijd plezierig. Ik vond hem in tal van opzichten geweldig, grote kennis van zaken, uiterst volhardend om oplossingen te vinden . Dat hij mij ondanks weerstand van anderen toch het kabinet in haalde, heb ik enorm gewaardeerd. [593]
>
> *Interview met Jacques Wallage, 7 mei 2018*.

Op 7 november 1989 werd het kabinet-Lubbers III beëdigd, slechts 62 dagen na de verkiezingen. Het kabinet zou de volle rit uitzitten, maar wel tot een – met name voor het CDA – desastreuze verkiezingsuitslag in 1994 leiden. Hiermee werd de weg naar Paars geopend. Het tijdperk Lubbers was daarmee ten einde. Lubbers – de langstzittende premier ooit in Nederland – had grote invloed gehad op de politiek. 'Mijn bijdrage aan de politiek, zeg ik weleens, is dat ik haar saaier heb gemaakt.'[594] Ook de kabinetsformaties van zijn kabinetten verliepen op saaiere wijze dan de voorgaande kabinetten. Lubbers ging namelijk in de kabinetsformaties net zo te werk als dat hij deed als premier: 'Ik denk dat ik altijd zorg voor rust, reinheid en regelmaat.'[595] Het no-nonsense adagium van Lubbers werd zo ook doorgevoerd in de kabinetsformaties van de drie kabinetten-Lubbers.

Hierbij had hij ook – op functionele wijze – voor het belang van goede persoonlijke verhoudingen. Lubbers: 'Je maakt eerst contact met de ander, pas daarna volgen de afspraken. Het functionele en het plezierige vormen een tweespan.'[596] Bij deze betrekkingen was er echter in de meeste gevallen geen sprake van echte vriendschap. Lubbers was wel van mening dat vriendschap in de politiek bestaat.[597] Het beste voorbeeld daarvan is zijn relatie met Jan de Koning. 'Mijn beste politieke vriend' aldus Lubbers zelf.[598] Deze vriendschap was ook van invloed op de politiek: De Koning trad twee keer specifiek op verzoek van Lubbers op als informateur. Deze vriendschap

[591] Bos, "'Werkende weg' van centrumrechts naar centrumlinks", 205.
[592] Ibid., 212.
[593] "Interview Wallage, 7 mei 2018".
[594] Lubbers, *Persoonlijke herinneringen*, 164.
[595] Ibid., 155.
[596] Ibid., 156.
[597] Gualthérie van Weezel, *De smaak van de macht: gesprekken met oud-premiers*, 77.
[598] Lubbers, *Persoonlijke herinneringen*, 156.

was wel een zeldzaamheid, Lubbers had niet veel persoonlijke politieke vrienden maar wel veel goede relaties.[599] Lubbers stak wel voldoende tijd in deze functionele relaties om deze te onderhouden.[600] Hij had dus oog voor het belang van de relaties en slaagde er daarmee in zijn 'no-nonsense' beleid vorm te geven en uit te voeren. 'Elkaar vertrouwen is essentieel' bij onderhandelingen aldus Lubbers zelf.[601] De relaties die Lubbers onderhield waren ook in zoverre functioneel dat zij niet in de weg stonden van rationele politieke overwegingen. Persoonlijk contact op basis van de inhoud had ook de voorkeur van Lubbers.

Slechts op één moment leek Lubbers bijzonder gevoelig voor de persoonlijke betrekkingen en doorkruiste dit zijn rationele politiek. Dat was toen de vraag speelde of D66 zou meeregeren in 1989. Lubbers: 'Ik kon goed overweg met Van Mierlo.'[602] D66 mocht ook aansluiten als het aan de premier had gelegen. Zijn fractie stak hier echter een stokje voor en verhinderde dat. Wat verder meespeelde in de kabinetsformaties van de kabinetten-Lubbers was dat zowel de VVD als de PvdA toeschietelijk waren in de onderhandelingen. Dit betekende niet dat zij geen eisen stelden, maar wel dat de wens om te regeren en samen tot een compromis te komen voorop stond. De politieke transactiekosten leken over het gehele spectrum gedaald te zijn in vergelijking met de voorgaande kabinetsformaties. Na de roerige jaren zeventig, de polarisatiepolitiek en de tweestrijd tussen Den Uyl en Van Agt zorgde Lubbers in de jaren tachtig inderdaad voor rust, reinheid en regelmaat.

[599] Ibid., 155.
[600] Ibid.
[601] Ibid., 160.
[602] Bos, "'Werkende weg' van centrumrechts naar centrumlinks", 204.

8. VERGELIJKING EN ANALYSE

Zichtbaar is geworden dat elke kabinetsformatie uniek is.[603]

De voorgaande drie hoofdstukken tonen aan dat de kabinetsformaties tussen 1977 en 1994 allen hun eigen dynamiek kenden. Elke formatie was op zichzelf uniek en verliep op eigen wijze. Toch zijn er ook overeenkomsten tussen de formaties. Dit betreft in eerste plaats uiteraard de staatsrechtelijke procedures en de rol van de politieke werkelijkheid (o.a. verkiezingsuitslag) op de formatie. De invloed van persoonlijke relaties liet zich ook gelden in elk van deze formaties. Daarin zaten ook verschillen. Dit hoofdstuk is gewijd aan een systematische analyse van de overeenkomsten en verschillen in de invloed van persoonlijke relaties op de verschillende kabinetsformaties. Verder wordt er in dit hoofdstuk gereflecteerd op de vraag hoe het vriendschapsperspectief ingepast kan worden als verklarende factor in theorieën over kabinetsformaties.

Wat opvalt aan de kabinetsformaties tussen 1977 en 1994 is dat het politieke bedrijf ingrijpend van toonzetting veranderde. De passievolle strijd van Den Uyl, Wiegel en Van Agt werd vervangen door de 'saaie' politiek van Lubbers. Paars was vervolgens een 'gewoon parlementair meerderheidskabinet'; de progressieve en unieke signatuur van het kabinet werd niet openlijk geëtaleerd. De verzakelijking van de politiek had uiteraard ook effect op de kabinetsformaties: de formatie vormt zowel het begin als het einde van een politieke cyclus.

Het belang van persoonlijke relaties kwam in de onderzochte formaties op verschillende manieren tot uiting. Soms waren zij een aanjager van een bepaalde coalitie, soms werkte het als katalysator van een coalitie die er toch wel zou komen en soms als reden waarom een bepaalde coalitie niet tot stand kwam. De invloed van persoonlijke relaties en politieke vriendschap deed zich het duidelijkst gelden in de historische kabinetsformatie van 1977. Daarbij was er zowel sprake van een negatieve invloed (het mislukken van de formatie van een kabinet-Den Uyl II) als een positieve invloed (het slagen van de formatie van een kabinet-Van Agt I). De invloed van persoonlijke relaties kwam echter op nog spannendere wijze naar voren bij de kabinetsformatie van 1994. De keuze van Kok voor Paars was geen toeval maar het gevolg van een – wellicht onbewuste – invloed van de persoonlijke relaties met de leiders van andere partijen.

Geschiedenis is de studie van het verleden. Vergelijkende geschiedenis voegt daar een systematisch element aan toe. Uit de systematische en vergelijkende bestudering van specifieke casussen – die op zichzelf tijd-, plaats- en contextgebonden zijn – volgen generieke bevindingen. In zijn handboek over vergelijkende geschiedenis stelt Lange dan ook: 'Comparative-historical methods also offer an example of how to deal with another dilemma […]: balancing the particular with the general.'[604] In de voorgaande hoofdstukken zijn de verschillende kabinetsformaties als specifieke casussen bestudeerd, binnen de eigen context van die kabinetsformatie. Dit hoofdstuk vormt de synthese van al die specifieke casussen: welke generieke bevindingen kunnen worden gedestilleerd en in hoeverre zijn persoonlijke relaties – in zijn algemeenheid – van belang bij kabinetsformaties?

---

[603] Baalen en Kessel, "Slotbeschouwing", 525.
[604] Lange, *Comparative-Historical Methods*, 2.

1. DE INVLOED VAN VRIENDSCHAP EN PERSOONLIJKE RELATIES

In de inleiding van deze scriptie werden drie hypotheses geformuleerd: (1) politieke vriendschap en persoonlijke relaties hebben invloed op kabinetsformaties; (2) dit kan verklaard worden aan de hand van transactiekosten en is ook zichtbaar in observaties uit casussen; en (3) gebruik van dit inzicht kan een toevoeging vormen op bestaande theorieën over kabinetsformaties. Het gebruik van het begrip van transactiekosten is hierbij van cruciaal belang. Elke kabinetsformatie kent namelijk zijn eigen dynamiek en verloopt op grillige wijze. Door middel van het kader van transactiekosten kan geanalyseerd worden wat het resultaat was van bepaalde stappen in het proces. Ook de invloed van persoonlijke relaties wordt hiermee geconcretiseerd. Met het gebruik van het concept van transactiekosten is het mogelijk om uit de verschillende specifieke casussen generieke bevindingen te destilleren.

Politieke vriendschap en de zeven elementen daarin vormt een spectrum van de betekenis van de persoonlijke relaties. Alleen bij volledige aanwezigheid van de zeven elementen kan gesproken worden van een politieke vriendschap. Eerder is beargumenteerd dat een persoonlijke relatie ook zonder vriendschap van invloed kan zijn op kabinetsformaties. Daarbij is een voorwaarde wel dat het vierde element – morele consequenties en daarmee persoonlijk vertrouwen – aanwezig is omdat dit vertrouwen volgens de transactiekostentheorie tot een voorspoedigere kabinetsformatie zal leiden. In onderstaande tabel is uiteengezet welke elementen van vriendschap wel of niet aanwezig waren in de kabinetsformaties van 1977 en 1994.

Tabel 13. Aanwezigheid van elementen van vriendschap in kabinetsformatie 1977 en 1994

Definitie	**1977**	**1994**
Vriendschap is een wederkerige relatie tussen individuen (1)	✓	✓
gekarakteriseerd door affectie (2)	✓	✗
gekarakteriseerd door gelijkheid (3)	✓	✓
heeft morele consequenties (4)	✓	✓
is meer dan de som der delen (5)	✓	✗
kent aanvaarding van uiteenlopende opvattingen (6)	✓	✗
kent als basis een gedeeld en groots project (7)	✓	✗
Effect op transactiekosten	Verlagend	Verlagend
Duiding	Vriendschap	Goede persoonlijke relaties

Bij de kabinetsformatie van 1977 was er sprake van een echte vriendschap tussen Van Agt en Wiegel. Bij de formatie van 1994 ontstonden er geen vriendschappen, maar wel goede persoonlijke relaties. In beide gevallen waren de relaties van invloed op de kabinetsformatie, omdat ze de transactiekosten voor de totstandkoming daarvan verlaagden. Vriendschap kan daar een extra element aan toevoegen. De transactiekosten doen er namelijk vooral toe bij de totstandkoming van het kabinet. Vriendschap kan ook van grote invloed zijn op de stabiliteit van het kabinet. Dit bleek ook wel in 1977: Wiegel doorstond meermaals druk vanuit zijn eigen partij om het kabinet te laten

vallen.[605] Die 'absolute loyaliteit' zorgde er dus voor dat het kabinet de rit uitzat en niet voortijdig viel. De vriendschap liet zich ook gelden toen Van Agt met meer dan honderd amendementen op het regeerakkoord terugkeerde naar Wiegel en die laatste laconiek reageerde. Wiegel was bereid Van Agt daar uit de brand te helpen en hem te ondersteunen door bijna alle amendementen over te nemen. Wiegel nam daarmee een deel van de last op zich, omdat hij dit vervolgens bij zijn eigen fractie moest verdedigen. Ook hier werd de absolute loyaliteit zichtbaar. Hierin vormt vriendschap dus een aanvulling op het concept van transactiekosten en de rol van vertrouwen en persoonlijke relaties daarin.

Persoonlijke relaties zonder vriendschap kunnen echter ook invloed hebben op de kabinetsformatie. Dat is ook zichtbaar geworden bij de andere casussen. De ervaringen van 1977 werkten door in de kabinetsformatie van 1981. Lubbers onderhield goede relaties met Nijpels, Van Mierlo en Kok en deze hadden ook effect op de kabinetsformaties. Van echte vriendschap was echter geen sprake, behalve in de relatie van Lubbers met De Koning die tweemaal op zijn verzoek optrad als informateur. Waar goede persoonlijke relaties veelvuldig voorkomen, blijkt echte politieke vriendschap dus een zeldzaam verschijnsel te zijn.

De les die hoofdrolspelers van de PvdA zelf trokken naar aanleiding van de kabinetsformatie van 1977 is dat er voldoende rekening moet worden gehouden met de beschikbaarheid van alternatieven. In 1977 had het CDA een alternatief, de PvdA niet. De beschikbaarheid van alternatieven speelde ook na 1977 een rol. Of de coalitie die als eerste onderzocht werd daadwerkelijk ook tot stand kwam, hing af van de politieke transactiekosten om te komen tot zo'n coalitie. Indien deze transactiekosten te hoog waren – en er een alternatief met lagere transactiekosten beschikbaar was – werd er uiteindelijk een andere coalitie gevormd. Van de zes onderzochte kabinetsformaties werd in precies de helft van de gevallen de eerst onderzochte optie ook daadwerkelijk gevormd, zoals blijkt uit onderstaande tabel. Daarvan lukte het alleen het kabinet-Kok I om niet voortijdig ten einde te komen.

Tabel 14: Informatie over onderzochte kabinetsformaties

	Van Agt I	**Van Agt II**	**Lubbers I**	**Lubbers II**	**Lubbers III**	**Kok I**
Gevormde coalitie	CDA, VVD	CDA, PvdA, D66	CDA, VVD	CDA, VVD	CDA, PvdA	PvdA, VVD, D66
Zelfde premier en kabinet	Nee	Nee	Nee	Ja	Nee	Nee
Onderhandelingsduur (dagen)	208	108	57	52	61	111
Aantal onsuccesvolle onderhandelingsrondes	5	3	1	0	1	2
Eerst onderzochte coalitie-optie	CDA, PvdA, D66	CDA, PvdA, D66	CDA, PvdA, D66	CDA, VVD	CDA, PvdA, D66	PvdA, VVD, D66
Alternatieve coalitie-optie	CDA, VVD	n.v.t.	CDA, VVD	CDA, PvdA	CDA, PvdA,	PvdA, CDA, D66
Eerst onderzochte optie gerealiseerd?	Nee	Ja	Nee	Ja	Nee	Ja

[605] Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 51.

Ook als de eerst onderzochte optie uiteindelijk wel gevormd werd, was er soms een breuk nodig om zover te komen. Dit was het geval bij het kabinet-Van Agt II en het kabinet-Kok I. Uit bovenstaande tabel blijkt bovendien dat de zes onderzochte formaties grote verschillen kennen in het aantal onsuccesvolle onderhandelingsrondes. Ook zijn er grote verschillen in de onderhandelingsduur van de verschillende kabinetten.

Eerder onderzoek heeft aangetoond dat een grotere onzekerheid tot een langere duur van kabinetsformaties leidt, maar complexiteit dat niet doet.[606] In dat onderzoek werd complexiteit opgevat als de hoeveelheid betrokken partijen en de beleidsmatige heterogeniteit van die partijen.[607] De resultaten van deze scriptie wijzen erop dat complexiteit – opgevat als een ingewikkelde politieke situatie, (verstoorde) persoonlijke verhoudingen of de rol van informateurs – er wel degelijk toe doet en tot langere onderhandelingen leidt. De kabinetten waarin de eerst onderzochte optie uiteindelijk ook gevormd werd kenden ook gemiddeld een kortere onderhandelingsduur dan de kabinetten waar een alternatief gevormd werd. Ook lijkt er – op basis van de zes onderzochte kabinetsformaties – een verband te bestaan tussen het aantal onsuccesvolle onderhandelingsrondes en de uiteindelijke duur van de formatie.

Hoewel persoonlijke relaties in alle kabinetsformaties een rol speelden, lijken zij er met name toe te doen in complexe situaties. In die gevallen zijn er hoge politieke transactiekosten om te komen tot een bepaalde coalitie: persoonlijke relaties zijn vervolgens in staat om vertrouwen te kweken en deze transactiekosten te verlagen. In de gevallen waar het niet lukte deze vertrouwensbasis te creëren, werd uitgeweken naar een alternatief of viel het kabinet voortijdig (Van Agt II). Bij formaties met een lagere complexiteit – en dus lagere transactiekosten – is de invloed van persoonlijke relaties kleiner. Hoewel de relaties ook daar nuttig kunnen zijn voor het onderlinge vertrouwen, is er minder noodzaak om te komen tot een verdere verlaging van de transactiekosten. Omgekeerd kunnen persoonlijke relaties ook de transactiekosten verhogen. Dit was uiteraard het geval bij de kabinetsformatie van 1977 (Den Uyl en Van Agt). Hun relatie was ook van invloed op de kabinetsformatie van het kabinet-Van Agt II, omdat de relatie tussen Den Uyl en Van Agt onder grote druk stond na de ervaringen van 1977. Bij het kabinet-Van Agt II waren er geen reële alternatieven: het kabinet moest gevormd worden. Het gebrek aan onderling vertrouwen wraakte zich evenwel en het kabinet viel al na acht maanden.

Kabinetsformaties kunnen dus verschillen in de mate van complexiteit. Deze complexiteit – en de politieke verhoudingen – bepalen de hoogte van de politieke transactiekosten om tot een bepaalde coalitie te komen. Persoonlijke verhoudingen kunnen vertrouwen kweken en deze transactiekosten verlagen, maar in andere gevallen ook verhogen. Het hangt af van deze combinatie van factoren welke coalitie er gevormd en of er uitgeweken diende te worden naar alternatieven. Dit kan ook schematisch weergegeven worden. Een zogeheten 'Booleaanse' vergelijking kan inzicht vertonen in hoe een bepaalde combinatie van factoren tot een zekere uitkomst leidt.[608] Onderstaande tabel toont zo'n Booleaanse vergelijking van de onderzochte kabinetsformaties.

---

[606] Ecker en Meyer, "The duration of government formation processes in Europe", 1.
[607] Ibid., 2.
[608] Lange, *Comparative-Historical Methods*, 90.

Tabel 15: Systematische vergelijking van de invloed van transactiekosten op kabinetsformaties

		Van Agt I	Van Agt II	Lubbers I	Lubbers II	Lubbers III	Kok I
Eerst onderzochte coalitie	Complexiteit (hoogte politieke transactiekosten)	Hoog	Hoog	Hoog	Laag	Hoog	Hoog
	Invloed van persoonlijke relaties op transactiekosten	Verhogend	Verhogend	Neutraal	Verlagend	Verlagend	Verlagend
Voorwaarde	**Alternatief beschikbaar?**	**Ja**	**Nee**	**Ja**	**Ja**	**Ja***	**Ja**
	Alternatief onderzocht?	Ja	-	Ja	Nee	Ja	Ja
Alternatieve coalitie	Complexiteit (hoogte politieke transactiekosten)	Middel	-	Middel	Hoog	Middel	Hoog
	Invloed van persoonlijke relaties op transactiekosten	Verlagend	-	Verlagend	Neutraal	Verlagend	Verhogend
Resultaat	**Alternatieve coalitie gevormd?**	**Ja**	**Nee**	**Ja**	**Nee**	**Ja**	**Nee**

** In dit geval bestond het alternatief eveneens uit het CDA en de PvdA (de eerst onderzochte optie), maar viel D66 af. Omdat er een partij minder betrokken was, daalden de transactiekosten vrijwel per definitie. In alle andere gevallen was het alternatief een wezenlijk een ander kabinet (centrumrechts vs. centrumlinks of Paars vs. centrumlinks).*

Deze vergelijking verschaft een aantal inzichten. Persoonlijke relaties kunnen een verhogende, verlagende of neutrale invloed hebben op de politieke transactiekosten voor de totstandkoming van een coalitie. De hoogte van de politieke transactiekosten – in combinatie met de invloed van persoonlijke relaties daarop – verklaren tezamen welke coalitie gevormd wordt. Hierbij wordt gekozen voor de coalitie met de laagste politieke transactiekosten of – in het geval van gelijke transactiekosten – voor de coalitie waarin de persoonlijke relaties daarop een verlagende werking hebben. Deze conclusies gaan op voor alle onderzochte kabinetten, behalve voor het kabinet-Van Agt II. Hier was sprake van hoge transactiekosten en werden deze ook nog eens verhoogd door de persoonlijke verhoudingen. Het kabinet kwam toch tot stand doordat er geen reële alternatieven beschikbaar waren. De beschikbaarheid van een alternatief is dus een randvoorwaarde voor de invloed van persoonlijke relaties op de politieke transactiekosten.

Bij vier andere kabinetten waren er eveneens hoge transactiekosten om te komen tot de eerst onderzochte optie, maar was er een alternatief voorhanden. Deze alternatieve coalitie werd in drie gevallen ook gevormd omdat dit gepaard ging met lagere politieke transactiekosten (Van Agt I, Lubbers I, Lubbers III). Bij de totstandkoming van Paars kende zowel de eerst onderzochte optie als het alternatief hoge politieke transactiekosten, maar werkte de invloed van persoonlijke relaties daarop verschillend. Waar de persoonlijke relaties een verlagende invloed hadden op transactiekosten voor de totstandkoming van een Paars kabinet, werkten zij verhogend bij het alternatief (centrumlinks). Hiermee kan verklaard worden waarom het Paarse kabinet gevormd werd. Bij alle vier de gevallen hadden de persoonlijke relaties dus een verlagend effect op de transactiekosten en verklaren zij daarmee waarom het kabinet tot stand kon komen.

Het kabinet-Lubbers II is het enige onderzochte kabinet waar de eerst onderzochte optie lage politieke transactiekosten had (met daarbij ook verlagende invloed van persoonlijke relaties). Alternatieve coalities gingen juist gepaard met hogere politieke transactiekosten. Dit kan gemakkelijk verklaard worden: het kabinet-Lubbers II was een ongewijzigde voortzetting van de

voorgaande coalitie en dit werd ook als eerste optie onderzocht. Hiermee was er geen reden om voor het alternatief te kiezen. Ook hier verklaren de transactiekosten dus waarom het kabinet tot stand kwam. Verder speelden de goede persoonlijke verhoudingen hier wel een katalyserende rol op de kabinetsformatie en de voortzetting van het kabinet.

Uit de Booleaanse vergelijking blijkt nogmaals de analytische kracht van het concept politieke transactiekosten in combinatie met het effect van persoonlijke relaties hierop: met één tabel kan weergegeven en verklaard worden waarom zes kabinetsformaties verliepen zoals zij verliepen. Persoonlijke relaties hebben effect op kabinetsformaties omdat zij de politieke transactiekosten beïnvloeden. Deze invloed is groter naar mate de algehele politieke transactiekosten hoger zijn. De invloed laat zich echter alleen gelden als er alternatieven beschikbaar zijn. Immers, zonder alternatief is er ook geen keuze. In die gevallen wreekt het ontbrekend politiek vertrouwen zich later gedurende de kabinetsperiode (zie het 'vechtkabinet' Van Agt II).

2. TOEVOEGING AAN THEORIEËN OVER KABINETSFORMATIES

Uit voorgaande paragraaf blijkt dat persoonlijke relaties en politieke vriendschap invloed hebben op kabinetsformaties. Dit kan verklaard worden aan de hand van transactiekosten en zichtbaar gemaakt worden in de bestudering van casussen. Ook is duidelijk geworden dat het verloop van kabinetsformaties hiermee verklaard kan worden. Daarmee vormt het een aanvulling op reeds bestaande theorieën over kabinetsformaties, die slechts 14% van de naoorlogse Nederlandse kabinetsformaties weten te verklaren. Het vriendschapsperspectief is dus van nut om te komen tot een meer complete verklaring van de empirische observaties. Vraag is hoe dit perspectief geïncorporeerd kan worden in reeds bestaande theorieën over kabinetsformaties.

Bestaande theorieën over kabinetsformaties weten de observaties maar gedeeltelijk te verklaren. Dit komt omdat er in deze theorieën onvoldoende aandacht is voor de invloed van menselijk handelen. De vraag is hoe deze theorieën hierop aangepast kunnen worden om zo te komen tot een meer complete verklaring van de observaties. Daarbij kunnen de theorieën uitgebreid worden met meer variabelen (die de invloed van menselijk handelen bevatten) of gecomplementeerd worden met een meer kwalitatieve aanpak (waaruit de invloed van menselijk handelen blijkt). Zodoende zijn er dus twee sporen waarmee de theorieën verder verfijnd kunnen worden: een kwantitatieve uitbreiding van de variabelen of een kwalitatieve aanvulling op de theorieën.

De kwantitatieve benadering zou goed aansluiten bij de reeds bestaande theorieën die gebaseerd zijn op statistische bevindingen. Deze statistiek is gericht op het reproduceren en verklaren van de werkelijkheid in model met een eindig aantal variabelen. Hierbij dienen er dus variabelen geïncorporeerd te worden die op een bepaalde wijze de invloed van persoonlijke relaties en transactiekosten op kabinetsformaties weten te bevatten. Allereerst kan het aantal onsuccesvolle onderhandelingsrondes gebruikt worden als indicator voor de complexiteit van de onderhandelingen. Daarbij kan ook rekening gehouden worden met wisselingen in de informateurs: de noodzaak om veel verschillende informateurs (zeker van verschillende partijen) in te zetten kan ook wijzen op complexiteit van de onderhandelingen. Daarnaast is het van belang

om mee te nemen of het vorige kabinet voortijdig gevallen is. De meeste modellen bevatten al zo'n variabele. Hierin wordt echter niet meegenomen of dezelfde partijen na de verkiezingen met elkaar (moeten) onderhandelen. Dat verhoogt namelijk de transactiekosten voor de totstandkoming van zo'n coalitie (zie 1982) en alternatieve coalities zijn in zo'n geval aanlokkelijk (zie 1977). Daarbij dient uiteraard meegewogen te worden of er überhaupt een reëel alternatief beschikbaar is. Zijn er meerdere *minimal winning coalitions* te vormen? En zijn deze beleidsmatig niet te heterogeen en dus wel reëel?

Daarnaast kunnen de modellen uitgebreid worden met informatie over de partijleiders van de politieke partijen. Vooral bij het voortijdig vallen van een kabinet is dit van belang. In dat geval is het immers aannemelijk dat de persoonlijke verhoudingen verstoord zijn geraakt. Diezelfde partijleiders zullen daarna minder snel geneigd zijn – door hogere politieke transactiekosten – om een coalitie met elkaar aan te gaan. Eerder is aangetoond dat de coalitie die het vorige kabinet vormde, ook een verhoogde kans heeft op het vormen van de nieuwe coalitie. In het geval van een voortijdige val van een kabinet – zeker in combinatie met het behoud van partijleiders – kan er dus een omgekeerd *incumbency effect* optreden. Een coalitie van partijen die met elkaar gebroken hebben, zullen namelijk minder snel geneigd zijn opnieuw samen een coalitie te vormen.

Deze kwantitatieve aanpak – het verbeteren van de statistische modellen door het toevoegen van extra variabelen – zal echter nooit in staat zijn de volledige dynamiek van een kabinetsformatie te bevatten. De kwantitatieve aanpak zou voortbouwen op de reeds ingeslagen weg van de bestaande theorieën, maar haar fundamentele gebreken niet kunnen verhelpen. Daarvoor is een andere aanpak benodigd. Deze scriptie toont aan een meer kwalitatief gericht onderzoek van casussen – in historisch perspectief en op vergelijkende wijze – inzicht kan verschaffen in de dynamiek van kabinetsformaties en daarbij in staat is om te komen tot een systematische analyse daarvan door het gebruik van een verklarend theoretisch kader.

Een kwalitatieve aanvulling op de bestaande theorieën zal dus naar verwachting effectiever zijn. Dat is ook het resultaat van deze scriptie. Hierin zijn de methoden, resultaten en aannames van reeds bestaande theorieën gebruikt als startpunt voor een verdere verkenning van een aantal kabinetsformaties uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis. De historische onderzoeksmethodiek – gecombineerd met een theoretisch kader rondom persoonlijk vertrouwen en transactiekosten – blijkt beter in staat te zijn de volledige dynamiek van kabinetsformaties te vatten. Door het gebruik van het kader van transactiekosten kunnen de verschillende kabinetsformaties echter ook in samenhang bestudeerd worden en verschillen en overeenkomsten systematisch onderzocht worden.

Hiermee kan voorbij gegaan worden aan anekdotische inzichten en een vorm van geschiedenis die slechts beschrijvend is: dankzij de systematische vergelijking kunnen er beter inzicht verworven worden in de factoren die van invloed zijn op kabinetsformaties. Dit inzicht is dat persoonlijke relaties en politieke vriendschap invloed hebben op kabinetsformaties en kabinetsstabiliteit en dat dit verklaard en geanalyseerd kan worden aan de hand van transactiekosten. Daarmee vormt de analyse zoals uitgevoerd in deze scriptie een toevoeging op reeds bestaande theorieën over kabinetsformaties.

9. CONCLUSIE

> Ik kan niet genoeg benadrukken dat persoonlijke verhoudingen een veel grotere rol spelen dan ik van tevoren had gedacht. – *Wim Kok.*[609]

De formaties uit het verleden weten in het heden de gemoederen nog steeds in beweging te brengen. In mei 2018 vermeldde de NRC namelijk dat Van Agt zijn excuses zou hebben aangeboden aan Ed van Thijn voor het verloop van de kabinetsformatie van 1977.[610] Hiermee werd geïmpliceerd dat Van Agt de PvdA bewust bedrogen zou hebben door al eerder met Wiegel over een mogelijke coalitie te spreken. 'Die beschuldiging staat haaks op de waarheid' aldus Van Agt in een reactie hierop in juni 2018. Hij ontkent dan ook zijn excuses aangeboden te hebben: 'Nimmer heb ik enig woord uitgebracht van zelfbeschuldiging.'[611] Het bestuderen van het verloop van de kabinetsformatie van 1977 kent dus nog steeds een actuele relevantie.

In deze scriptie is onderzocht of politieke vriendschap en persoonlijke relaties invloed hebben gehad op de kabinetsformaties in Nederland tussen 1977-1994 en hoe dit perspectief ingepast kan worden als verklarende factor in theorieën over kabinetsformaties. Daarbij zijn drie hypotheses geformuleerd als vertrekpunt, namelijk dat (1) persoonlijke relaties en politieke vriendschap invloed hebben op kabinetsformaties; (2) dit verklaard kan worden aan de hand van transactiekosten en ook zichtbaar is in observaties uit casussen; en dat (3) gebruik van dit inzicht een toevoeging kan vormen op bestaande theorieën over kabinetsformaties. Op basis van de voorgaande acht hoofdstukken kan nu geconcludeerd worden in hoeverre deze hypotheses geverifieerd zijn en welke implicaties dit heeft.

Kabinetsformaties vormen de vertaling van een verkiezingsuitslag naar een regering. Coalitievorming is daarmee een belangrijk onderwerp in de wetenschap. Binnen de politicologie bestaat er een rijke onderzoekstraditie naar verklarende theorieën over kabinetsformaties. Desondanks weten zij maar een beperkt gedeelte van de empirische observaties te verklaren: slechts 14% van de naoorlogse kabinetsformaties in Nederland kunnen door deze theorieën verklaard worden. Daarnaast duren kabinetsformaties in Nederland uitzonderlijk lang. Wetenschappers hebben lange tijd te weinig aandacht gehad voor het verkrijgen van inzicht in de causale mechanismen binnen kabinetsformaties. Ook is er in de politicologie lange tijd veel aandacht uitgegaan naar de rol van instituties en is dit ten koste gegaan van de aandacht voor de rol die individuele politici spelen. Een ander type onderzoek is benodigd om deze tekortkomingen te verhelpen. Met historisch onderzoek naar verschillende casussen zoals uitgevoerd in deze scriptie kan inzicht verkregen worden in de dynamiek en mechanismen binnen kabinetsformaties. Vergelijkende geschiedenis voegt daar een systematisch element. Hiermee kan de toepasbaarheid van de bevindingen in breder verband onderzocht worden.

Vriendschap tussen individuen heeft effect op hun gedrag en opvattingen. Vriendschap tussen politici kan daarmee dus van invloed zijn op kabinetsformaties. Het concept van 'politieke vriendschap' wordt al eeuwenlang onderzocht vanuit filosofisch perspectief. Daarbij wordt onderzocht in hoeverre vriendschap zelf politiek is, maar ook wat de betekenis van vriendschap

---

[609] Velde en Rooy, *Met Kok: over veranderend Nederland*, 63.
[610] Niemantsverdriet, "Excuses van Van Agt aan Van Thijn voor kabinetsformatie 1977".
[611] van Agt, "Opinie: Ik heb nooit excuses aangeboden aan Van Thijn".

op de politiek is. Aan de hand van het concept transactiekosten kan zichtbaar worden gemaakt welke invloed vriendschap en politieke relaties hebben op kabinetsformaties. Persoonlijk vertrouwen leidt namelijk tot lagere transactiekosten voor de totstandkoming van een kabinet. Transactiekosten zijn de totale 'kosten' (tijd, aandacht) die gemaakt worden om tot een akkoord te komen en de naleving daarvan te handhaven. Binnen de politiek wordt de coalitie met de laagste transactiekosten geacht het gemakkelijkst te vormen te zijn. Omdat vriendschap en persoonlijke relaties deze transactiekosten kunnen verlagen, hebben zij daarmee invloed op welke coalitie gevormd wordt. Eerdere toepassing van het concept transactiekosten op de politiek is schaars. Een expliciete toepassing van de rol van vertrouwen – door het verlagen van de transactiekosten – op coalitievorming ontbrak tot dusver: daarin vormt deze scriptie een aanvulling op de literatuur. Met het analytisch kader van transactiekosten blijkt het mogelijk om de invloed van vriendschap persoonlijke relaties op kabinetsformaties in samenhang te bestuderen om te komen tot breed toepasbare inzichten. Vriendschap kan daarbij een bredere invloed hebben dan een persoonlijke relatie.

Vriendschap is in deze scriptie gedefinieerd als bestaande uit zeven elementen: een wederkerige relatie tussen individuen (1), gekarakteriseerd door affectie (2) en gelijkheid (3), heeft morele consequenties (4), is meer dan de som der delen (5), kent aanvaarding van uiteenlopende opvattingen (6) en kent als basis een gedeeld en groots project (7). Een goede persoonlijke relatie bestaat uit een aantal van deze elementen – waaronder in ieder geval morele consequenties c.q. persoonlijk vertrouwen – maar is minder compleet dan een echte vriendschap. Beiden kunnen echter de transactiekosten verlagen en zo invloed hebben op kabinetsformaties. De zeven elementen zijn geoperationaliseerd om zichtbaar gemaakt te kunnen worden in de bestudering van de casussen. Deze casussen zijn onderzocht in een asymmetrische vergelijking met twee primaire en vier secundaire casussen. Bij het selecteren van de primaire casussen is gekeken naar 'typische' en 'cruciale' casussen voor de hypotheses. De bestudering van de casussen is uitgevoerd aan de hand van secundaire literatuur, primaire bronnen en interviews met direct betrokken.

De kabinetsformatie van 1977 verliep als een tragikomedie. Persoonlijke verhoudingen zijn daarbij cruciaal geweest. De moeizame verhouding tussen Den Uyl en Van Agt verslechterde verder gedurende de onderhandelingen en dit verhoogde de transactiekosten. Na maandenlange onderhandelingen week het CDA uiteindelijk uit naar haar alternatief. Van Agt en Wiegel bleken snel in staat een goed relatie met elkaar op te bouwen en werden ook vrienden. Deze vriendschap is vooral ook van betekenis geweest voor de stabiliteit van het kabinet: Wiegel doorstond meermaals druk vanuit zijn eigen partij om het kabinet te laten vallen. Het analytisch kader van transactiekosten blijkt zeer geschikt te zijn om het verloop van de kabinetsformatie van 1977 te analyseren en verklaren. Door het gebruik van dit kader onderscheidt deze scriptie zich ook van eerder onderzoek naar de kabinetsformatie van 1977.

Van de ontwikkeling van een echte vriendschap was geen sprake bij de kabinetsformatie van 1994. Wel speelden ook daar de persoonlijke relaties een rol. Door veranderingen in de politieke context bleek een Paars kabinet haalbaar te zijn, maar de totstandkoming daarvan was geen vanzelfsprekendheid. De goede relaties tussen Bolkestein en Wallage verlaagden de transactiekosten van een Paars kabinet, waar de slechte verstandhouding met Brinkman de transactiekosten voor een centrumlinks kabinet verhoogden. Kok moest op basis van zijn proeve

besluiten over welke coalitie verder onderhandeld zou worden. Dit was een cruciaal moment in de kabinetsformatie. Een coalitie van de PvdA, VVD en D66 vereiste de minste aanpassingen aan deze proeve en hadden daarmee dus – letterlijk – de laagste transactiekosten van alle alternatieven. Kok koos daarom voor Paars. De goede persoonlijke relaties werkten ook door in de latere kabinetsformatie van 1998: D66 was hierbij niet meer benodigd voor een meerderheid, maar werd toch onderdeel van de coalitie wegens de goede samenwerking in het kabinet-Paars I.

Ook bij de tussengelegen kabinetsformaties speelden persoonlijke relaties een grote rol. De kabinetsformatie van 1981 was in wezen een voortzetting van de strijd bij de kabinetsformatie van 1977. Omdat er geen alternatieven waren, werden het CDA en de PvdA gedwongen samen een coalitie te vormen. Het wantrouwen wraakte zich echter snel en het kabinet viel al na acht maanden. Den Uyl en Van Agt konden het niet opbrengen om op vruchtbare wijze met elkaar samen te werken. De vriendschap tussen Wiegel en Van Agt had ook hier nog effect: Van Agt kon het nauwelijks opbrengen om zichzelf te verdedigen tegen de oppositie van Wiegel. Kort nadat Wiegel vertrok uit de politiek, nam ook Van Agt afscheid. Bij de kabinetsformaties van 1982, 1986 en 1989 wist Lubbers driemaal succesvol een kabinet te formeren. Wisselingen van partijleiders en een veranderd politiek milieu zorgden voor een zakelijkere sfeer bij de kabinetsformaties. Daarmee daalden de transactiekosten van de kabinetsformaties. Desalniettemin vergemakkelijkten de persoonlijke relaties tussen de hoofdrolspelers de totstandkoming van de drie kabinetten-Lubbers. Lubbers had met name een goede band met Nijpels, Van Mierlo en Kok. Van echte vriendschappen tussen partijleiders was evenwel geen sprake. Wel had Lubbers een hechte vriendschap met Jan de Koning die ook tweemaal op zijn verzoek als informateur optrad. Hoewel de invloed daarvan niet vanuit de transactiekostentheorie bestudeerd kan worden, blijkt dus dat vriendschap in kabinetsformaties op meerdere manieren van invloed kan zijn.

Uit een vergelijkende analyse van de zes casussen blijkt dat het verloop van kabinetsformaties verklaard kan worden vanuit het analytisch kader van politieke transactiekosten. Persoonlijke relaties en politieke vriendschap hebben effect op kabinetsformaties omdat zij de politieke transactiekosten beïnvloeden. Goede persoonlijke relaties en vriendschap verlagen daarbij de transactiekosten, slechte persoonlijke relaties verhogen die. De invloed van persoonlijke relaties is groter naar mate de algehele politieke transactiekosten hoger zijn. Politici kiezen dan voor de weg van de minste weerstand en daarmee voor de coalitie met de laagste transactiekosten. De invloed laat zich echter alleen gelden als er alternatieven beschikbaar zijn. Immers, zonder alternatief is er ook geen keuze. Vriendschap kan in sommige gevallen een extra verklarend element toevoegen omdat de wederzijdse loyaliteit bijvoorbeeld de vroegtijdige val van een kabinet kan voorkomen. Hiermee vormt het perspectief van politieke vriendschap en persoonlijke relaties een toevoeging op reeds bestaande theorieën. Dit perspectief kan geïncorporeerd worden in de bestaande theorieën door deze uit te breiden met meer variabelen (kwantitatieve uitbreiding) of te complementeren met casusgerichte historisch onderzoek (kwalitatieve aanvulling). De drie hypotheses van het onderzoek zijn daarmee geverifieerd.

Deze verificatie kent wel beperkingen. Zowel de transactiekostentheorie als theorieën over kabinetsformaties komen voort uit een onderzoeksschool die uitgaat van rationele keuzes. Deze theorieën gaan er dus vanuit dat deelnemers aan onderhandelingen altijd 'winnen' verkiezen boven 'verliezen', waarbij winnen wordt gezien als deelname aan de coalitie. De

transactiekostentheorie gaat er daarom vanuit dat politici kiezen voor de coalitie met de laagste transactiekosten. Dit hoeft echter in de realiteit niet altijd het geval te zijn. De formatie van 1977 kan ook vanuit dit licht bezien worden. Den Uyl – meer gedreven door principes en idealen dan door machtslust – had een voorkeur voor maximale beleidsinvloed boven een gemakkelijke kabinetsformatie. Hiermee koos hij niet voor de coalitie met de laagste transactiekosten, maar voor een coalitie die het beste in staat zou zijn de idealen van de PvdA te verwezenlijken. Deze coalitie bleek echter niet gevormd te kunnen worden. Dit is wel te verklaren vanuit de transactiekostentheorie. Met de keuze van Den Uyl voor maximale beleidsinvloed verhoogde hij namelijk de transactiekosten voor een coalitie met de CDA en D'66. Deze transactiekosten werden zodanig hoog dat Van Agt uiteindelijk uitweek naar de coalitie met lagere transactiekosten. Hoewel de transactiekostentheorie de motieven van individuele politici dus niet volledig kan bevatten, blijkt het wel mogelijk om met deze theorie het verloop van de kabinetsformaties te verklaren.

Uit dit onderzoek blijkt dat casusgericht historisch onderzoek in combinatie met een analytisch kader een grote toevoeging vormt op statistisch onderzoek. Het blijkt namelijk mogelijk te zijn op deze manier een beter inzicht te verkrijgen in de dynamiek van kabinetsformaties. Tegelijkertijd kunnen de overeenkomsten en verschillen hierin op systematische wijze geanalyseerd worden om zo te komen tot breed toepasbare inzichten. Hiermee kan voorbij gegaan worden aan anekdotische inzichten en aan een vorm van geschiedenis die slechts beschrijvend is. Om de invloed van persoonlijke relaties en vriendschap uitgebreider te bestuderen, zou dit onderzoek herhaald kunnen worden met casussen uit de lokale politiek, andere tijdsperiodes of andere landen. De belangrijkste implicatie van dit onderzoek voor verder wetenschappelijk onderzoek is echter een andere: het loont om een casusgerichte historische onderzoeksmethode toe te passen op een theoretische kwestie binnen de politicologie. Dit kan ook op andere onderwerpen in de politicologie (of andere sociale wetenschappen) van meerwaarde zijn omdat het bestaande inzichten kan verrijken en ook tot nieuwe inzichten kan leiden. Interdisciplinair onderzoek tussen de geschiedenis en de politicologie is dus van meerwaarde. Meer samenwerking tussen historici en politicologen is daarmee vruchtbaar en gewenst.

De onderzoeksresultaten laten zien dat vriendschap of een goede persoonlijke relatie niet altijd benodigd is bij kabinetsformaties maar de totstandkoming ervan wel vergemakkelijkt. Bij complexe kabinetsformaties met hoge transactiekosten zijn persoonlijke relaties die de transactiekosten verlagen echter onontbeerlijk. Naar alle waarschijnlijkheid zal deze invloed in de toekomst alleen maar groter worden. Sinds 2012 speelt het staatshoofd namelijk formeel geen rol meer in de kabinetsformatie, waar die voorheen de informateurs en formateurs benoemde. Zoals blijkt uit het verloop van de formaties van 1977 en 1994 kon de Koningin op cruciale momenten een katalyserende rol te spelen door nieuwe informateurs te benoemen. Doordat de Tweede Kamer nu zelf verantwoordelijk is geworden voor het benoemen van de (in)formateurs, is er een extra partijpolitiek element toegetreden tot het proces van de kabinetsformatie. Omdat het staatshoofd als 'onafhankelijke' actor geen rol meer speelt in het proces, is het waarschijnlijk dat relaties tussen partijleiders nog meer van belang zullen worden.

In dit onderzoek is zowel naar de invloed van persoonlijke relaties als naar de invloed van politieke vriendschap gekeken. Dit vormt een spectrum. Een gedeeltelijke aanwezigheid van de

zeven elementen die vriendschap vormen, kan geclassificeerd worden als een goede persoonlijke relatie. Het belangrijkste element daarbij is persoonlijk vertrouwen; dit verlaagt de transactiekosten en heeft daarmee effect op de kabinetsformatie. Persoonlijke relaties en vriendschap bevatten beiden dit element van persoonlijk vertrouwen. Uit de casussen blijkt dat het effect hiervan op de transactiekosten het verloop van kabinetsformaties kan verklaren. Binnen dit analytisch kader voegt het concept van vriendschap relatief weinig toe aan het concept van persoonlijk vertrouwen. Daarmee roepen deze bevindingen de vraag op in hoeverre politieke vriendschap benodigd is als concept. Met het bestuderen van persoonlijke relaties is het verloop van kabinetsformaties immers ook al te verklaren.

Politieke vriendschap heeft echter ook breder effect op de kabinetsformatie, zoals zichtbaar is geworden in de relatie tussen Van Agt en Wiegel. De loyaliteit tussen de twee vrienden zorgde ervoor dat het kabinet niet vroegtijdig ten val kwam. De affectie en gelijkheid in hun relatie leidde ertoe dat ze samen de 'last' van de kabinetsformatie en het regeren droegen. Door een groot deel van de amendementen op het conceptregeerakkoord te accepteren, hielp Wiegel grote onenigheid in de CDA-fractie te voorkomen. Daarmee verlichtte hij de last van Van Agt die uitgeput was na de slepende kabinetsformatie. Ook gedurende de regeringstermijn hielpen zij elkaar: de facto waren er twee premiers aldus Van Agt zelf. Vriendschap had dus wel degelijk een bredere invloed.

Deze bredere invloed van vriendschap zou verder onderzocht kunnen worden. Bij een echte vriendschap leidt het zesde element – aanvaarding van uiteenlopende opvattingen – namelijk tot een werkelijk begrip van de ander. Daarmee kan er een gemeenschappelijke denkwereld verschijnen. Het is niet ondenkbaar dat dit invloed heeft op de kwaliteit van de compromissen in een regeerakkoord en daarmee op de kwaliteit van het beleid. Een ander voor de hand liggend thema is het onderzoeken van de selectie van ministers aan het einde van de kabinetsformatie. Speelt vriendschap daar een rol in en wordt er dus letterlijk aan 'vriendjespolitiek' gedaan? Dit kan ook gedurende de kabinetsperiode een rol spelen: vriendschap kan een rationeel politiek oordeel in de weg zitten wanneer een minister wellicht moet aftreden.[612]

Daarnaast is politieke vriendschap een essentieel concept om context en betekenis te voorzien aan de invloed van persoonlijke relaties op kabinetsformaties. Politieke vriendschap legt namelijk de verbinding naar de filosofische literatuur over de relatie tussen vriendschap en politiek. Nu is gebleken dat persoonlijke relaties van invloed zijn op kabinetsformaties, kunnen deze bevindingen verder onderzocht worden. Het is met name interessant om vanuit rechtsfilosofisch perspectief te bezien welke implicaties dit heeft. Wat betekent het voor de democratische rechtsorde dat persoonlijke relaties invloed hebben op het politieke bedrijf? En welk waardeoordeel wordt daaraan gehecht?

Door de invloed van personen en hun relaties op kabinetsformaties te bestuderen heeft dit onderzoek bijgedragen aan het verkrijgen van meer inzicht in de dynamiek van kabinetsformaties. Hiermee is tegemoet gekomen aan zowel een academische als een maatschappelijke behoefte. Daarnaast vormt het onderzoek een bijdrage aan de herwaardering van de rol van individuele politici bij kabinetsformaties. Structuren en (politieke) instituties doen ertoe, maar de invloed op de politiek van individuen en hun onderlinge relaties dient niet onderschat te worden.

Het persoonlijke is politiek, maar de politiek is ook persoonlijk.

---

[612] van de Wier, "Mark Rutte, misschien soms té loyaal".

BRONNEN

Archieven

Archieven Ministerie van Algemene Zaken (Min. AZ), Den Haag. Brief Deetman aan Koningin, 28 juni 1994

Archieven Min. AZ, Den Haag. Briefwisseling tussen Brinkman en Kok, juli 1994

Archieven Min. AZ, Den Haag. Notulen Ministerraad 1994

Archieven Min. AZ, Den Haag. Persconferentie fractievoorzitter Brinkman - 29 juli 1994

Archieven Min. AZ, Den Haag. Persconferentie informateur Kok - 29 juli 1994

Katholiek Documentatie Centrum (KDC), Archief A.A.M. van Agt, inv. nr. 1183. Brieven aan J. van Merriënboer, P. Bootsma en P. van Griensven, auteurs van het boek 'Van Agt biografie: Tour de force' over de biografie. Met bijlagen. 2005, 2007-2008.

KDC, Archief A.A.M. van Agt, inv. nr. 417. Agenda voor de vergadering van het fractiebestuur van het CDA, van 18 augustus, over de kabinetsformatie. Met bijlagen.

KDC, Archief A.A.M. van Agt, inv. nr. 450. Brief van prof.mr. F.J.F.M. Duynstee over een telefoontje van H. Wiegel over de kabinetsformatie. Met notitie 'Het uur van de waarheid' met aantekeningen.

KDC, Archief A.A.M. van Agt, inv. nr. 457. Correspondentie met Ed. van Thijn, H. Wiegel, J.C. Terlouw en W.C.L. van der Grinten, (in)formateur, over de kabinetsformatie. Met krantenartikel en aantekeningen.

KDC, Archief A.A.M. van Agt, inv. nr. 655. Brief van prof.mr. F.J.F.M. Duynstee over de kabinetsformatie. Met bijlagen.

KDC, Archief A.A.M. van Agt, inv. nr. 683. Brief (concept) van W.C.L. van der Grinten, formateur, aan de koningin, met verslag van de kabinetsformatie.

KDC, Archief L.H.A. Frequin, inv. nr. 146. 'Adieu Van Agt', NRC 16 oktober 1982.

Nationaal Archief, Den Haag (hierna: NL-HaNa), Ministerraad, nummer toegang 2.02.05.02, inventarisnummer 2210

NL-HaNA, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), nummer toegang 2.03.01, inventarisnummer 10481

NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 10482

NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 10486

NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 10490

NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 12274

NL-HaNA, Volkspartij voor Vrijheid en Democratie [VVD], Tweede Kamerfractie, nummer toegang 2.19.201, inventarisnummer 463

NL-HaNA, Collectie 394 H. Wiegel, 1948-1982, nummer toegang 2.21.303, inventarisnummer 130

NL-HaNA, Wiegel, 2.21.303, inv.nr. 202

NL-HaNA, Wiegel, 2.21.303, inv.nr. 204

Interviews

Interview Hans Wiegel, 25 april 2018

Interview Herman Tjeenk Willink, 11 mei 2018

Interview Jacques Wallage, 7 mei 2018

Kamerstukken
Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal, 23 februari 1977
Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal, 29 juni 1994
Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal, 31 augustus 1994
Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 1
Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 2
Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 3
Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1977, 14 600, nr. 4
Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 1
Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 2
Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 7
Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstukken zitting 1993-1994, 23 715, nr. 9

Overig
Blom, Thomas, and Misha Wessel. ''Het is revolutie maken' - fragmenten uit dagboek Van Mierlo.' *Vrij Nederland*, 2015. https://www.vn.nl/hans-van-mierlo-opereerde-nederland-aan-zn-ziel/.
Bolkestein, Frits. *Cassandra tegen wil en dank: memoires*. Amsterdam: Prometheus, 2013.
Lubbers, Ruud. *Persoonlijke herinneringen*. Amsterdam: Balans, 2018.
Thijn, Ed van. *Dagboek van een onderhandelaar*. Amsterdam: Van Gennep, 1978.
Wallage, Jacques. *Betekenisvolle betrekkingen*. Groningen: Gemeente Groningen, 2003.
Wallage, Jacques. *Het land achter de heuvels: politiek als ambacht, 1968-2018*. Amsterdam: Cossee, 2018.
Wiegel, Hans. *De geloofwaardigheid van een alternatief*. Den Haag: VVD, 1974.

LITERATUUR

Agamben, Giorgio. "Friendship". *Contretemps* 5 (2004): 2–7. http://sydney.edu.au/contretemps/5december2004/agamben.pdf.

Agt, Dries van. "Opinie: Ik heb nooit excuses aangeboden aan Van Thijn". *NRC*, 2018. https://www.nrc.nl/nieuws/2018/06/11/van-agt-ik-heb-nooit-excuses-aangeboden-aan-van-thijn-a1606091.

Andeweg, Rudy W. "From Puzzles to Prospects for Coalition Theory". In *Puzzles of government formation: coalition theory and deviant cases*, bewerkt door Rudy W. Andeweg, Lieven de Winter, en Patrick Dumont, 210. Oxon: Taylor & Francis, 2011.

———. "Purple Puzzles". In *Puzzles of government formation: coalition theory and deviant cases*, bewerkt door Rudy W. Andeweg, Lieven de Winter, en Patrick Dumont, 210. Oxon: Taylor & Francis, 2011.

Andeweg, Rudy W., en Galen A. Irwin. *Governance and Politics of the Netherlands*. 3rd ed. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009.

Andeweg, Rudy W., Lieven De Winter, en Patrick Dumont. "Introduction". In *Puzzles of government formation: coalition theory and deviant cases*, bewerkt door Rudy W. Andeweg, Lieven de Winter, en Patrick Dumont, 210. Oxon: Taylor & Francis, 2011.

Arnold, L. W., R. E. Deen, en Samuel C. Patterson. "Friendship and Votes: The Impact of Interpersonal Ties on Legislative Decision Making". *State and Local Government Review* 32, nr. 2 (2000): 142–47. https://doi.org/10.1177/0160323X0003200206.

Baalen, Carla Van, en Alexander van Kessel. "Slotbeschouwing". In *Kabinetsformaties 1977-2012*, bewerkt door Carla van Baalen en Alexander van Kessel, 679. Amsterdam: Boom, 2016.

Baudet, Thierry. *Breek het partijkartel! De noodzaak van referenda*. Amsterdam: Prometheus, 2017.

Beccerra, Manuel, en Anil K. Gupta. "Trust Within The Organization: Integrating The Trust Literature With Agency Theory And Transaction Costs Economics". *Public Administration Quarterly* 23, nr. 2 (1999): 177–203.

Beest, Ilja van. "A neglected alternative? Psychological approaches to coalition formation". In *Puzzles of government formation: coalition theory and deviant cases*, bewerkt door Rudy W. Andeweg, Lieven de Winter, en Patrick Dumont, 210. Oxon: Taylor & Francis, 2011.

Bergman, Torbjörn. "Formation rules and minority governments". *European Journal of Political Research* 23, nr. 1 (1993): 55–66. https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.1993.tb00348.x.

Bergman, Torbjörn, Svante Ersson, en Johan Hellström. "Government formation and breakdown in Western and Central Eastern Europe". *Comparative European Politics* 13, nr. 3 (2015): 345–75. https://doi.org/10.1057/cep.2013.27.

Bleich, Anet. *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer*. Amsterdam: Balans, 2008.

Bode, Emile. *Paars! Daqgboeknotities op de vierkante kilometer*. Den Haag: SDU Uitgeverij, 1994.

Bogdanor, Vernon. "Conclusion". In *Coalition Government in Western Europe*, 282. London: Heinemann, 1983.

Bolton, Gary E., Kalyan Chatterjee, en Kathleen L. McGinn. "How Communication Links Influence Coalition Bargaining: A Laboratory Investigation". *Management Science* 49, nr. 5 (1999): 583–398. https://doi.org/10.1287/mnsc.49.5.583.15148.

Bos, Anne. "'Werkende weg' van centrumrechts naar centrumlinks". In *Kabinetsformaties 1977-2012*, bewerkt door Carla Van Baalen en Alexander van Kessel, 679. Amsterdam: Boom, 2016.

Bosmans, J. "De erfenis van Den Uyl". Trouw, 1998. https://www.trouw.nl/home/de-erfenis-van-den-uyl~a4d34aeb/.

Brandsma, Jelle, en Lex Oomkes. "Vier mannen en hun coalitieoverleg". Trouw, 2016. https://www.trouw.nl/home/vier-mannen-en-hun-coalitieoverleg~a64c0a22/.

Breedveld, Willem. "'Onbegrijpelijk dat ik zo stom heb kunnen zijn' - interview met Ed van Thijn". *Trouw*, 1996.

Bromiley, Philip, en Jared Harris. "Trust, Transaction Cost Economics, and Mechanisms". *Handbook of*

Trust Research, 2006, 124–43. https://doi.org/10.4337/9781847202819.00014.
Byman, Daniel L., en Kenneth M. Pollack. "Let Us Now Praise Great Men: Bringing the Statesman Back In". *International Security* 25, nr. 4 (2001): 107–46. https://doi.org/10.1162/01622880151091916.
Coase, R.H. "The Nature of the Firm". *Economica* 4, nr. 16 (1937): 386–405. https://doi.org/10.1111/j.l468-0335.2008.00718.x.
D'Ancona, Hedy. *Het persoonlijke is politiek*. Amsterdam: Archipel, 2003.
Dahl, Robert A. *On Democracy*. 2nd ed. New Haven: Yale University Press, 2015.
Debus, Marc, en Martin Gross. "Coalition formation at the local level". *Party Politics* 22, nr. 6 (2016): 835–46. https://doi.org/10.1177/1354068815576292.
Derrida, Jacques. "The Politics of Friendship". *Journal of Philosophy* 85, nr. 11 (1988): 632–44.
Devere, Heather. "The Academic Debate on Friendship and Politics". *AMITY: The Journal of Friendship Studies* 1 (2013): 5–33.
———. "The many meanings of friendship". *AMITY: The Journal of Friendship Studies* 2, nr. 1 (2014): 1–3. https://doi.org/10.5518/AMITY/7.
Devere, Heather, en Graham M. Smith. "Friendship and politics". *Political Studies Review* 8, nr. 3 (2010): 341–56. https://doi.org/10.1111/j.1478-9302.2010.00214.x.
Döring, Holger, en Johan Hellström. "Who Gets into Government? Coalition Formation in European Democracies". *West European Politics* 36, nr. 4 (2013): 683–703. https://doi.org/10.1080/01402382.2013.783347.
Ecker, Alejandro, en Thomas M. Meyer. "The duration of government formation processes in Europe". *Research & Politics* 2, nr. 4 (2015): 205316801562279. http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2053168015622796.
Falcó-Gimeno, Albert, en Indridi H. Indridason. "Uncertainty, Complexity, and Gamson's Law: Comparing Coalition Formation in Western Europe". *West European Politics* 36, nr. 1 (2013): 221–47. https://doi.org/10.1080/01402382.2013.742758.
Gamson, William A. "A Theory of Coalition Formation". *American Sociological Review* 26, nr. 3 (1961): 373–82.
Gerring, John. "The Case Study". In *The Oxford Handbook of Comparative Politics*, bewerkt door Carles Boix en Susan C. Stokes, 1021. Oxford: Oxford University Press, 2007.
Giannetti, Daniela, en Kenneth Benoit. *Intra-party politics and coalition governments*. *Intra-Party Politics and Coalition Governments*, 2008. https://doi.org/10.4324/9780203889220.
Glasgow, Garrett, en Sona N. Golder. "A New Approach to the Study of Parties Entering Government". *British Journal of Political Science* 45, nr. 04 (2014): 739–54. https://doi.org/10.1017/S0007123414000015.
Greif, Avner. "The Fundamental Problem of Exchange: A Research Agenda in Historical Institutional Analysis". *European Review of Economic History* 4, nr. 3 (2000): 251–84. https://doi.org/10.1017/S1361491600000071.
Griensven, Peter van. "Eendracht, daadkracht, no-nonsense". In *Kabinetsformaties 1977-2012*, bewerkt door Carla Van Baalen en Alexander van Kessel, 679. Amsterdam: Boom, 2016.
Gualthérie van Weezel, Annemarie. *De smaak van de macht: gesprekken met oud-premiers*. Schoorl: Conserve, 2011.
Hendrikx, Frank. "Is dat nou nodig, zo'n ellenlange formatie? Vier (drog)redenen waarom het zo lang duurt". Volkskrant, 2017. https://www.volkskrant.nl/binnenland/is-dat-nou-nodig-zo-n-ellenlange-formatie-vier-drog-redenen-waarom-het-zo-lang-duurt~a4513259/.
Heringa, Aalt Willem, en Wytze van der Woude. "Vijf misverstanden over de kabinetsformatie". Montesquieu Instituut, 2017. https://www.montesquieu-institute.eu/id/vj33axqg3ipg/vijf_misverstanden_over_de.
Hindmoor, Andrew. "The Importance of Being Trusted: Transaction Costs and Policy Network Theory". *Public Administration* 76, nr. 1 (1998): 25–43. https://doi.org/10.1111/1467-9299.00089.
Hoedeman, Jan. *Hans Wiegel en het spel om de macht*. Utrecht: Scheffers, 1993.

Hoef, Yuri van. “Friendship in world politics: Assessing the personal relationships between Kohl and Mitterrand, and Bush and Gorbachev”. *AMITY: The Journal of Friendship Studies* 2, nr. 1 (2014): 62–82.

———. “Interpreting Affect Between State Leaders: Assessing the Political Friendship Between Winston S. Churchill and Franklin D. Roosevelt”. In *Researching Emotions in International Relations*, 51–73. Cham: Springer International Publishing, 2018. https://doi.org/10.1007/978-3-319-65575-8_3.

Hutter, Horst. “Friendship and Enmity”. In *Politics As Friendship: The Origins of Classical Notions of Politics in the Theory and Practice of Friendship*, 1–23. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 1978.

Huys, Twan. “College Tour: Dries van Agt en Hans Wiegel”. NTR, 2010. https://www.ntr.nl/College-Tour/25/artikel/Dries-van-Agt-en-Hans-Wiegel/109/.

Kaarbo, Juliet. “Coalition Cabinet Decision Making: Institutional and Psychological Factors”. *International Studies Review* 10, nr. 1 (2008): 57–86.

Kaarbo, Juliet, en Jeffrey S. Lantis. “Coalition Theory in Praxis: A Comparative Politics Simulation of the Cabinet Formation Process”. *PS: Political Science and Politics* 30, nr. 3 (1997): 501–6.

Keller, Simon. “Against Friendship between Countries”. *Journal of International Political Theory* 5, nr. 1 (2009): 59–74. https://doi.org/10.3366/E1755088209000329.

Kessel, Alexander van. “‘Een gewoon parlementair meerderheidskabinet’: de formatie van het kabinet Kok I”. In *Kabinetsformaties 1977-2012*, bewerkt door Carla van Baalen en Alexander van Kessel, 679. Amsterdam: Boom, 2016.

———. “Volgens nieuwe regels”. In *Kabinetsformaties 1977-2012*, bewerkt door Carla Van Baalen en Alexander van Kessel, 679. Amsterdam: Boom, 2016.

King, Preston. “Friendship in Politics”. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 10, nr. 2 (2007): 125–45. https://doi.org/10.1080/13698230701207915.

King, Preston, en Graham M. Smith. “Introduction”. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 10, nr. 2 (2007): 117–23. https://doi.org/10.1080/13698230701207907.

Klaes, M. “History of Transaction Costs”. In *The New Palgrave Dictionary of Economics*, 1–7, 2008. https://doi.org/10.1057/978-1-349-95121-5.

Klink, Bart van. “‘O vrienden, er zijn geen vrienden’. Over de terugkeer van de vijand in de hedendaagse politiek”, 2016. https://research.vu.nl/files/1497980/GA2016 De terugkeer van de vijand BvK03.docx.

Kok, Laurens, en Hans van Soest. “‘Er zitten behoorlijke littekens op mijn gezicht’”. Algemeen Dagblad, 2017. https://blendle.com/i/ad/er-zitten-behoorlijke-littekens-op-mijn-gezicht/bnl-adn-20170314-7879813?

Komorita, S.S. “Coalition Bargaining”. *Advances in Experimental Social Psychology* 18, nr. C (1984): 183–245. https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60145-8.

Komorita, S.S., Karl F. Aquino, en Alan L. Ellis. “Coalition Bargaining: A Comparison of Theories Based on Allocation Norms and Theories Based on Bargaining Strength”. *Social Psychology Quarterly* 52, nr. 3 (1989): 183–96.

Komorita, S.S., en Jerome M. Chertkoff. “A Bargaining Theory of Coalition Formation”. *Psychological Review* 80, nr. 3 (1973).

Koschut, Simon, en Andrea Oelsner. *Friendship and International Relations*, 2014.

Koster, Adrianus. *De eenzame fietser: insiders over de politieke loopbaan van Dries van Agt*. Culemborg: Van Duuren, 2008.

Lange, Matthew. *Comparative-Historical Methods*. London: Sage, 2012.

Larner, Wendy. “Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality”. *Studies in Political Economy* 63, nr. 1 (2000): 5–25. https://doi.org/10.1080/19187033.2000.11675231.

Lu, Catherine. “Political Friendship among Peoples”. *Journal of International Political Theory* 5, nr. 1 (2009): 41–58. https://doi.org/10.3366/E1755088209000317.

Lupia, Arthur, en Kaare Strøm. “Bargaining, Transaction Costs and Coalition Governance”. In

Cabinets and Coalition Bargaining: The Democractic Life Cycle in Western Europe, bewerkt door Kaare Strøm, Wolfgang C Müller, en Torbjörn Bergman, 1–44, 2008. papers2://publication/uuid/0939DCAE-2EED-41D9-8DB0-7505F5687BDC.

Mahoney, James, en Celso M. Villegas. "Historical Enquiry and Comparative Politics". In *The Oxford Handbook of Comparative Politics*, bewerkt door Carles Boix en Susan C. Stokes, 1021. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Martin, Lanny W., en Randolph T. Stevenson. "Government Formation in Parliamentary Democracies". *American Journal of Political Science* 45, nr. 1 (2001): 33–50. http://www.randystevenson.com/wp-content/uploads/2009/10/formation.pdf.

Merriënboer, Johan van. "De moeder van alle formaties: de kabinetsformatie van 1977". In *Kabinetsformaties 1977-2012*, bewerkt door Carla van Baalen en Alexander van Kessel, 679. Amsterdam: Boom, 2016.

———. "De prolongatie van premier Lubbers". In *Kabinetsformaties 1977-2012*, bewerkt door Carla Van Baalen en Alexander van Kessel, 679. Amsterdam: Boom, 2016.

Merriënboer, Johan van, Peter Bootsma, en Peter van Griensven. *Van Agt Biografie: Tour de Force*. Amsterdam: Boom, 2008.

Mulgan, Richard. "The role of friendship in Aristotle's political theory". *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 2, nr. 4 (1999): 15–32. https://doi.org/10.1080/13698239908403289.

Murnighan, J. Keith. "Models of coalition behavior: Game theoretic, social psychological, and political perspectives." *Psychological Bulletin* 85, nr. 5 (1978): 1130–53. https://doi.org/10.1037//0033-2909.85.5.1130.

Nagle, James A. "Power, Stability, and Friendship in Coalitions". *The Pacific Sociological Review* 16, nr. 4 (1973): 519–36.

Niemantsverdriet, Thijs. "Dag Mark, media en parlement". NRC, 2016. https://www.nrc.nl/nieuws/2016/12/13/dag-mark-media-en-parlement-5777302-a1536451.

———. "Excuses van Van Agt aan Van Thijn voor kabinetsformatie 1977". *NRC*, 2018. https://www.nrc.nl/nieuws/2018/05/28/excuses-van-van-agt-aan-van-thijn-voor-kabinetsformatie-1977-a1604543.

Niemantsverdriet, Thijs, Philip de Witt Wijnen, en Annemarie Kas. "Het geheim van Rutte II: Vallen? Dat nooit". NRC, 2016. https://www.nrc.nl/nieuws/2016/12/23/dan-ga-je-maar-naar-de-koning-5881783-a1538226.

North, Douglass C. "Institutions, transaction costs and economic growth". *Economic inquiry* 25, nr. 3 (1987): 419–28.

North, Douglass C., John Joseph Wallis, en Barry R. Weingast. *Violence and social orders: a conceptual framework for interpreting recorded human history*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

NOS. "Waarom duurde het zo lang voor het regeerakkoord af was?" NOS, 2017. https://nos.nl/artikel/2197050-waarom-duurde-het-zo-lang-voor-het-regeerakkoord-af-was.html.

Oelsner, Andrea. "Friendship, Mutual Trust and the Evolution of Regional Peace in the International System". *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 10, nr. 2 (2007): 257–79. https://doi.org/10.1080/13698230701208061.

Pach, Hilde. "25 jaar geleden: Dries van Agt over de kabinetsformatie van 1977". Historisch Nieuwsblad, 2002. https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/5919/25-jaar-geleden-dries-van-agt-over-de-kabinetsformatie-van-1977.html.

Palmer, R.R., Joel Colton, en Lloyd Kramer. *A History of Europe in the Modern World*. 11th ed. New York: McGraw-Hill, 2014.

Putnam, Robert D. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1993.

Raad voor het openbaar bestuur. "Het regeerakkoord als startdocument: basis voor responsief overheidsbeleid", 2017. https://www.raadopenbaarbestuur.nl/documenten/publicaties/2017/01/22/het-regeerakkoord-als-startdocument.

Ramakers, Jan. “Een kabinet dat er nooit had mogen komen”. In *Kabinetsformaties 1977-2012*, bewerkt door Carla Van Baalen en Alexander van Kessel, 679. Amsterdam: Boom, 2016.

Rhodes, R.A.W. “Thinking on: A career in public administration”. *Public Administration* 89, nr. 1 (2011): 196–212. https://doi.org/10.1111/j.1467-9299.2011.01898.x.

Rijswijk, J.P. van. *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA*. Amsterdam: Prometheus, 1992.

Roozendaal, Peter van. “Coalitietheorie en kabinetsformaties: Een empirische confrontatie van drie nieuwe voorspellingsprincipes met data van kabinetsformaties in vijf Westeuropese landen (1945-1988)”. *Mens en Maatschappij* 64, nr. 3 (1989): 253–68.

Roshchin, Evgeny. “The concept of friendship: From princes to states”. *European Journal of International Relations* 12, nr. 4 (2006): 599–624. https://doi.org/10.1177/1354066106069325.

Saalfeld, Thomas. “Institutions, Chance, and Choises: The Dynamics of Cabinet Survival”. In *Cabinets and Coalition Bargaining: The Democratic Life Cycle in Western Europe*, bewerkt door Kaare Strøm, Wolfgang C Müller, en Torbjörn Bergman. Oxford University Press, 2008.

Seppänen, Risto, Kirsimarja Blomqvist, en Sanna Sundqvist. “Measuring inter-organizational trust-a critical review of the empirical research in 1990-2003”. *Industrial Marketing Management* 36, nr. 2 (2007): 249–65. https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2005.09.003.

Slomp, Gabriella. “Carl Schmitt on Friendship: Polemics and Diagnostics”. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 10, nr. 2 (2007): 199–213. https://doi.org/10.1080/13698230701207972.

Sloot, Eduard. “Waarom de kabinetsformatie zo lang duurt”. Nederlands Dagblad, 2017. https://www.nd.nl/nieuws/politiek/waarom-de-kabinetsformatie-zo-lang-duurt.2784766.lynkx.

Smith, Graham M. “Friendship and the world of states”. *International Politics* 48, nr. 1 (2011): 10–27. https://doi.org/10.1057/ip.2010.35.

———. “Introduction - Friendship: An Unanswered Question”. *AMITY: A Journal of Friendship Studies* 1, nr. 1 (2013): 1–4.

Ştefuriuc, Irina. “Introduction: Government coalitions in multi-level settings-institutional determinants and party strategy”. *Regional and Federal Studies* 19, nr. 1 (2009): 1–12. https://doi.org/10.1080/13597560802692199.

Strøm, Kaare. “A Behavioral Theory of Competitive Political Parties”. *American Journal of Political Science* 34, nr. 2 (1990): 565–98.

Strøm, Kaare, Ian Budge, en Michael J. Laver. “Constraints on Cabinet Formation in Parliamentary Democracies”. *American Journal of Political Science* 38, nr. 2 (1994): 303–35.

Strøm, Kaare, en Wolfgang C. Müller. *Policy, office, or votes? How Political Parties in Western Europe Make Hard Decisions*. Bewerkt door Kaare Strøm en Wolfgang C. Müller. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. https://doi.org/10.1017/CBO9780511625695.

———. “The keys to togetherness: Coalition agreements in parliamentary democracies”. *The Journal of Legislative Studies* 5, nr. 3–4 (1999): 255–82. https://doi.org/10.1080/13572339908420604.

Strøm, Kaare, Wolfgang C. Müller, en Torbjörn Bergman. “Cabinets and Coalition Bargaining : The Democractic Life Cycle in Western Europe”. Bewerkt door Kaare Strøm, Wolfgang C Müller, en Torbjörn Bergman. Comparative politics, 2008.

———. “Comparative Parliamentary Democracy Data Archive (compiled for: Cabinets and Coalition Bargaining: The Democratic Life Cycle in Western Europe)”, 2008. http://www.erdda.se/index.php/projects/cpd.

———. *Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies*. Bewerkt door Kaare Strøm, Wolfgang C. Müller, en Torbjörn Bergman. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Strøm, Kaare, en Benjamin Nyblade. “Coalition Theory and Government Formation”. In *The Oxford Handbook of Comparative Politics*, bewerkt door Carles Boix en Susan C. Stokes, 1021. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Timmermans, Arco. “Regeerakkoorden, conflicten en het explosiegevaar in coalities”. *Beleid en Maatschappij* 26, nr. 2 (1999): 78–88.

———. “Standing apart and sitting together: Enforcing coalition agreements in multiparty systems”. *European Journal of Political Research* 45, nr. 2 (2006): 263–83. https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2006.00298.x.
Tjeenk Willink, Herman. “Bij grote coalitie risico’s voor CDA”. *Trouw*, 1989.
Velde, Henk te, en Piet de Rooy. *Met Kok: over veranderend Nederland*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2005.
Verbraak, Coen. *Politici: kijken in de ziel*. Amsterdam: Thomas Rap, 2012.
Vercesi, Michelangelo. “Coalition Politics and Inter-Party Conflict Management: A Theoretical Framework”. *Politics and Policy* 44, nr. 2 (2016): 168–219. https://doi.org/10.1111/polp.12154.
Vermeulen, André. *De liberale opmars: 65 jaar VVD in de Tweede Kamer*. Amsterdam: Boom, 2013.
Vis, Jan. “Coalition Government in Constitutional Monarchy: the Dutch Experience”. In *Coalition Government in Western Europe*, bewerkt door Vernon Bogdanor, 282. London: Heinemann, 1983.
Voermans, Wim, en Geerten Waling. “Waarom duurt de formatie zo lang? Omdat het kan”. NRC, 2017. https://www.nrc.nl/nieuws/2017/06/14/formeren-is-geen-marineren-11087199-a1562984.
Wier, Marten van de. “Mark Rutte, misschien soms té loyaal”. *Trouw*, 2018. https://www.trouw.nl/home/mark-rutte-misschien-soms-te-loyaal~a1593111/.
Williamson, Oliver E. “Calculativeness, Trust, And Economic Organization”. *Journal of Law and Economics* XXXVI, nr. April (1993): 453–86.
———. “Transaction Cost Economies. The Governance of Contractual Relations”. *Journal of Law and Economics* 22, nr. 3 (1979): 233–61. https://doi.org/10.1086/466942.
Young-Ybarra, Candace, en Margarethe Wiersema. “Strategic Flexibility in Information Technology Alliances: The Influence of Transaction Cost Economics and Social Exchange Theory”. *Organization Science* 10, nr. 4 (1999): 439–59. https://doi.org/10.1287/orsc.10.4.439.
Zweerde, Evert van der. “Friendship and the Political”. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 10, nr. 2 (2007): 147–65. https://doi.org/10.1080/13698230701207923.

Voor feitelijke achtergrondinformatie over verkiezingen, kabinetsformaties, kabinetten en achtergrondinformatie over politici is gebruik gemaakt van de online informatie en biografieën van Parlement.com.